

KORSTOG OG KONGEMAKT – IDEOLOGI OG PRAKSIS
EN STUDIE AV DEN EUROPEISKE KORSTOGSBEVGELSENS BETYDNING OG
PÅVIRKNING I DET NORSKE RIKET CA. 1160 – 1263

Pål Berg Svenungsen
Masteroppgave i historie
AHKR, UiB Vår 2010

Det er en hos Størstedelen af de nyere
Historieskrivere almindelig antaget Mening, at
Nordens Kongeriger forbleve uberørte af den store
religiøse Bevægelse, der, gennem to Aarhundreder,
tilskyndede de latinske Folkestammer til at drage
imod Orienten, og at da Vaabenbraget fra de hellige
Krige ikke fandt Gjenlyd i Norden, formaaede disse
ikke at udøve nogen mærkelig Indvirkning paa den
indre Tilstand i Skandinavernes tre Kongeriger (...)
Men saaledes forholder det sig ikke i vore Dage;
støttende sig til nye Dokumenter og til en sundere
Fortolkning af de Gamle, indrømmer den historiske
Skole i Norden nu Skandinaverne i Middelalderen
en Plads i Historien om Korstogene og
Pilegrimsfarten til Orienten.
(Paul Riant, 1868)

FORORD

Herren er en stridsmann (2 Mos 15:3)

Arbeidet med denne oppgaven har vært en lang prosess. Den er helt og holdent et resultat av mitt eget arbeid, men kunne vanskelig latt seg gjøre uten hjelp fra en rekke personer.

Først og fremst vil jeg takke mine to veiledere, prof. Leidulf Melve og dr.art. Geir Atle Ersland, begge ved Senter for Middelalderstudier (CMS). De har kommet med god hjelp og nyttige tilbakemeldinger. En takk vil jeg også rette til prof. Eldbjørg Haug og dr.stip. Håkon Haugland, samt alle mine medstudenter på middelalderseminaret for konstruktive tilbakemeldinger og innspill på seminarsamlingene. Meliora eis, falsa mihi.

En stor takk skylder jeg også min familie, spesielt mamma, for oppmuntring og ros underveis.

Pål Berg Svenungsen

INNHOLDSFORTENGELSE

FORORD	3
INNHOLDSFORTENGELSE.....	4
FORKORTELSER	5
1. INNLEDNING.....	6
FORSKNINGSTRADISJONEN	8
BEGREPSAVKLARING – KORSTOG OG KORSTOGSIDEOLOGI	10
KILDEMATERIALET.....	15
DEL I	21
2. KONG MAGNUS OG KONG SVERRE – HELLIG KRIG OM TRONEN	21
ERLING SKAKKE OG MAGNUS ERLINGSSONS ALLIANSE MED KIRKEN	21
ERLING SKAKKES BAKGRUNN I KORSTOGSBEVEGELSEN	24
DET SAKRALE KONGEDØMMET - <i>REX IUSTUS</i> OG ST. OLAVS VASALL	28
FORSVARET AV DET NYE DYNASTIET – ELEMENTER AV KORSTOGSIDEOLOGI?	32
MATERIELLE MANIFESTASJONER - MINNET OM KORSTOGSDELTAKELSEN	35
KORSTOGSINSTITUSJONER I DET NORSKE RIKET	37
KAMPEN OM ST. OLAVS GUNST	39
EN HELLIG KRIG MOT KONG SVERRE	41
KONG SVERRE – STRID OG BANNLYSNING.....	45
KORSTOGSPANER MOT SVERRE?	46
OPPSUMMERING	49
3. DEN NORSKE KORSTOGSDELTAKELSEN CA. 1160-1223	50
HVEM DRAR PÅ KORSTOG FRA NORGE I PERIODEN?	50
KORSTOGBULLEN I 1171: INGEN RESPONS – TENDENS ELLER UNNTAK?	54
DET TREDJE KORSTOG - EN RELIGIØS VEKKELSE OVER EUROPA	56
KORSSAKENS EFFEKT - GAMLE FIENDER I FELLES FORETAK	60
DET FJERDE LATERANKONSIL	65
DEN SISTE STORE NORSKE UTFERDEN – JØRSALAFERD HIN MIKLA.....	67
OPPSUMMERING	70
DEL II	71
4. KONG HÅKON OG SKULE JARL – KORSTOG OG POLITIKK 1223-1240.....	71
HISTORIKERNES SYN PÅ SKULE OG HÅKON	72
KONG HÅKON OG PAVEMAKTEN.....	74
SKULE JARL – KORSTOGSLØFTER OG KIRKEDONASJONER	77
SKULES PILEGRIMSLØFTER – REELL FROMHET ELLER POLITISKE AVLEDNINGSMANØVERE?	81
POLITISKE NETTVERK AV KORSFARERE.....	84
OPPSUMMERING	88
5. KONGE, KORSTOG OG HOFF – 1240-1260	89
MELLOM PAVE OG KEISER – KONG HÅKONS POLITISKE BALANSEKUNST	90
MISJON OG KORSTOG I NORDOMRÅDENE – MONGOLER, BJARMER OG DE KJETTERSKE RUSSENE	94
KONG HÅKON OG DE UOPPFYLTE KORSTOGSLØFTENE.....	101
KORSTOGSIDEOLOGIENS ROLLE I KONG HÅKONS KONGSTANKE	105
FRA HIRD TIL HOFF – RIDDESKAP, HØVISKHET OG KORSTOG.....	109
OPPSUMMERING	114
6. KONKLUSJONER	116
DE VIDERE LINJENE – KORSTOGSBEVEGELSENS BETYDNING PÅ 1300- OG 1400-TALLET	121
BIBLIOGRAFI.....	124
ENGLISH SUMMARY	129

FORKORTELSER

DN – Diplomatarium Norvegicum

DNFH – Det Norsk Folks Historie

Fgrs – Fagerskinna

HHS – Håkon Håkonssons saga

Hkr – Heimskringla

HT – Historisk Tidsskrift

Kgs – Kongespeilet

Lat.dok. – Latinske dokument til norsk historie: fram til år 1204

NHU – Norske Historikere i Utvalg

NMD – Norske middelalderdokumenter

Mrk – Morkinskinna

Ork – Orknøyingenes saga

RN – Regesta Norvegica

SBB – Sagaen om baglere og birkebeiner

StuS – Sturlunga saga

SvS – Sverres saga

1. INNLEDNING

Tro ikke at jeg er kommet for å bringe fred på jorden. Jeg er ikke kommet for å bringe fred, men sverd. (Matt 10:34)

Korstogsbevegelsen var det største militære foretaket i middelalderens Europa. Den kom til å omfatte store deler av den kjente verden; fra Jerusalem i øst, til den iberiske halvøy i vest og helt opp til våre områder i nord. Etter hvert kom bevegelsen også til å vende seg innover mot kristne i Europa. Korstogene og korstogsideologien nådde også helt ut til kristendommens yttergrenser – det norske middelalderriket.

Formålet med denne studien er å undersøke forholdet mellom kongemakt og ideologi i norsk¹ høymiddelalder, men med utgangspunkt i en bestemt ideologisk påvirkning; den samtidige europeiske korstogsideologien. Hovedvekten vil ligge på tidsrommet fra omkring 1160 til 1263, med en viss fleksibilitet for den tidligste perioden. Studien vil være todelt.

Del I fokuserer på perioden før 1200, med særlig vekt på striden mellom Magnus Erlingsson og Sverre Sigurdsson. 1100-tallet representerer en brytningstid der tradisjonelle krigeridealer smelter sammen med samtidige europeiske, religiøse strømninger.² Ute i Europa hadde denne sammensmeltingen begynt allerede i de foregående århundrene og var en av forutsetningene for det første store korstoget i 1095. På 1100-tallet begynner disse tendensene å gjøre seg mer gjeldene også i Norge. Legitimeringen av krigføringen mellom Magnus og Sverre ble påvirket av den europeiske konteksten, der pavemakten mot slutten av 1100-tallet begynte å legitimere korstog mot politiske fiender. Bak kong Magnus Erlingssons kongemakt sto mektige personer med innsikt i både det europeiske ridderideal og kirkens holdninger til krigføring. Heller ikke motstanderen, Sverre Sigurdsson, var fremmed for disse konseptene. Min tese er derfor at:

- Striden mellom Magnus Erlingsson og Sverre Sigurdsson ble av begge parter legitimert og forstått som en hellig krig.

I kapittel 3 vil jeg gå nærmere inn på om det finnes noen særegne trekk ved den norske korstogsdeltakelsen i perioden fram til 1217. Selv om dette ikke er denne studiens hovedmål, mener jeg det er en viktig forutsetning for å forstå hvordan lekmenn og representanter fra den verdslige eliten, fikk kjennskap til korstogsideologien. Nordmenn dro ikke bare til Det hellige land som pilegrimer, men tok også korset på lik linje med de mange tusen andre europeiske

¹ Både begrepene Norge og norsk må i denne sammenhengen forstås som den norske kongens rike og hans skattland, det vil i tillegg til det norske fastlandet dermed inkludere Island, Færøyene, Orknøyene, Shetland og Grønland. Grønland og Island ble underlagt den norske kongemakten først i 1260-årene, men må allikevel regnes som områder den norske kongen hadde stor innflytelse over allerede på midten av 1100-tallet

² Jfr. bl.a. S. Bagge, *From gang leader to the Lord's anointed - kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*, Odense 1996

korsfarerne. Dette skjedde på tross av store interne uroligheter i det norske riket i denne perioden. Korstogenes betydning har, slik jeg ser det, blitt undervurdert av norske historikere. Derimot synes tendensen ved den norske korstogsdeltakelsen i andre halvdel av 1100-tallet å gå i motsatt retning av den generelle trenden ute i Europa. Min tese er at:

- Mens de europeiske monarkene begynte å engasjere seg i korstogsbevegelsen fra det andre store korstoget i 1140-årene, er tendensen i det norske riket at initiativet går fra kongemakten til aristokratiet.

Del II fokuser på Håkon Håkonssons lange styringstid fra 1217 til 1263. Også her vil det være naturlig med en todeling; først perioden fram til 1240 og deretter den senere delen av kongens styringstid fram til 1263. Her mener jeg vi kan snakke om en direkte og indirekte påvirkning fra korstogsideologien.

Den direkte påvirkningen kommer først og fremst til uttrykk i at korstogene var et sentralt punkt i både Skule og Håkons utenrikspolitiske kontakter. I periode fram til 1240 har det tradisjonelt vært fokusert på den politiske striden mellom konge og jarl og det økende spenningsnivået som resulterte i Skule opprør og fall. Det som har kommet noe i bakgrunnen er Skules gjentatte korstogs- og pilegrimslofter. Disse er all hovedsak blitt sett på som kamuflasje for politiske ambisjoner. En slik fremstilling tar ikke hensyn til middelalderens religiøsitet og ser også bort fra Skules nære bånd til geistlige institusjoner. Hans store gaver til kirkelige institusjoner mener jeg tegner et noe annet bilde, enn kun en mann drevet av sine politiske ambisjoner.

Etter Skules fall var det ingen interne trusler mot kong Håkons maktgrunnlag. Kongen kunne dermed rette blikket utover og føre en aktiv utenrikspolitikk. Korstogene ble et viktig ledd i denne politikken; både overfor pavemakten, men også i kontakten med andre europeiske monarker. Allikevel har det også for Håkons vedkommende vært en sterk tendens blant norske historikere til å se de gjentatte korstogsløftene som politiske manøvere.

Hverken Skule eller Håkons verdslige ambisjoner skal ignoreres, men jeg vil hevde at det ikke nødvendigvis er diametrale motsetninger mellom ønsket om å gjennomføre avlagte korstogsløfter og samtidig få gjennomført politiske mål. På det individuelle plan har historikerne etter min mening fokusert for sterkt på de to som politiske aktører framfor å se dem som individer i et strengt religiøst samfunn der tanker om sjelslivet sto sentralt. Det er sjeldent reflektert over at det også er i denne perioden at dogmene rundt skjærsilden begynner å gjøre seg gjeldene i Skandinavia. At korstogsløftene framstår som hyperbol betyr nødvendigvis ikke at de ble oppfattet som det i samtiden. Min tese er derfor at:

- Både Skule og Håkons gjentatte pilegrims- og korstogsløfter må ses som seriøse uttrykk for reelle ambisjoner.

Den indirekte påvirkningen fra korstogsideologien kommer til syne i kong Håkons ønsker om å transformere hirden. Selv om truslene mot hans kongemakt var nøytralisert etter Skules opprør, hadde han behov for å binde aristokratiet tettere til sin egen person. Ambisjonene om å transformere den norske hirden til et hoff etter europeiske ideal er blitt sett på som et ønske om å løfte riket opp på et høyere nivå. Jeg vil hevde at dette også hang sammen med et mål om å skape et mer lojalt aristokrati. Et viktig moment var derfor en sosial differensiering av aristokratiet fra resten av befolkningen. Dette ble gjort gjennom at aristokratiet utviklet sine egne seder og skikker. De nye kulturelle kodene importerte Håkon fra den europeiske hoff- og ridderkulturen. Dermed kom elementer av korstogsideologien til å indirekte spille en rolle. Min tese er at:

- Importen av europeisk kultur tjente et didaktisk formål og ble gjennomslaget for det kristne ridderideal i det norske riket.

Besvarelsen av disse mindre hypotesene mener jeg for det første kan gi et mer fullstendig bilde av konflikten mellom kong Magnus og kong Sverre i andre halvdel av 1100-tallet. Samtidig tegner de også et mer kompleks bilde av den senere spente situasjonen rundt kong Håkon og hertug Skule. Jeg håper å kunne tydeliggjøre de mentalitetshistoriske rammene de to opererte innen; et samfunn der grensene mellom religion og politikk var svært flytende. Målet er ikke en revisjon av tidligere fremstillinger, men snarere å ytterligere tillegge den svært politiserte framstillingen en ytterligere dimensjon. Samtidig er det også et mål å påpeke at korstogene og korstogsideologien spilte en viktig rolle også innenfor norsk høymiddelalder, til tross for at riket var et geografisk ytterpunkt innenfor den katolske kristenhet.

Forskningstradisjonen

Väpnaren Jöns: ”- Jag och min herre har varit utomlands och kom just hem. Förstår du?”

Målaren: - ”Korståget?”

Väpnaren Jöns: ”- Precis. I tio år i det heliga landet lät vi ormar hugga oss, vilddjur bita oss, hedningar slakta oss, vinet förgifta oss, kvinnor lusa oss, löss uppäta oss, och febrar förmultna oss, allt till Guds ära.”

Målaren: ”- Till Guds ära.”

Väpnaren Jöns: ”- Ja, vårt korståg var så dumt att bara en idealist kunde funnit på det.”³

Det overnevnte sitatet er hentet fra Ingmar Bergmans middelalderdrama *Det sjunde inseglet*. Selv om filmen primært omhandler Bergmans egen dødsangst, kunne den negative holdningen til

³ Sitatet er hentet fra *Det sjunde inseglet* (1957) av Ingmar Bergman

korstogene som sitatet uttrykker like gjerne være hentet fra en samtidig korstogshistoriker. Tre år før Bergmans film, konkluderte historikeren Steven Runciman i triologien *The History of the Crusades* at: "The Holy War itself was nothing more than a long act of intolerance in the name of God, which is the sin against the Holy Ghost."⁴ Runcimans moralsk fundamenterte syn på korstogene må forstås ut i lys av hans bysantinske forankring og at verket er skrevet i etterkant av andre verdenskrig.

Runciman er bare et eksempel på hvordan historikernes syn på korstogene har variert fra det ene ytterpunkt til det andre; fra fordømmelse til admirasjon. Dette skyldes tendensen historikere tidvis har til å vurdere fortidige samfunn som noe radikalt annerledes enn det moderne. Opplysningstiden på 1600-tallet skapte i stor grad det negative bildet vi ofte har av middelalderen. Det var på bakgrunn av et ønske om å gjøre et klart skille mellom det svært religiøse, fortidige og det nye, opplyste samfunnet. Senere, under den europeiske kolonialismens gullalder på 1800- og 1900-tallet, ble synet på korstogene mer positivt og sett på som uttrykk for tidligere europeisk ekspansjon. Det store spennet i synet på korstogene er imidlertid noe av forklaringen til feltet er et av de mest omdiskuterte fenomen innenfor europeisk middelalderforskning.

I Skandinavia er det først og fremst i Danmark at korstogenes betydning har begynt å gjøre seg gjeldene. I perioden 1998-2001 pågikk det et forskningsprosjekt som fokuserte på Danmark og korstogsbevegelsen. Flere danske historikere var involvert, blant annet John H. Lind, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen og Ane L. Bysted. Prosjektet resulterte i boken *Danske korstog – krig og mission i Østersøen*,⁵ som tar for seg det danske engasjementet i korstogsbevegelsen rettet mot Østersjøområdet. En annen dansk historiker, Janus Møller Jensen, har studert nærmere korstogenes rolle i dansk senmiddelalder.⁶ På svensk og finsk side er det også kommet noen publikasjoner,⁷ men interessen har ikke vært like stor som i Danmark.⁸

I Norge har korstogene enda ikke fått videre gjennomslag blant historikere. Noen få bidrag er gjort, men den mest helhetlige fremstillingen av korstogenes betydning for det norske riket er fremdeles den franske greven Paul Riants verk *Expéditions et pèlerinages des Scandinaves en*

⁴ Runcimans sitat er hentet fra: C. Tyerman, *The Invention of the Crusades*, Basingstoke 1998: 124

⁵ J. H. Lind, C. S. Jensen, K. V. Jensen, A. L. Bysted, *Danske Korstog – krig og mission i Østersøen*, København 2004

⁶ J. M. Jensen, *Denmark and the Crusades, 1400-1650*, København 2007

⁷ Jfr. bl.a: A. V. Murray (red), *Crusade and conversion on the Baltic frontier 1150-1500*, Aldershot 2001; *Studia Fennica Historica nr 9 - Medieval History Writing and Crusading Ideology*

⁸ Den svenske historikeren Thomas Lindkvist oppsummerer den svenske korstogsinnsatsen på følgende måte: "Sweden was never a great crusading nation. Swedes made no substantial contributions to the holy wars in the Holy land and Swedish participation in the wars of the Teutonic Order was of minor importance." (T. Lindkvist, "Crusades and crusading ideology in the political history of Sweden" i *Crusade and conversion on the Baltic frontier 1150-1500*: 130

Terre Sainte au temps des croisades fra 1865.⁹ Senere har det kommet en artikkel av Halvdan Koht om kong Sigurd Jorsalfares ferd i 1108-1111¹⁰, mens Finnur Jónsson skrev om orknøyjarlen Ragnvald Kales ferd i 1153-1155.¹¹ Av nyere forskning er det kommet bidrag blant annet fra Arnved Nedkvitne og Bjørn Bandlien¹² i tillegg til noen hoved- og masteroppgaver.¹³ Allikevel må det kunne konkluderes at korstogene og korstogsideologiens rolle i norsk middelalder i liten grad er nøye kartlagt.

Begrepsavklaring – korstog og korstogsideologi

Deretter sa Jesus til disiplene: «Om noen vil følge etter meg, må han fornekte seg selv og ta sitt kors opp og følge meg.» (Matt 16:24)

For moderne mennesker kan korstogene virke uforenlige med kristendommens femte bud om at du ikke skal slå i hjel. For å forstå korstogene er det derfor en viktig forutsetning å kort komme nærmere inn på middelalderens holdninger til krig. Det var i middelalderen en utbredt oppfatning om at vold av natur ikke var ondt, men var moralsk nøytralt. Det var intensjonene bak voldsbruken som var det avgjørende.¹⁴ Det var heller ikke slik at kirkens tanker om fred automatisk utelukket bruken av krig. Teorier om krig skulle derimot brukes for å skille mellom de riktig og de gale krigene, mellom de gode og de onde.¹⁵

Gjennom hele middelalderen var St. Augustin av Hippos (354-430) doktrine om den rettferdige krig, *bellum iustum*, den kristne autoriteten på tanker om krigføring.¹⁶ Augustin forsøkte å definere noen kriterier krigføring måtte følge for at den kunne karakteriseres som rettferdig. I middelalderen ble Augustins tanker bearbeidet og forenklet av kirkerettslærde til tre kriterier: rettferdig sak, legitim autoritet og rett intensjon.¹⁷ For det første krevde en rettferdig krig en rettferdig sak. Dette innebar at motparten måtte være den aggressive part, enten i fortid eller for

⁹ Verket kom i danske oversettelse i 1868: P. Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palästina 1000-1350*, København 1868

¹⁰ Jfr. bl.a. H. Koht, "Kong Sigurd på Jordal-ferd" i norsk HT Femte Rekke Femte Bind, Kristiania 1924

¹¹ Jfr. bl.a. F. Jónsson, "Ragnvald jarls Jorsalfærd" i dansk HT Fjerde Bind, København 1912-1913

¹² Jfr. bl.a. A. Nedkvitne, "Why Did Medieval Norsemen Go on Crusades?"; B. Bandlien, "A new Norse Knighthood? The impact of the Templars in Late Twelfth-century Norway" begge artiklene i *Medieval History Writing and Crusading Ideology*; Bjørn Bandlien tar også opp noen spørsmål knyttet til det norske riket og korstogsbevegelsen i sin doktoravhandling fra 2005: B. Bandlien, *Man or monster?: negotiations of masculinity in Old Norse society* (doktoravhandling) Oslo 2005

¹³ Jfr. bl.a. G. T. Solberg, *...Da volduz margir gangfir menn til Þessar ferðar : motiver bak de skandinaviske korstog*, Universitet i Oslo 2005 (upublisert); Ø. Hervig, *Europas herskere i Guds tjeneste : en studie av statsutvikling i England, Frankrike og Tyskland reflektert gjennom kronikeskriverne til Det første, andre og tredje korstog*, Universitet i Bergen 2008 (upublisert); R. Johansen, *The political impact of crusading ideology in Sweden 1150-1350*, Universitet i Oslo 2008 (upublisert)

¹⁴ Riley-Smith, *What Were the Crusades?* 3rd Edition, Basingstoke 2002 : 7

¹⁵ K. V. Jensen, "Bellum Justum – i 1200-tallets vesteuropæiske tenkning og kirkens fred" i dansk HT bind 93 hæfte 1, København 1993: 46

¹⁶ H. E. Mayer, *The Crusades*. 2nd Edition, London 1988: 14-15

¹⁷ Riley-Smith, *What Were the Crusades?* 6

øyeblikket.¹⁸ Korstogene var en rettferdig sak fordi områdene det ble kjempet om tidligere hadde vært en del av det romerske imperiet og dermed også vært et kristent område. At det var gått over fire hundre år siden muslimene erobret områdene var uvesentlig. Det andre kriteriet bak teorien om rettferdig krig var at den måtte proklameres av en legitim autoritet. Vanligvis var dette gjort av en sekulær fyrste, men for korstogenes vedkommende ble det gjort av en geistlig med makt til å autorisere korstog.¹⁹ I all hovedsak paven. Det siste kriteriet gjaldt rett intensjon og omhandlet deltakernes motiver. Alle som var en del av krigen måtte ha rene motiver og krig måtte kun utkjempes som siste utvei og selv da måtte ikke mer makt enn det som var ytterst nødvendig brukes.²⁰

Den rettferdige krig ble som regel utkjempet på fellesskapets vegne, ofte for mer verdslige mål, slik som forsvaret av ens territorium, person eller rettigheter.²¹ Middelalderens teokratiske samfunnssyn gjorde at konseptet også kunne videreutvikles i en religiøs retning.²² Siden vold i utgangspunktet var nøytralt, kunne vold også brukes for å gjennomføre Guds vilje. Kriger utkjempet for troens mål eller idealer og beordret av en guddommelig autoritet, ble sett på som hellige kriger.²³ Korstog var imidlertid en spesiell form for hellig krig ettersom den også var en botsøving.²⁴ En rettferdig krig var ikke nødvendigvis en hellig krig, men alle hellige kriger var, i det minste i deltakernes øyne, rettferdige.²⁵

Utviklingen fra rettferdig krig til korstog gikk i flere etapper. Karolingerrikets sammenbrudd førte til politisk fragmentering, noe som innebar at sentralmakten ikke lenger kunne opprettholde lov og orden. Anarkistiske tilstander rådet der mindre borgherrer (*dominus*) og deres riddere (*militēs*) håndhevet loven etter eget befinnende.²⁶ Hverken kirkens eiendom eller den private eiendomsrett ble respekter. Som en selvforsvarsmekanisme oppsto det i Sør-Frankrike på 900-tallet en Guds fredsbevegelse (*Pax Dei*). Målet var å forsøke å tvinge riddere til å avlegge eder om å respektere fredsbestemmelser.²⁷ På 1020-tallet ble dette konseptet utviklet ytterligere, i den såkalte Guds Våpenhvilebevegelsen (*Treuga Dei*). Den forsøkte å begrense krigføring gjennom å spesifisere perioder der all vold skulle opphøre.²⁸ Fra disse forsøkene på å

¹⁸ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 6

¹⁹ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 6

²⁰ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 6

²¹ F. H. Russell, *The just war in the middle ages*, Cambridge 1975: 2

²² Teokratisk forstås som at kongens makt er gitt fra Gud. Den teokratiske embetsideologien var alminnelig utbredt i Vest-Europa det meste av middelalderen og fikk sitt gjennombrudd som offisiell kongsideologi allerede i karolingisk tid, men tanken ble mer utbredt med de sterkere stats- og kongemaktene på 1000- og 1100-tallet: S. Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*, Bergen 1979: 40

²³ Russell, *The just war in the middle ages*: 2

²⁴ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 7

²⁵ C. Tyerman, *God's war – a new history about the crusades*, Cambridge 2006: 35

²⁶ J. Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, Philadelphia 1986: 3

²⁷ Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 4

²⁸ Tyerman, *God's war*: 43

pasifisere ridderne endret kirken sine holdninger utover på 1000-tallet i motsatt retning. Kirken begynte å involvere seg i organiseringen og dirigeringen av militære kampanjer.²⁹ Dette ble starten på tankene om hellige kriger utkjempet i kirkens tjeneste.

I 1053 tilbød pave Leo IX (r. 1048-1054) alle de tyske leiesoldatene som slåss på pавens vegne i den mislykkede krigen mot normannerne ettergivelse for pålagte bot, samt syndsforlatelse.³⁰ Fra slutten av 1070-tallet, under investiturstriden, forsøkte den mest militante av reformpавene, Gregor VII (r. 1073-1085), å rekruttere riddere fra hele Europa og skape en pавelig arme, den såkalte *militia sancti Petri*.³¹ Det var imidlertid først med pave Urban II (r. 1088-1099) og hans tale ved Clermont i 1095 at korstogene faktisk oppsto.³²

Når det gjelder den moderne forskningen på korstogene så sto lenge den oppfatning at korstogene kun var de væpnede forsøk på å befri eller kontrollere Jerusalem.³³ Historikerne innenfor denne retningen blir derfor ofte omtalt som tradisjonister.³⁴ Øvrige kristne engasjement rundt om i Europa ble av mange historikere sett på som perverteringer eller villfarelse av den opprinnelige korstogstanken.³⁵ Som en konsekvens av fokuseringen på Jerusalem behandlet historikerne sjeldent hendelser etter at den siste rest av det latinske kongedømmet forsvant med muslimes erobring av Acre i 1291.

Det er allikevel viktig å påpeke at historikerne i lang tid har vært klar over at korstogene ikke tok slutt i 1291.³⁶ Mye av grunnen til hvorfor de tradisjonistiske historikerne sjeldent fokuserer på korstogene etter Acres fall påpeker en av retningens ledende talsmenn, den tyske historikeren Hans Eberhard Mayer. Han mener at selv om krigen mellom muslimer og kristne fortsetter helt opp til det 17. århundre, og om mulig enda lenger, så er det en klar forskjell mellom disse krigene og korstogene. De senere krigene var kriger for å beskytte Europa. Korstog er ifølge Mayer ikke bare en krig påkalt av paven, hvor en ed er påkrevd og hvor ettergivenhet og verdslige privilegier garanteres, men den må også ha et geografisk avgrenset mål, nemlig å oppnå eller bevare kristen kontroll over de hellige områdene i Jerusalem.³⁷

I etterkant har det kommet en rekke andre retninger som har en annen begrepsforståelse,³⁸ men den retningen som har samlet bredest støtte blant dagens historikere

²⁹ Mayer, *The Crusades*: 16

³⁰ Tyerman, *God's war*: 46

³¹ Tyerman, *God's war*: 47

³² Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 87-89

³³ Lind et al, *Danske Korstog*: 21

³⁴ Kategoriseringen av de ulike retningene følger i hovedsak Giles Constables definisjoner: G. Constable, "The Historiography of the Crusades" i *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*: 1-23

³⁵ Lind et al, *Danske Korstog*: 21

³⁶ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1600*: 15

³⁷ Mayer, *The Crusades*: 283

³⁸ Dette gjelder generalistene og populistene. Generalistene mener at terminologiens vaghet gjør det umulig å skille korstogsbegrepet fra pilgrimsbegrepet og at det hele er en konstruksjon av senere historikere. Det er derfor lite

definerer seg som pluralistene. På 1970-tallet skjedde det to større revisjoner; for det første en utvidelse av begrepet og for det andre en tendens til å ta korstogsideologi mer seriøst.³⁹ Når det gjelder utvidelsen av begrepsforståelsen omhandlet dette i hovedsak to punkter; den geografiske og kronologiske benevnelsen. Geografisk sett ble korstogsarenaene utvidet til å gjelde kampene i Spania, kjetterkorstogene i Syd-Frankrike og misjonskrigene i Østersjøområdet.⁴⁰ Med den bredere definisjonen er det ingen kvalitativ forskjell på de første Jerusalemskorstogene og de senere mislykkede forsøkene på å gjenerobre det hellige land også etter 1500-tallet.⁴¹ Kronologisk sett har utvidelsen medført vanskeligheter med å avgrense korstogene. Mange setter sluttstrek ved reformasjonen,⁴² mens andre trekker linjene helt opp til johannitternes overgivelse av Malta til Napoleon i 1798.⁴³ Mangelen på hegemoni har fått den britiske historikeren Christopher Tyerman til å trekke slutningen at slik som forskningen har ekspandert, kan det aldri bli noen felles forståelse av korstogene.⁴⁴

Hvorvidt en militærkampanje faller inn under den pluralistiske begrepsforståelsen av korstogene, avgjøres dermed først og fremst etter hvorvidt en rekke kriterier oppfylles; for det første måtte det ligge pavelig autorisasjon til grunn for foretaket. For det andre avla deltakerne korstogsløfter og iførte seg korsmerker. Samtidig ble de gitt en form for syndstilgivelse og paven tok deres eiendom inn under sin beskyttelse så lenge korstoget varte.⁴⁵ Til tross for at den pluralistiske begrepsforståelsen i dag er rådende, er det en viktig premiss å være klar over at korstogsbevegelsen var en dynamisk bevegelse. Korstogene på 1200-tallet var ikke de samme som ved utgangspunktet i 1095, men ble kontinuerlig utviklet under ulike paver. I denne sammenhengen blir dette viktig fordi korstogsideologien dermed også spilte ulike roller til ulike tidspunkt også i en norsk sammenheng.

Innenfor den pluralistiske retningen har forskerne som nevnt også begynt å ta korstogsideologien mer seriøst. I eldre forskning ble gjerne korstogsideologien tolket som unnskyldninger for å kamuflere territoriale ambisjoner. Korstogene ble, og blir fortsatt av enkelte,

fruktbart og mer til hinder å forsøke å definere korstogsbegrepet. De ser derfor på mer eller mindre alle hellige kriger og rettferdiggjørelse av krig for troens skyld, som korstog. Populistene er mer opptatt av å vektlegge de åndelig eller psykologisk motivene, framfor pluralistene og tradisjonalistenes mer offisielle fokus. Essensen av korstogene ligger i den profetiske dommedagsstemningen og kollektive opprømmelsen blant bondestanden og bybefolkningen i middelalderen. Dette er kanskje den smaleste definisjonen, ettersom populistene mener korstogene i stor grad opphørte etter barnekorstoget i 1212: Constable, "The Historiography of the Crusades": 10-15; Riley-Smith, *What Were the Crusades? XI-XII*

³⁹ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 13-14

⁴⁰ Lind et al, *Danske Korstog*: 22

⁴¹ Lind et al, *Danske Korstog*: 23

⁴² Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 15

⁴³ Riley-Smith, *What Were the Crusades? 89*

⁴⁴ Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 125

⁴⁵ Riley-Smith, *What Were the Crusades? 5*

sett på som tidlige utslag av europeisk kolonialisme.⁴⁶ Det store antallet fattige som deltok i korstogene ble derfor tolket som migrasjon.⁴⁷ Dette synet har i dag lite oppslutning blant historikerne. Jonathan Riley-Smith har påpekt at selv om mange europeere slo seg ned i de erobrede områdene, er det lite trolig at dette var planlagt fra begynnelsen av.⁴⁸ Moderne forskning anerkjenner i større grad den religiøse motivasjonen både på et organisatorisk nivå, men også på det individuelle plan.⁴⁹ Dette betyr naturligvis ikke at verdslige ambisjoner skal ignoreres, eller at kriger ikke lenger kunne kjempes for politiske, økonomiske eller territorielle mål, men snarere at kriger kunne være hellige samtidig som de tjente politiske mål.⁵⁰

Ideologisk sett hadde korstogene også en klar sammenheng med pavemaktens verdslige ambisjoner. Middelalderpavene så på den universelle kirken som et monarki, grunnlagt og styrt av Kristus, der verdens paver, biskoper og konger agerte som hans agenter.⁵¹ Med en slik analogi kunne kirken gjøre sitt budskap bedre forstått blant lekfolk. Muslimene hadde krenket Kristus' farsarv og krigføring mot dem var derfor rettferdig siden målet var å gjenerobre land som i utgangspunktet hadde vært kristent. Analogien gjorde også at mange av deltakerne så på sin deltakelse som en plikt de gjorde for Kristus, som de under andre omstendigheter hadde gjort for sin verdslige herre eller konge.⁵² Korstogene var derfor ideologisk sett svært knyttet opp mot middelalderens føydalismebegrep. Ofte synes grensen mellom rettferdig krig, hellig krig og korstog å være vag. Disse grensene var heller ikke lette å trekke i middelalderen og ofte ble grensene trukket alt ettersom hva de involverte ønsket å legitimere en spesiell krig med.⁵³

Når det gjelder norske forhold er begrepsanvendelsen problematisk. Hverken det tradisjonelle eller det pluralistiske korstogsbegrepet kan sies å være fullt ut dekkende. For det første var ikke nordmenn bare engasjert i Jerusalemskorstogene, selv om Jerusalem synes å ha vært hovedmålet for alle større kampanjer. Nordmenn deltok også i korstogene på den iberiske halvøy og til dels også i de baltiske korstogene. Når det gjelder pluralistdefinisjonen kan vi ikke regne med å finne alle kriteriene pluralistene stiller for at et engasjement skal kunne regnes som et korstog. Også blant ledende pluralister er en klar over begrepets svakheter. Jonathan Riley-Smith har påpekt at definisjonen er en modell og at modeller bryter sammen dersom kriteriene settes for strengt.⁵⁴ Blant annet vil de militære ordenen falle utenfor pluralistdefinisjonen, ettersom ordensbrødrene teknisk sett ikke var korsfarere. Heller ikke de kristne ligaene som ble etablert for

⁴⁶ Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*: 15

⁴⁷ Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*: 16

⁴⁸ Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*: 18-19

⁴⁹ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 20-21

⁵⁰ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 21

⁵¹ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 25

⁵² Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 26

⁵³ Russell, *The just war in the middle ages*: 2

⁵⁴ J. Riley-Smith, *The Crusades - A History*. 2nd Edition, London 2005: XXXII

å kjempe mot tyrkerne i senmiddelalderen vil være omfattet av begrepet.⁵⁵ Janus Møller Jensen påpeker at det er to måter å anvende korstogsbegrepet på; enten innenfor en streng pluralistisk ramme eller i en videre betydning for å beskrive *Interpretationsrammen* – innenfor rammen av det folk så på som religiøse eller hellige kriger mot kristendommens fiender.⁵⁶ Norman Housley kaller dette for: ”pluralism with a touch of generalism.”⁵⁷ Dette løser ikke alle problemene ved begrepet, men er ifølge Møller Jensen en fruktbar tilnærming til kildene.⁵⁸

Stilt overfor det jeg vil kalle kildenes vaghet, synes Møller Jensens tilnærming å være en fruktbar innfallsvinkel til det norske kildematerialet. Med en streng pluralistisk tilnærming vil svært få, om en noen, av de norske engasjementene falle inn under korstogsdefinisjonen. Dette synes derimot å gå imot hvordan deltakerne selv oppfattet seg og ble oppfattet av andre som korsfarere.⁵⁹

Kildematerialet

Quod in rebus, non omne in actis – det er jo ikke alt, der er sket, som nødvendigvis er kommet med i kildene.
(Kurt Villads Jensen)⁶⁰

Alle som forsøker å studere norsk middelalder møter den samme utfordringen, nemlig å måtte forholde seg til et begrenset kildemateriale. Dermed er det, som det framgår av det overnevnte sitatet til Kurt Villads Jensen, ofte slik at kildematerialet ikke nødvendigvis gir de svar vi skulle ønske. Det kan derfor være nyttig å reflektere nærmere over hvilke spørsmål det norske kildematerialet kan, eller enda viktigere, hvilke det ikke kan svare på. Det kan derfor være fruktbart å trekke inn kildemateriale fra andre land. Gjennom komparasjon kan tendenser, også i det norske riket, bli lettere å legge merke til. I denne studien har jeg primært benyttet meg av to kildetyper; ulike sagaverk og overlevert dokumentmateriale.

Når det gjelder sagalitteraturen som kilde til norsk middelalder må en være klar over at materialet byr på en rekke utfordringer. Ofte er kronologi problematisk ettersom det kan være lang tid mellom hendelse og nedskrivning. Når det gjelder korstogsdeltakelse sammenfaller

⁵⁵ Riley-Smith, *The Crusades - A history*: XXXII

⁵⁶ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 20

⁵⁷ Housley, *Contesting the Crusades*: 18-23

⁵⁸ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 20

⁵⁹ Et eksempel vil være Sigurd Jorsalfare. Det foreligger ingen pavebrev eller buller som gjør at hans ferd i 1108-1111 konkret kan kalles for et korstog. Allikevel synes både sagaene og andre latinske kilder å ha oppfattet den norske ekspedisjonen som et korstog. Albert av Aachen forteller blant annet at nordmennene hadde avlagt løfter: *Historia Ierosolimitana*, ved S. B. Edgington, Oxford 2007: bok XI kap.30; En av deltakerne, Aslak Hani, beskriver at Sigurd badet i Jordanelven og hadde pilegrimsymbolet palmen i hånden, men også korsfarerens kors (?) på brystet: *Codex Frisianus*, ved C. R. Unger, Christiania 1871: Saga Sig.Eys.Óla. kap.32

⁶⁰ K. V. Jensen, ”Danske korstog før og under korstogstiden” i *Et annat 1100-tal: individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*: 249

imidlertid hendelse og nedskrivning relativt nært i tid. Det kan riktignok i noen tilfeller være opp imot en 70-100 år på det lengste, men siden jeg her tar utgangspunkt i deltakelsen rundt midten av 1100-tallet og framover, er det i hovedsak snakk om et skille på omkring 20-50 år. Dermed er det også teoretisk sett muligheter for at sagaforfatteren kan ha fått førstehåndsinformasjon fra de som faktisk deltok. For de eldre utferdene har det derimot foreligget et rikt skaldemateriale. Dermed kunne sagaforfatteren langt på vei gi en relativt grundig rekonstruksjon av reiserute og hendelser.⁶¹

I en korstogssammenheng er det store problemet med sagamaterialet først og fremst mangelen på eksplisitt omtale. Det er svært få konkrete henvendelser til korstog. Ofte nevner bare sagaen, nærmest som en fast formell, at ”NN dro til Jorsal denne sommeren.” Noen lengre fremstillinger er det, slik som for eksempel Snorres framstilling av Erling Skakkes korstogsdeltakelse.⁶² Den eneste gangen korstogene nevnes eksplisitt er i Håkon Håkonssons saga under forhandlingene om giftemål mellom Castilla til Norge.⁶³ I Spania var det planlagt et korstog mot muslimene, som ifølge sendemennene allerede var godkjent av paven og som dermed ville være en god anledning for kong Håkon å ”løse korset.”⁶⁴

⁶¹ Det er ikke uproblematisk å bruke skaldediktningen som kilde. Det er flere faktorer som har påvirket hvordan skaldedikt er overlevert. For det første kan dikt ha vært overlevert muntlig svært lenge år før nedskrivelse. For det andre sto sagaforfatterne i middelalderen svært fritt til å redigere materialet som de selv fant det for godt. Skaldedikt ble gjerne demontert og spredd utover i teksten. For det tredje kunne sagaverkene igjen bli utsatt for redaksjoner av senere avskrivere. Innenfor den norrøne filologien er de fleste forskere enige om at skaldediktsjangeren allikevel er en relativt stabil diktform som har endret seg lite på veien fra skalden til middelalderhåndskriftet: B. Birgisson, *Inn i skaldens sinn – Kognitive, estetiske og historiske skatter i den norrøne skaldediktningen* (doktoravhandling), Bergen 2007: 7; Det er dermed de senere redaksjonene av håndskriftene som kan være mest problematisk, men selv om deler av innholdet kan ha blitt forandret vil diktets struktur, som en følge av de strenge formkrav, i svært liten grad ha gjennomgått radikale endringer. I skaldematerialet etter Sigurd Joralfares ferd er diktene i all hovedsak strukturert etter de åtte slag Sigurd holdt underveis. Selv om detaljer kan ha blitt forandret, vil strukturen allikevel være et godt utgangspunkt for sagaforfatteren i sin senere rekonstruksjon av selve reiseruten. Dette støttes også av at reisen gjengis temmelig likt i flere ulike sagaverk.

⁶² *Heimskringla* (Snorres kongesagaer) er en kompilasjon kongesagaer skrevet av Snorre Sturluson omkring 1230. Hovedhåndskriftene av verket, Kringla AM 35, 36, 63 fol og Jöfraskinna AM 37, 38 fol, gikk begge tapt i brannen i København i 1728. De er imidlertid blitt bevart i flere avskrifter. Et annet håndskrift er Frísþók AM 45 fol (*Codex Frisianus*) fra ca. 1330 som inneholder alle kongesagaene med unntak av Olav den helliges saga. Jeg har benyttet Finnur Jónssons norrøne utgave: *Heimskringla – Noregs konunga sögur*, ved F. Jónsson, København 1911; i norsk oversettelse har jeg benyttet: *Snorre Sturluson: Norges kongesagaer i Norges Kongesagaer* bind 1-2, ved F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1979

⁶³ *Hákonar saga Hákonarsonar* (Håkon Håkonssons saga) skrevet av Sturla Tordsson kort etter Håkons død i 1263, er bevart i flere samlehandskrifter; Eirspennill, Flateyjarbók og Skálholtsbók yngsta. I tillegg finnes sagaen i Codex Frisianus, samt i (håndskriftet) Sth. perg. 8 fol. og i flere fragmenter. Flere av disse inneholder imidlertid flere lakuner. Slutten mangler i både Eirspennill og Skálholtsbók, mens den er forkortet i Flateyjarbók. Jeg benytter i denne oppgaven Marina Mundts norrøne utgave av Sth. perg. 8 fol: *Hákonar Saga Hákonarsonar*, ved M. Mundt, Oslo 1977; i norsk oversettelse har jeg benyttet: *Håkon Håkonssons saga i Norges Kongesagaer* bind 4, ved F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1979

⁶⁴ ”Kongr af Spania bio þa hersinn ut j heidinn-dom, ok fysti han miog Hakon kong ok (sic) fara med ser og leysa sua kross, þann er hann hafdi tekit, þuiat þar var til paua leyfi ok þar skyldi krossin leysaz, sem til Jorsala væri farit” (*Skálholtsbók yngsta i Det Arnemagnæanske Haandskrift 8la Fol.*, ved A. Kjær og L. Holm-Olsen, Kristiania/Oslo 1910/1947: kap.356 (296))

Betyr dermed sagaenes vage henvisninger til korstogene at det ikke gjorde noe større inntrykk i det norske riket? Jeg vil hevde at det ikke er tilfellet. Det overleverte sagamaterialet er et resultat av forfatterens redigeringer, som kan ha hatt politiske motiv å styre etter. Dette gjelder i det minste for kongesagaene. Et slikt eksempel finner vi for Sverres saga,⁶⁵ der det i prologen kommer fram at kongen selv satt for deler av redaksjonen.⁶⁶ Som jeg kommer tilbake til senere, kan Sverres saga hatt gode grunner for å styre unna merknader til korstogene ettersom Sverre var ekskommunisert av paven. At Håkon Håkonssons saga kommer med få referanser til korstogene kan virke mer merkelig, ettersom dokumentmaterialet bekrefter at kongen avla korstogsløfter. Også i dette verket mener jeg at en klar politisk redaksjon kan være årsaken. Sagaen om baglere og birkebeiner⁶⁷ har heller ingen konkrete referanser til korstogene, men nevner noe bakgrunnen for hvordan en reise til Jerusalem kom i stand. Denne utreisen vil bli behandlet senere.

Andre sagaer eller latinske verk kan derimot være nyttige bidrag for å utfylle kongesagaene. Dette gjelder for eksempel Orknøyingenes saga.⁶⁸ Her finner vi en av de lengst beretningene om en reise foretatt til Det hellige land, nemlig Ragnvald jarls korstog i 1150-årene. Også den islandske Sturlunga saga⁶⁹ inneholder enkelte referanser til Jerusalemsferder som jeg har benyttet. Et annet sentralt verk er det latinske verket *Historia de projectione Danorum in Hierosolymam*.⁷⁰ Verket er den eneste kilden fra denne tiden som konkret omhandler et korstog, nemlig det dansk-norske korstoget i samband med det tredje større korstoget i 1190-årene. Sagamaterialet har en tendens til å framheve det verdslige ved korstogsutferdene, for eksempel hvor mange slag som ble utkjempet underveis og hvilke bragder som ble utført. Dette sammenfaller med sagalitteraturens

⁶⁵ *Sverris saga* (Sverres saga) skrevet av abbeden Karl Jonsson omkring 1200-1220, er overlevert i en rekke håndskrifter og fragmenter. De to eldste hele tekstene er i de to skinnbøkene AM 327,4°, fra omkring 1300 og AM 47 fol., Eirspennill, fra tidlig på 1300-tallet. Dessuten er teksten overlevert i Flateyjarbók fra ca. 1380-1390, og i Am 81a fol., Skálholtsbók yngsta, fra midten av 1400-tallet. I norrøn utgave har jeg benyttet Gustav Indrebøs utgave fra 1920, etter Cod. Am 327, 4°: *Sverris saga*, ved G. Indrebø, Kristiania 1920; i norsk oversettelse har jeg benyttet: *Sverres saga i Norges Kongesagaer* bind 3, ved F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1979

⁶⁶ Sv S Fortale

⁶⁷ *Bǫglunga sǫgur* (Sagaen om baglere og birkebeiner) av en ukjent forfatter finnes i to ulike versjoner. To kortere versjoner (kalt A) er å finne i skinnbøkene Eirspennill og Skálholtsbók yngsta, mens en lengre versjon (kalt B) er overlevert i Peder Clausson Friis' oversettelse fra 1633. I norrøn utgave har jeg benyttet Hallvards Magerøys utgave som inneholder både A- og B-versjonene: *Soga om birkebeinar og baglar - Bǫglunga sǫgur* I-II, ved H. Magerøy, Oslo 1988; i norsk oversettelse har jeg brukt: Sagaen om baglere og birkebeiner i i *Norges Kongesagaer* bind 3, ved F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1979

⁶⁸ *Orkneyinga saga* (Orknøingasaga) er skrevet av en ukjent forfatter omkring år 1200. Sagaen er overlevert i flere bruddstykker, men det eneste håndskriftet som inneholder hele sagaen er Flateyjarbók. ⁶⁸ Jeg har benyttet med av Sigurdur Nordals norrøne utgave etter Flateyjarbók: *Orkneyinga saga*, ved S. Nordal, København 1913-16; i norsk oversettelse har jeg benyttet: *Orknøingasaga*, ved G. Indrebø, Oslo 1929 og *Orkneyingenes saga*, ved A. Holtsmark, Oslo 1970

⁶⁹ *Sturlunga saga* består av en rekke enkeltsagaer som omhandler Island i perioden 1120-1264. Den stammer sannsynligvis fra omkring år 1300. Jeg har benyttet Kristian Kålunds danske oversettelse av sagaen: *Sturlunga saga* I-II, K. Kålund, København 1904

⁷⁰ *Historia de projectione Danorum in Hierosolymam* (Historien om danenes ferd til Jerusalem) skrevet av ukjent forfatteren omkring år 1200. Bevart i et enkelt håndskrift, Lübeckhåndskriftet, som ble funnet i 1620. Jeg benytter Astrid Salvesens norske utgave: *Historien om danenes ferd til Jerusalem*, ved A. Salvesen, Oslo 1969

fokus på ytre handling framfor å skildre følelser og tanker. Noe som også forklarer mangelen på religiøse uttrykk. Historien om danenes utferd danner dermed en kontrast fordi det her er lagt mer vekt på det religiøse aspektet. Verket har en rekke bibelreferanser i tillegg til å tolke hendelser i en mer religiøs kontekst.

Når det gjelder den andre hovedkilden, dokumentmaterialet, er det svært tilfeldig hva som er overlevert. Mesteparten av det som har eksistert har gått tapt i historiens løp. De bevarte dokumentene fra norsk middelalder er siden 1800-tallet blitt innsamlet i det omfattende kildeverket *Diplomatarium Norvegicum* (DN).⁷¹ Det finnes imidlertid en rekke andre henvendelser til det norske middelalderriket i annet kildemateriell, som enten er gått tapt eller står i andre europeiske kildesamlinger. Henvendelser, regester, til annet europeisk kildemateriell, brev omtalt i for eksempel sagaverk og dokumentmaterialet i DN, er kronologisk samlet i regestsamlingen *Regesta Norvegica* (RN).⁷² Jeg har i stor grad vært avhengig av oversettelser av norrøne og latinske kilder og har derfor også benyttet meg av kildesamlinger med utvalgte dokumenter med originaltekster og oversettelse. Dette gjelder Norske middelalderdokumenter (NMD)⁷³ og Latinske dokument til norsk historie fram til år 1204 (Lat.dok.).⁷⁴

Et sentralt punkt er korrespondansen mellom det norske riket og den pavelige kurien. Alle korstog hadde sitt utspring fra pavestolen og dermed vil enhver kontakt med kurien som nevner korstog være relevante. Det er her vi finner de mest eksplisitte henvisningene til korstogsbevegelsen. Det som derimot er et problem er at svært mange av pavebrevene kun er overlevert i registform. Til tross for dette er det et faktum at mange av pavebullene som omhandlet korstogene var universelle og når vi gjenfinner brev eller regester i for eksempel Sverige eller Danmark taler mye for at disse dokumentene også må ha nådd Norge.

En annen kilde er det islandske annalene.⁷⁵ Disse gir relativt god informasjon om viktige hendelser både i Norge og andre steder ute i Europa. De islandske annalene fulgte utenlandske forbilder, og de eldste bevarte annalene stammer fra begynnelsen av 1300-tallet.⁷⁶ Gustav Storm mener alle annalene går ut fra en redaksjon og har en felles hovedkilde, ettersom store partier av annalene er i ordrett overensstemmelse med hverandre og har en felles kronologi.⁷⁷ Storm mener grunnstammen for annalene ble forfattet omkring 1280, og at Sturla Tordsson kan ha vært

⁷¹ *Diplomatarium Norvegicum* volum 1-21, C. C. A. Lange et al., Kristiania/Oslo 1847-1976; Jeg har benyttet meg av nettutgaven ved Dokumentasjonsprosjektet (http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html)

⁷² *Regesta Norvegica* volum 1-8, G. Storm et. al., Kristiania/Oslo 1898-2006; jeg har benyttet meg av nettutgaven ved Digitalarkivet (http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/regesta_felt.html)

⁷³ *Norske middelalderdokumenter*, ved S. Bagge, S. H. Smedsdal og K. Helle, Bergen 1973

⁷⁴ *Latinske dokumenter til norsk middelalder fram til år 1204*, ved E. Vandvik, Oslo 1959

⁷⁵ Disse er samlet i G. Storm, *Islandske annaler indtil 1578*, Christiania 1888

⁷⁶ Middelalderens kronologiske system, datering etter påskesykluser, stammet alle fra Bedas (ca.673-736) *De Temporum Ration*, som igjen bygget på Dionysius Exiguus' (ca.470-ca.544) beregninger: Storm, *Islandske annaler indtil 1578*; LXXIII-LXXV

⁷⁷ Storm, *Islandske annaler indtil 1578*; LXXIII

forfatteren bak denne.⁷⁸ Annalene har dermed et av de samme problem som sagaverkene, nemlig en viss avstand mellom hendelse og nedskrivning. Dette kan igjen føre til feildatering av hendelser.

Normative kilder gir i visse tilfeller innsikt i kongstanker og ideologi. Fra Magnus Erlingssons regjeringstid uttrykker særlig endringer i lovverket, i tillegg til kongens løfter til kirken i ulike dokumenter, viktige tendenser. Vi får også innsikt i kirkens tilnærminger gjennom ulike dekreter og geistliges rolle i utformingen av dokumenter for å forsvare Magnus Erlingssons kongemakt. For den senere perioden under Håkon Håkonsson, er det særlig to normative kilder som gjør seg gjeldene; de to dannelsesverkene *Kongespeilet*⁷⁹ og *Hirdskråen*.⁸⁰ *Kongespeilet* er et fyrstespeil, det vil si en lærebok for fyrster i hvordan de skal leve og styre sitt land, men har ingen klar forbindelse til den europeiske fyrstespeillitteraturen.⁸¹ Verket stammer fra Håkons styringstid og gir et godt bilde av de normer og holdninger kongen ønsket å fremme ved sitt hoff. *Hirdskråen* er som den selv sier. "[H]irdloven til Norges konge og hans håndgangne menn."⁸² Loven gjaldt ikke allmennheten, men for aristokratiet. Steinar Imsen kaller den: "[E]n forfatnings- og en forvaltningskodeks for det norske rikskongedømmet og en vedtektssamling for den norske politiske eliten."⁸³ Den endelige utformingen av *Hirdskråen* er blitt til under Magnus Lagabøte, men dens innhold er en blanding av gammel og ny rett angående hird, hoffliv, militærvesen og riksstyre.⁸⁴ Mye av stoffet er antakelig blitt til både under kong Sverre og senere kong Håkon og er derfor en nyttig kilde i forbindelse med kong Håkons kongstanke.

For å få bedre innsikt har det vært fruktbart med en komparasjon med annet europeisk kildemateriale. Særlig vil jeg trekke fram to samtidige engelske kilder; William av Newburgh og Matteus av Paris. William av Newburgh, var en augustinerkorherre som i slutten av 1100-tallet skrev et verk om de engelske kongene fra 1066 til 1198.⁸⁵ Han nevner også hendelser i det norske riket, særlig striden mellom Magnus Erlingsson og Sverre Sigurdsson. Det som er problematisk med William som kilde er den geografiske avstanden. Han har ikke selv sett eller opplevd

⁷⁸ Storm, *Islandske annaler indtil 1578*; LXXXIII

⁷⁹ *Konungs Skuggsjá/ Speculum Regale* (*Kongespeilet*) skrevet av en ukjent forfatter omkring 1250. Verket er bevart i en rekke håndskrifter og fragmenter, men det eldste fullstendige trolig er fra omkring 1275; Jeg har benyttet Anton Wilhelm Bøggers norske oversettelse: *Kongespeilet*, ved A. W. Bøgger med et innledende essay av professor Sverre Bagge, Oslo 2000 (Opprinnelig utgitt 1947, språket i 2000-utgaven er revidert av R. Kyrkjebø)

⁸⁰ *Hirdskrá* (*Hirdskråen*) er blitt til i forbindelse med Landslovarbeidet i 1274 og er bevart i en rekke håndskrifter, blant annet AM 304 fol b, AM 322 fol a og lund UB Mh 15, som alle kan være eldre enn 1320. Verket er også overlevert i lovhåndskriftet Tønsberglovboka, *Codex Tunsbergensis*, fra omkring 1320-1340. Jeg har benyttet meg av Steinar Imsens norrøne utgave etter AM 322 fol, med parallell norsk oversettelse: *Hirdskråen – Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn*, ved S. Imsen, Oslo 2000

⁸¹ S. Bagge, "Innledende Essay" i *Kongespeilet*, ved A. W. Bøgger, Oslo 2000: XV-XVI

⁸² "Hirðlog norþeigs konungs oc hans handgenginna manna" (*Hirdskråen* kap.1)

⁸³ S. Imsen, "Innledning" i *Hirdskråen*: 31

⁸⁴ Imsen, "Innledning": 31

⁸⁵ *Historia Rerum Anglicarum* volum I-IV, ved R. Howlett, London 1884-89/1964

konflikten på nært hold, men har vært avhengig av informasjon fra andre. Som både geistlig og som en utenforstående fremstiller han den norske konflikten i svært religiøse termer. Hans informanter er ukjente, men kan ha vært norske geistlige eller nordmenn. Hans fremstilling er interessant fordi den gir en utenforstående betrakters syn på konflikten.

Den andre engelske kilden er også skrevet av en geistlig, nemlig benediktinermunken Matteus av Paris. Hans verk er en noe senere kilde og omhandler perioden fra 1240-1253.⁸⁶ I motsetning til William var Matteus i Norge og fungerte som sendebud til kong Håkons hoff. Han er dermed også å regne for et førstehåndsvitne. Dessuten er han også en av svært få kilder som kommer konkret inn på Håkons forhold til korstogsbevegelsen og kongens korstogsløfter. Som historiker er Matteus blitt sterkt kritisert; han er lite redelig, kommer med absurde feil og kronologien hans er ofte ukorrekt.⁸⁷ Derimot er han trukket fram som en viktig og detaljert kilde til sin egen samtid., særlig på grunn av sin *Chronica Majora*.⁸⁸ Dermed kan han også sies å være en troverdig kilde og et viktig supplement til det norske kildematerialet når det gjelder kong Håkons forhold til korstogsbevegelsen.

Korstogene og korstogsideologiens betydning for det norske riket lar seg ikke forstå kun ved hjelp av én kildekategori. Det er problematisk at samfunnet som produserte kildene på mange måter er såpass fjernt fra vårt eget. Denne distansen skal ikke overdrives, men middelaldersamfunnet var gjennomsyret av religion på en måte det kan være vanskelig for oss, i vårt sekulariserte samfunn, å forstå. For kildenes opphavsmenn er den samfunnsmessige konteksten lite relevant å forklare inngående, ettersom mottakeren levde i det samme samfunnet. Det kan derfor være lett å tolke motiver, eller rettere sagt mangelen på religiøse motiver, som at korstogene i realiteten var utslag for mer verdslige motiver.

⁸⁶ *Chronica Majora* bind I-VII, redigert av H. R. Luard, Wiesbaden 1964

⁸⁷ R. Vaughan, *Matthew Paris*, Cambridge 1979: 125

⁸⁸ Vaughan, *Matthew Paris*: 125

DEL I

2. KONG MAGNUS OG KONG SVERRE – HELLIG KRIG OM TRONEN

I dette kapittelet ønsker jeg å se på forbindelsene mellom Magnus Erlingssons kongstanke og samtidig kristent tankegods med forbindelser til korstogsideologien. En underordnet problemstilling er kong Sverres brudd med pavemakten og hvilke konsekvenser dette kunne medført.

Den norske kongemakten hadde i motsetning til både den svenske og danske kongemakten ingen territorielle ambisjoner når det gjaldt forholdet til korstogsbevegelsen på 1100-tallet. Men med Magnus Erlingsson (r. 1161-1184)⁸⁹ tiltrede på den norske tronen oppsto et brudd med sed og skikk, Magnus var ikke kongssønn. For å forsvare det nye dynastiet er min tese at kongemakten, i samarbeid med den norske kirken, inkorporerte elementer fra samtidig kristent tankegods med sterke bånd til korstogsideologien for å forsvare det nye dynastiet.

Sverres inntreden på den politiske arena i 1177 innebar at det nye dynastiet raskt ble satt på en hard prøve. Magnus Erlingsson hadde fordel av kirkens støtte, men Sverre og hans birkebeinere klarte allikevel å vinne tronen. Siden kirken hadde støttet Magnus innebar Sverres seier et brudd mellom konge og kirke, først med den norske kirken deretter med selve pavemakten. Den andre problemstillingen jeg derfor vil forsøke å se nærmere på er hvor alvorlig kong Sverres brudd med pavemakten egentlig var.

Erling Skakke og Magnus Erlingssons allianse med kirken⁹⁰

På 1100-tallet gikk det norske riket gjennom en turbulent fase ofte kalt for borgerkrigstiden, en delvis dekkende beskrivelse.⁹¹ Det var aldri en snakk om full borgerkrig, men snarere perioder der

⁸⁹ Magnus ble tatt til konge ved den tradisjonelle kongehyllingen, konungstekja, på Øretinget av lendmennene rundt kong Inge, etter dennes fall i 1161, men ble ikke kronet før i 1163/64.

⁹⁰ Kroningen av Magnus Erlingsson har vært omfattende drøftet av norske historikere, særlig når det gjelder datering av hendelsen og innholdet av privilegiebrev og kroningsed. Jfr. bl.a. H. Koht, "Noreg eit len av St. Olav" i norsk HT bind 30, Oslo 1934-36; O. Kolsrud, "Kong Magnus Erlingssons kronings-eid 1163" i norsk HT bind 31, Oslo 1937-40; E. Vandvik, "Magnus Erlingssons kroningseid" i norsk HT bind 34, Oslo 1946-48; T. Tobiassen, "Tronfølgelov og privilegiebrev" i NHU bind II; A. Holmsen, "Erkebiskop Eystein og tronfølgeoven av 1163" i NHU bind II; E. Gunnes, "kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277" i norsk HT bind 49, Oslo 1970

⁹¹ Den tradisjonelle betegnelsen borgerkrig er i en middelaldersammenheng anakronistisk fordi den gir assosiasjoner til at en etablert stat kollapse. Det var dessuten ikke snakk om vedvarende stridigheter hele perioden 1130 til 1240. Det var flere kortere eller lengre fredsperioder og det kom også til diplomatiske kompromiss mellom ulike fraksjoner som resulterte i perioder med riksdeling. Stridighetene var primært begrenset til et antall mer eller mindre profesjonelle krigere: kongers og kongseimners horder, lendmenns og andre stormenns huskarsfølger, etter hvert med stigende tilslutning fra rotløse opprørsflokker. Likevel skiller borgerkrigsperioden seg så markant fra perioden før og etter at den ikke utelukkende kan betraktes som en "normal" konflikt. Striden hadde en svært ødeleggende karakter,

ulike fraksjoner med et kongsemne i spissen tidvis slåss åpenlyst om kongemakten. Benevnelsen innbyrdesstrid er derfor mer dekkende.

Etter kong Inges fall i 1161 nektet kretsen rundt den avdøde kongen å underkaste seg seierherren Håkon Herdebrei (r. 1159-1162). Framfor for å underkaste seg valgte gruppen av mektige lendmenn og andre stormenn, anført av Erling Skakke fra Sunnhordland, å fortsette kampen om tronen med en ny tronkandidat, Magnus, Erlings egen sønn. I 1160-årene klarte sistnevnte å få i stand en allianse med kirken gjennom forhandlinger med erkebiskop Øystein Erlendsson (r. 1161-1188). Mye av forutsetningen for at dette kom i stand var antakelig at Øystein tidligere hadde vært kong Inges kapellan og at han og Erling dermed var en del av det samme partiet. I 1163/64 ble den mindreårige Magnus kronet til konge med den pavelige legaten Stefanus til stede. Ettersom Magnus ikke var kongssønn representerte kroningen et brudd på eldre skikk og sed, selv om en tronfølgelov ennå ikke var formalisert i det norske lovverket.⁹² Magnus hadde allikevel noen fordeler som styrket hans sak. I motsetning til andre kongsemner var han født innenfor ekteskapet og han var dattersønn av en kong, Sigurd Jorsalfare. I de foregående stridighetene mellom brødrene Sigurd, Øystein og Inge hadde kirken allerede satt presedens ved å favorisere den ektefødte, men fysisk skrøpelige, kong Inge.

Både Fagrskinna og Heimskringlas framstillinger er preget av sin egen samtids (1230-tallet) politiske tendenser i beskrivelsene av forhandlingene mellom Erling Skakke og erkebiskop Øystein. Begge sagaene vektlegger uenighet mellom de to om kirkens økte bøtetakster, noe som kan skyldes at begge har brukt samme forelegg.⁹³ Begge gjør også et nummer ut av at Magnus ikke var kongssønn, noe som var kong Sverres politiske kjeppest.⁹⁴ Dette kommer til syne idet Erling Skakke konfronterte erkebiskopen med at denne hadde økt sine inntekter ved å få trønderne til å betale full sølvkurs på mynten i sine bøter til kirken. Dette innebar nesten det dobbelte av den gangbare myntens verdi. Erkebiskopen svarte Erling med at det var et større lovbrudd at en som ikke var kongssønn satt på tronen, enn at erkebiskopen økte sine inntekter.⁹⁵ Tendensen hos Snorre kommer enda tydeligere fram i den neste passasjen der Erling argumenterer for at en kroning vil øke både erkestolen og kongemaktens ære, slik engelskmenn og daner allerede hadde gjort.⁹⁶ Magnus Erlingssons kroning var imidlertid den første i Norden.

der en stor del av den gamle eliten ble tilintetgjort: K. Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*, Oslo 1964: 20; S. Bagge, "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen" i norsk HT bind 65: 147:158

⁹² Det er først med kong Magnus' egen tronfølgelov fra 1163/64 at det blir et krav i lovverket at den skal være konge i Norge må være ektefødt sønn av kongen, med mindre han ikke er skikket: "Þat er nu því nest. at sa skal konongr vera at Norege er skilgetenn er Norex konongs sunr nema þeim ragne illzca æða uvizca" (NMD nr.8 *Kong Magnus Erlingssons tronfølgelov*)

⁹³ E. Gunnes, *Erkebiskop Øystein – statsmann og kirkebygger*, Oslo 1996: 90

⁹⁴ Jfr. bl.a. Sv skap.99

⁹⁵ Hkr MagErl. kap.21; Fgr kap.268

⁹⁶ Hkr MagErl. kap.21; Fgr kap.268

Den første danske kroningen var i 1170, mens det i Sverige ikke skjedde før i 1210.⁹⁷ Som Erik Gunnes har påpekt, er det viktig å være klar over at hele referatet fra Erling og Øysteins forhandlinger er birkebeinerinspirert.⁹⁸

Den andre sentrale skikkelsen i Magnus Erlingssons vei til tronen var erkebiskop Øystein. Han var godt utdannet og hadde etter endt studier ved domskolen i Nidaros omkring 1140, reist utenlands for å studere, enten i England eller Frankrike.⁹⁹ Senere, da han reiste for å motta palliumet i Roma, hadde han antakelig også oppholdt seg en periode ved et av Europas mest sentrale lærdomsseter, augustinerklerkenes kloster i Paris, St. Victor.¹⁰⁰ Her studerte også en rekke andre norske klerker.¹⁰¹ Nøyaktig hva han fikk med seg av studier i Paris kan vi ikke vite, men mye tyder på at han hadde fått opplæring i både St. Augustin og Hugo av St. Victors verker.¹⁰² Torfinn Tobiassen har i en lengre artikkel visst at Øystein i flere av sine etterlatte dokumenter bygger svært mye av sine politiske tanker nettopp på Augustin.¹⁰³ Erkebiskop Øystein representerte europeiske ideer, det augustinsk-middelalderske historiesyn, men også den gregorianske reformbevegelsens politiske program.¹⁰⁴

Kirkens legitimering av Magnus' kongemakt var en vinn-vinn-situasjon for begge parter. Magnus fikk kirkens beskyttelse, mens kirken så en mulighet til å både stabilisere situasjonen i riket og samtidig løsrive seg mer fra kongemakten. Dette var ikke bare en nasjonal kamp, men var også en del av den gregorianske reformbevegelsens program, og hadde ute i Europa ledet til investiturstriden mellom pave og keiser i det foregående århundre. Ettersom striden mellom pave og keiser på nytt hadde blusset opp igjen ved pavevalget i 1159, var kroningen viktig også sett fra den pavelige kuriens side. Kroningen bekreftet at kong Magnus og det norske riket støttet pave Alexander III (r. 1159-1181) og ikke keiserens motpave, Victor IV (r. 1159-1164).¹⁰⁵

Det sentrale kravet for kirkens støtte var at kong Magnus innrømmet erkestolen en rekke større og mindre rettigheter (*libertas ecclesiae*). Kravene var at geistligheten skulle fritas skattlegging og militærtjeneste, ikke skulle dømmes i verdslige domstoler, og at bispene skulle ha rett til å

⁹⁷ Det ble riktignok ikke kontinuitet i kroningen av norske konger fra dette tidspunkt. Den neste pavelig godkjente kroningen kom ikke til å skje før nærmere 80 år senere med Håkon Håkonssons kroningen i 1247. Kong Sverre ble salvet og kronet i 1194, men dette fikk han gjennomført ved tvang og trusler mot biskopene. Handlingen var i realiteten ikke akseptert av kirken. Dette kommer blant annet til uttrykk i at Sverre i pavebrev aldri omtales som konge og den kirkestøttede bagllerreisningen.

⁹⁸ Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 92

⁹⁹ Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 26-49

¹⁰⁰ Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 35-49

¹⁰¹ Blant annet Øysteins etterfølger som erkebiskop, Eirik Ivarsson og to andre norske klerker, begge ved navn Tore, som endte på norske bispestoler: Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 87

¹⁰² Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 49

¹⁰³ Tobiassen, "Tronfølgeordenen og privilegiebrev": 216-293

¹⁰⁴ Tobiassen, "Tronfølgeordenen og privilegiebrev": 244

¹⁰⁵ Håkon Herdebrei ser ut til å ha støttet motpaven Victor IV: RN I nr.106

drive handel og holde sin egen krigsmakt.¹⁰⁶ Som vi skal komme nærmere tilbake til ønsket erkebiskopen også å få gjennomslag for kirkens kongsideal, *rex iustus*-prinsippet. Makten i det norske riket ble gjennom alliansen i praksis delt mellom kong Magnus, Erling jarl og erkebiskop Øystein.¹⁰⁷

Dette var altså erkebiskop Øystein og kirkens utgangspunkt for å støtte Magnus Erlingsson, men alliansens andre sentrale drivkraft, Erling Skakke, hadde også kjennskap til tidens religiøse strømninger. Korstogsdeltakelse hadde gjerne den effekt at korsfarerne absorberte kirkens lære og formet den i sitt eget uttrykk. Spørsmålet blir om Erling gjennom sin tidligere korstogsdeltakelse også adopterte korstogenes tankegods i den hjemlige striden? For å klargjøre dette bedre kan det derfor være nødvendig med en kort gjennomgang av Erlings korstogsdeltakelse.

Erling Skakkes bakgrunn i korstogsbevegelsen

I 1152-1155¹⁰⁸ deltok Erling Skakke i korstoget til orknøyjarlen Ragnvald Kale, som var en etterdønning av det andre korstoget (1147-1149). Ferden er fyldig omtalt i Orknøyingasoga,¹⁰⁹ men også nevnt i Snorres Heimskringla.¹¹⁰ Ferden tiltrakk seg flere av rikets mektige menn, men også geistlige, som den Paris-utdannede orknøybiskopen Vilhelm. Før korsfarerne forlot Orknøyene i 1152 ble de forsinket. Veiviser for ekspedisjonen, den tidligere Væringgardesoldaten Eindrinde Unge, dukket ikke opp til avtalt tid. Ekspedisjonen kom dermed ikke av gårde før nærmere høsten. Slik jeg ser det brukte de nordiske korsfarerne ventetiden med å risse inn de runeinnskrifter som er funnet på den forhistoriske gravhaugen Maeshowe på øya Mainland i Orknøyene.¹¹¹

¹⁰⁶ E. Eggen, "Innleiing" i *Talen mot bispene*, Oslo 1963: 198

¹⁰⁷ F. C. Ljungqvist, "Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga" i *Collegium Medievale* vol.21, Oslo 2008: 6

¹⁰⁸ Dateringen av Ragnvalds korstog har vært omdiskutert. Islandske annaler setter utferden til 1151, men P. A. Munch mente ekspedisjonen foregikk mellom 1153-1155. F. Jónsson fulgte annalene og satt den til 1151-1153: F. Jónsson, "Rögnvald jarls Jorsalfærd": 151-165; A. O. Johnsen viste derimot gjennom en inngående drøfting at ekspedisjonen måtte ha foregått 1152-1155. Johnsens hovedinnvending mot en datering til 1151, er at tradisjonen annalene bygger på utelukkende er fra et norsk, og ikke orknøysk, perspektiv. Året annalene oppgir er derfor ikke avreisen fra Orknøyene, men de norske deltakernes avreisetidspunkt fra Norge: A. O. Johnsen, *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*, Oslo 1945: 390-394

¹⁰⁹ Ork kap.85-89

¹¹⁰ Hkr HarSøn kap.17

¹¹¹ Innskriftenes betydning er svært omstridt, jeg velger å holde meg til Michael P. Barnes tolkninger av innskriftene. Barnes fokuserer imidlertid primært på innskriftenes semantiske innhold. Han velger derfor i stor grad å ikke ta stilling til hvorvidt innskriftene bekrefter Orknøyingasogas omtale av Ragnvald jarls korstog, men påpeker allikevel at der er ingenting fra et runologisk eller lingvistisk hold som taler imot sagaen: M. P. Barnes, *The runic inscriptions of Maeshowe, Orkney*, Uppsala 1994: 40:46; Blant innskriftene finns det en rekke små og store kors i tillegg til en rekke mer konkrete runeinnskrifter: En av innskriftene sier: "Jorsalamenn brutu haug þenn" (korsfarerne åpnet denne haugen); mens en annen muligens navngir en av deltakerne: "Jorsalafarar brutu Orkhaug. Hlíf, matselja jarls,

Da de nordiske korsfarerne ankom Palestina våren 1154 var imidlertid det andre korstoget allerede over. Den politiske situasjonen internt i det latinske kongeriket var spent og preget av borgerkrigstilstander,¹¹² derfor var det ingen militære kampanjer mot muslimene for de nordiske korsfarerne å delta i. Sagaen legger allikevel vekt på å fortelle om stridigheter korsfarerne hadde med muslimer, både underveis i Spania og i Middelhavet. I mangel av konflikter i Det hellige land, så er sagaens narrative høydepunkt bordingen av et stort muslimsk skip, en såkalt dromund, der Erling fikk det karakteristiske såret som ga ham tilnavnet *skakki* (Skakke).¹¹³

Korstogsdeltakelsen var på mange måter det som gjorde Erling til en politisk aktør av nasjonalt format og var med på å bygge hans maktgrunnlag, sammen med hans giftemål med Kristin Sigurdsdatter. I sin *Heimskringla* vektlegger Snorre disse to hendelsene som grunnlaget for Erlings politiske karriere.¹¹⁴ Ifølge Arnved Nedkvitne var korstogsdeltakelse den mest prestisjefulle måten for den nordiske eliten å vise at den var på samme nivå og en del av den europeiske eliten.¹¹⁵ I middelalderens ustabile samfunn med stadig skiftninger var prestisjen og æren korstogsdeltakelsen innebar en verdifull ressurs.¹¹⁶

Med Nedkvitnes forståelse blir æren et middel for sosial mobilitet. Dermed synes også norske korsfarere å ha mye til felles med andre europeiske korsfarere. Selv om korstogene hele tiden var sterkt assosiert med botsøvelse, ble de i en europeisk kontekst raskt også tilknyttet tanker om høviskhhet og ridderlighet.¹¹⁷ Denne utviklingen finner Nedkvitne også spor av når det gjelder den norske korstogsdeltakelsen.¹¹⁸ Den danske historikeren Janus Møller Jensen mener at

reist "(korsfarene åpnet haugen. Hlíf, jarlens kokk (?), ristet dette). Navnet "Erlingr" dukker opp i en inskripsjon, men sammenhengen det står i gjør at få historikere mener det gjelder Erling Skakke, men heller er snakk om en for oss ukjent Erling. Det er også en innrisning som det er lagt frem tolkninger av at kan tyde "Einðriðr," men dette er ifølge Barnes en svært omstridt tolkning. På bakgrunn av runologi og lingvistikk daterer Barnes runeinskripsjonene til perioden 1125-1175; Barnes, *The runic inscriptions of Maeshowe, Orkney*: 40:114:189 *et passim*; Selv om Barnes og andre runologer er svært forsiktige med å se innskriftene i sammenheng med Ragnvalds korstog, vil jeg hevde det er overveiende mange bevis som taler for at det nettopp var disse korsfarerne som gjorde dem. I tid faller innskriftene godt med ekspedisjonen, i tillegg til at sagaen nevner at de oppholdt seg lenge i området. Både tid og motiv sammenfaller med disse korsfarerne. Det er selvfølgelig også tenkelig at innskriftene er gjort på hjemreisen ettersom den eller de som lagde innskriftene kaller seg "Jorsalafarar." Slik jeg ser det er det liten grunn til å betvile at dette er fysiske bevis fra Ragnvalds korstog.

¹¹² Baldvin III hadde i 1152 blitt kronet for andre gang, for å vise at han med dette løsrev seg fra sin medregent og mor, Melisende. Hun ønsket ikke å frasi seg makten, noe som resulterte i en kort borgerkrig mellom mor og sønn. Baldvin vant og ble eneherster: Mayer, *The Crusades*: 110-111

¹¹³ Ork kap.88

¹¹⁴ "Þótti Erlingr nú mikla meiri maðr en áðr, hvártveggja af ferð sinni ok kvánfangi sínu" (Hkr HarSøn kap.17)

¹¹⁵ Nedkvitne, "Why Did Medieval Norsemen Go on Crusades?": 46

¹¹⁶ Nedkvitne, "Why Did Medieval Norsemen Go on Crusades?": 46

¹¹⁷ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 73

¹¹⁸ Nedkvitne bruker begrepene kriger-ære (*warrior honour*) og høvisk ære (*courtly honour*) i sin analyse av norsk korstogsdeltakelse i første halvdel av 1100-tallet. Mellom utferdene til kong Sigurd i 1108 og Ragnvald jarl i 1152, mener Nedkvitne at de norske korsfarerne i stor grad var begynt å bli påvirket av de ridderideal og tanker om høviskhhet som i mellomtiden hadde oppstått i Frankrike. Nedkvitne trekker særlig fram Ragnvalds kvad om Ermengard, *vicomtesse* av Narbonne (r. 1143-1192), som utslag av på denne nye høviske adferden: Nedkvitne, "Why Did Medieval Norsemen Go on Crusades?": 42-45 (Jeg har utelukkende benyttet meg av den engelske utgaven av Nedkvitnes artikkel "Hvorfor dro middelalderens skandinaver på korstog?" i *Den jyske historiker* nr 96, 2002)

Nedkvitne har et viktig poeng, nemlig at korsfarere ikke utelukkende var motivert av religiøse faktorer, men mener videre at dette ikke utelukker at de skandinaviske korsfarene kunne ha flere tanker i hodet på en gang; samtidig som de høstet ære trodde de genuint på korssaken og den botshandlingen korstogene innebar.¹¹⁹

Slik jeg ser det synes sagamaterialet i stor grad å støtte Nedkvitnes tese, men som Møller Jensen påpeker betyr ikke det at korsfarerne kan ha hatt sterke religiøse grunner. For det første kan sagamaterialet ikke gi en fullverdig forståelse bak motivene til de norske korstogsekspedisjonene, fordi den religiøse dimensjonen mer eller mindre er ikke-eksisterende i sagaframstillingene. Dersom en på bakgrunn av dette skulle trekke den konklusjon at religiøse motiver i liten grad spilte inn, mener jeg en trekker forhastede konklusjoner. Mangelen på religionstematikken i sagaenes omtale av de norske utferdene, må ses i sammenheng med sagaenes funksjon, som i stor grad var underholdning. Slik jeg ser det nedvurderer Nedkvitne i sin analyse i for stor grad det religiøse aspektet og fokuserer nærmest utelukkende på æresbegrepet som drivkraften bak de norske utferdene.¹²⁰ For det andre var korstogene i seg selv en from handling. Selv om sagaene ikke eksplisitt nevner motivene bak utferdene, vitner utferdene i seg selv om religiøse undertoner ettersom korstogenes kjerne var bygd opp rundt religiøse drivkrefter – tanken om syndsforlatelse og det sjelige etterlivet. Jonathan Riley-Smith påpeker at korstogenes var en genuin from aktivitet og at dette gjenspeiles i at bare en minoritet i hver generasjon faktisk tok korset.¹²¹

I Erlings tilfelle manifesterer korstogenes betydning seg ved at det først er i etterkant av korstogsdeltakelsen, at han begynte å spille en viktig rolle i kretsen rundt kong Inge. Ved hjemkomsten ble han gift med datteren av en annen tidligere korsfarer, kong Sigurd Jorsalfare. Noe som igjen vitner om Erlings økte status. Etter Gregorius Dagssons fall ble han kongens soleklare favoritt. Med sin bakgrunn som korsfarer kom Erling i kontakt med andre europeiske stormenn og fikk et innblikk i de ideal og den hoffkulturen som blomstret rundt om i Europa. Samtidig kom han også i kontakt med religiøse strømninger, slik som for eksempel idégrunnlaget bak korstogene. Viktigst av dette var hans nære kontakt med konseptet om hellig krig. Alt dette tankegodset, både det religiøse og det verdslige, tok de nordiske korsfarene med seg tilbake til Norge.

¹¹⁹ J. Møller Jensen, "Denmark and the First Crusades – The impact of crusade ideology in Denmark in the first half of the twelfth century" (upublisert artikkel): 6

¹²⁰ Nedkvitne fokuserer veldig på høvisk ære (courtly honour) uten å reflektere videre på hvordan den europeiske hoffkulturen hentet mye av sin forståelse av æresbegrepet fra nettopp korstogsbevegelsen. Som blant annet Jonathan Riley-Smith har påpekt, ble korstogene på mange måter en arena for det europeiske aristokratiet å utvise høviskhet og ridderlighet: Riley-Smith, *What Were the Crusades?: passim*

¹²¹ Riley-Smith, *What Were the Crusades?:* 73

Betydningen av Erlings korsferd kommer også fram i forbindelse med kroningen av sønnen Magnus i 1163/1164. I Orknøyingasoga kommer det fram i et kvad av Ragnvald jarl at han og følget badet i Jordanelven på *Lafran̄ messo*, den 10.august.¹²² Ifølge *Bergens Rimkrønike* var det nettopp på laurentiusmessedag at Magnus Erlingssons kroning fant sted.¹²³ Dette er den eneste kilden som nevner kroningsdatoen og på bakgrunn av det spinkle kildematerialet kan ikke dette sies å være en sikker dato, men dens kildeverdi burde allikevel ikke avskrives. Nils Hallan argumenterer for datoers symbolske verdi. Laurentiusmessedagen var den største dagen i Erling Skakkes liv forut for kroningen; ”på den dagen hadde han nådd det målet som alltid måtte stå for ham som det høyeste eit menneske kunne nå her på jorda.”¹²⁴ Valg av kroningsdato hadde stor symbolsk betydning. Hallan trekker fram den danske kroningen til Knut Valdemarsson i 1170 som et eksempel. Kong Valdemar I valgte årsdagen for den unge kongens farfar og Valdemars far, Knut Lavrans, martyrdød 25. juni som kroningsdato.¹²⁵ Kongemakten knyttet dermed en helgen¹²⁶ til seg og til inntekt for sitt styre. Erik Gunnes mener de norske kildenes fremheving av laurentiusmess er påfallende og mener vi har belegg for en tilsvarende sammenheng som den Hallan trekker fram for den danske kongemaktens kroningsdato.¹²⁷ Det er en symbolsk sammenheng mellom Erlings bad i Jordan og sønnens kongevigsel.

Dersom vi tar belegg for Rimkrønikens dato, går det en rød tråd fra Erlings bad i Jordanelven til Magnus’ salving og kroning. Men det kan også tenkes en annen mulig sammenheng. Erlings hadde badet i Jordanelven, på samme sted som Sigurd Jorsalfare en mannsalder tidligere. Å fremheve Erlings gjentakelse av Sigurds bedrift understreker også at Magnus tross alt var Sigurds barnebarn. Kroningen, uansett dato, var en viktig symbolsk handling og uttrykte også det nye kongedømmets sakrale karakter. En tendens ved de norske middelalderkonger, er at nyvalgte konger ofte ønsket å ta tidligere konger til inntekt for sitt styre. Dette vitner om hvor viktig symbolsk makt var. Gjennom å legitimere sitt eget styre ved å

¹²² Ork kap.88

¹²³ I et utdrag fra Bergens rimkrønike heter det i versjon A: ”Ther mand skreff: M : CLxx Aar, Her y Bergenn paa Konngenns gaar, Paa sancti Lauris dag, Att forhannde en Religionns sag, Paa samme herre Dage Bleff Magnus Erllandzssønn krunett”; I versjon B heter det at det var på denne dagen Erling forhandlet med geistligheten, kroningen nevnes ikke: ”Huilckedt skede S: lauritz dag, Att de forhandlidt Religionens saig.” Visli mente at innholdet i versjon B var oppdiktet: *Bergens Rimkrønike* ved G. Vislie, Oslo 1925: A:22 B:23: 69; Rimkrøniken bygger i all hovedsak på Bergen Fundas, men her står det ingenting om at kroningen foregikk på laurentiusmessedag: *Bergen Fundas*, ved M. Sorlie, Bergen 1957: 34: Men som E. Hertzberg har påpekt, kan forfatteren av Rimkrøniken ha hentet denne opplysningen fra et kalendarium. Sitert etter Geirmund Vislie i *Bergens Rimkrønike*: 69; Dateringen av kroningsdagen til St. Laurentiusmessedag støttes av Alexander Bugge: A, Bugge, *Norges Historie* Andet Bind Første Del, Kristiania 1915: 95: Gunnes kaller rimkrøniken en sen, men i dette tilfellet, pålitelig kilde: Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 98: For en mer inngående studie av kroningsdagen: N. Hallan, ”Magnus Erlingssons kroningsdag”, i norsk HT bind 42, Oslo 1963

¹²⁴ Hallan, ”Magnus Erlingssons kroningsdag”: 134

¹²⁵ Hallan, ”Magnus Erlingssons kroningsdag”: 128

¹²⁶ Knut Lavrans var blitt helgenkåret i 1169

¹²⁷ Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 98

henvise til ærerike forfedre, kunne en styrke inntrykket av å ha den fortidiges dyder. Dette skal vi blant annet se nærmere på gjennom både kong Magnus og kong Sverre sterke ambisjoner om å bli assosiert med Olav den hellige.

Men kroningen hadde også en viktig politisk funksjon. Kroningen representerte en klar avvisning til den danske kongemaktens gamle krav på Vikenområdet. Kroningen utløste dermed også en diplomatisk krise mellom det norske og danske kongeriket. Ifølge Snorre ble krisen løst ved at Erlings kone, Kristin Sigurdsdatter, dro til Danmark og hadde samtaler med sitt søskenbarn, kong Valdemar I (r. 1157-1182).¹²⁸ Hun fikk fredsslutningen i gang før Erling deretter reiste i skjul til Danmark og forhandlet fram det endelige forlik med Valdemar.¹²⁹ Trusselen fra rikets ytre fiender var dermed redusert.

Det sakrale kongedømmet - *rex iustus* og St. Olavs vasall

Rikssamlingsprosessen førte til økt statsdannelse i Norge på 1100-tallet og som en konsekvens ble også kongemakten mer institusjonalisert.¹³⁰ Det begynte å oppstå et klarere skille mellom person og embete. Tankegodset bak det skarpere skillet går tilbake til Augustin og hans verk *De civitate Dei*, der det skilles mellom det kongelig embete (*regium officium*) og innehaveren av embete (*persona regalis*).¹³¹ Som et ledd i at også det norske riket etter hvert ble integrert i den europeiske kristenheten, ble religiøs legitimitet for maktutøvelsen nødvendig.¹³² Dermed begynte det også å komme krav til kongens person.¹³³ Kongedømmet ble ilagt en sakral karakter. Resultatet av dette var at den gregorianske reformbevegelsens tanker om kongen som en *rex iustus*¹³⁴ fikk sitt endelige gjennomslag i Norge. Denne kongestanken ble etter hvert sentral og vi finner den også igjen i det

¹²⁸ Hkr MagErl kap.29

¹²⁹ Som Knut Helle påpeker, så er hendingsgangene i norsk historie for 1160-årene svært uklare. Sagaverkene som omtaler perioden, Fagrskinna og Heimskringla, er knappe og usammenhengende, til dels også i strid med hverandre. Kronologien blir dermed usikker. Både de norske kildene og den danske kilden, Saxo Grammaticus, har nasjonale agendaer. Det som imidlertid synes klart er at Erling Skakke avla vasall til kong Valdemar og tok Vikenområdet i len. Ettersom Erling ikke overholdt avtalen kom Valdemar på to resultatløse ekspedisjoner til Norge i 1165 og 1168, før forliket omkring 1170: Helle, *Norge blir en stat ca.1130-1319*: 44-47

¹³⁰ Graden av statsdannelse på 1100-tallet er riktignok et av de mest omdiskuterte emner innenfor nyere norsk middelalderforskning. For en av de siste gjennomgangene av debatten jfr K. Helle, "Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning" i norsk HT bind 88 nr.4, Oslo 2009

¹³¹ Tobiassen, "Tronfølge og privilegiebrev": 218 ff

¹³² Ljungqvist, "Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga": 10

¹³³ Kongen skulle være en *rex iustus et pacificus* motsetning til en *rex iniustus/tyrannus*: Tobiassen, "Tronfølge og privilegiebrev": 221

¹³⁴ Kongsidealet om en rettferdig konge av Guds nåde går tilbake til Augustins lære. Tanken var at Guds myndighet på jorden var delt i to embeter: kongemakten og kirken. Kongemaktens skulle være garantisten for *pax* (fred og harmoni) og *iustitia* (rettferdighet) gjennom å ha voldsmonopol. Allerede i karolingisk tid kom denne tanken inn i europeisk kongsideologi, men den kom også til å stå sentralt i den gregorianske reformbevegelsens fyrsteideal på 1100-tallet: jfr. Ljungqvist, "Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga": 10; Lat.dok. Kommentarer: 167; Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*: 40

senere dannelsesverket Kongespeilet fra andre halvdel av 1200-tallet.¹³⁵ Kong Magnus' sterke bånd til kirken ble klart uttrykt i et vasallforhold til det norske rikets nasjonalhelgen, St. Olav. I sitt privilegiebrev¹³⁶ til den norske kirke uttrykte kong Magnus at han gav riket til St. Olav som helgenens odel:

Så gjev eg då på denne dagen åt den herlege oppstoda meg og riket for alle tider til Gud og ved ei serskild offerakt (gjev eg) Norges rike hugheilt til den gjæve martyren kong Olav, nest etter Herren; og så langt det tekkjest Gud, skal eg stå føre dette riket som den gjæve martyrs arv, under hans lenshøgd og som hans varamann og vasall.¹³⁷

Bak utformingen av privilegiebrevet sto erkebiskop Øystein, med det falske lensbrevet der Karl den store underkastet seg lokalhelgenen St. Denis som forbilde. Eirik Vandvik mener erkebiskopen kan ha fått kjennskap til dokumentet under sine studier i Paris.¹³⁸

Det finnes to utbredte måter å tolke Magnus' lenstaking på. I eldre norsk historieskrivning ble handlingen tolket som et symbol på at kongen underkastet seg kirken.¹³⁹ Kongens makt var gitt fra Gud, men gjennom erkebiskopens hender. Som St. Olavs stedfortreder på jorden ble erkebiskopen derfor kongens lensherre.¹⁴⁰ Historikeren Grete A. Blom har påpekt at lenstakingen ikke er det eneste hovedelementet i aktstykket, men at den symbolske kroneofringen står som panten på denne lensunderkastelsen.¹⁴¹ Det var nemlig slik at kongekronen ved kongens død skulle ofres til domkirken. Dette fremhever klart kongemaktens karakter av et embete og kongens underdanighetsforhold til kirken.

I nyere tid har historikerne i stor grad gått bort fra synet om at kongen underkastet seg kirken. Med lenstakingen underkastet ikke Magnus seg kirken, men tok landet i len direkte fra martyrkongen.¹⁴² Det er ingen plass til mellommenn; teksten sier klart at kong Magnus er St. Olavs representant, ikke erkebiskopen.¹⁴³ Sverre Bagge påpeker at lenstakingen må tas med et visst forbehold; teksten uttrykker mer et bilde, en analogi, enn noen streng juridisk formulering

¹³⁵ Blant annet kommer det fram i Kongespeilet at: "[K]ongen er merket av Guds egen verdighet. For han bærer Guds eget navn og sitter på det høyeste dommersete på jorden, og dette må ansees slik at mennesket hedrer Gud selv når det hedrer kongen for det navns skyld som han har av Gud." (Kgs: 139)

¹³⁶ Lat.dok. nr.9

¹³⁷ "Deo namque in hac die glorioso martyri regi Ola< u >o [cui] integraliter speciali deucione secundo post dominum regum assigno Norwegie, et huic regno, quantum deo placuerit, velut eiusdem gloriosi martyris possessioni hereditary sub eius dominio tamquam suus vicarius et ab eo tenens presidebo" (Lat.dok nr. 9)

¹³⁸ Lat.dok. Kommentarer: 161; Torfinn Tobiassen har imidlertid påpekt at det mest iøynefallende momentet når det gjelder selve lensunderkastelsen, er forskjellene, ikke likhetene, mellom det franske og det norske dokumentet. I det norske privilegiebrevet står det ingenting om at kongen skal betale noen bestemt pengesum til helgenen, slik det franske gjør: Tobiassen, "Tronfølgelov og privilegiebrev": 238

¹³⁹ Allerede Rudolf Keyser så det slik. Senere ble han fulgt av Hertzberg, Sars, Bugge og senere også Schreiner og Vandvik. Referert etter: Tobiassen: "Tronfølgelov og privilegiebrev": 235-236

¹⁴⁰ Aleksander Bugge referert etter: Tobiassen: "Tronfølgelov og privilegiebrev": 236

¹⁴¹ G. A. Blom, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*, Oslo 1967: 93

¹⁴² Først understreket av Fredrik Paasche, deretter støttet av Kolsrud, Koht, Holmsen og Tobiassen. Referert etter: Tobiassen, "Tronfølgelov og privilegiebrev": 235 ff

¹⁴³ Tobiassen, "Tronfølgelov og privilegiebrev": 239

av rettsforhold.¹⁴⁴ Et av hovedargumentene mot synet om at kongen underkastet seg kirken, er at brevet ikke sier noe om at kongen indirekte har mottatt riket fra Gud, gjennom for eksempel erkebiskopen, men at Magnus derimot har sin myndighet fra Guds hånd (*de manu domini*).¹⁴⁵ Lenstakingen, selv om den ikke representerer kongemaktens underkastelse overfor kirken, peker i en klar teokratisk retning. Den samme teokratiske tankegangen gjenfinner Sverre Bagge i det senere Kongespeilets embetsideologi.¹⁴⁶ Selv om kongen ikke underkastet seg kirken, hadde kroningen en klar symbolsk betydning og understreket kongedømmet som et gudgitt embete som forpliktet innehaveren til å opprettholde fred og rettferdighet.¹⁴⁷ Kroningen hadde styrket kong Magnus' kongedømme. Gjennom den religiøse sanksjonen fra kirken var han nå blitt Herrens salvede.

Tanken om å være Herrens salvede var derimot ikke bare en viktig tanke for kong Magnus. I sagaen om kong Sverre (r. 1177-1202) spiller drømmer en viktig rolle. De kan ses på som mottrekk mot kong Magnus' kirkelige handlinger. De brukes som frampek, slik som i Sverres ungdom på Færøyene,¹⁴⁸ men også for å bygge opp legitimitet. En slik funksjon har drømmen Sverre har samme natt han inngår forbund med birkebeinerne. I drømmen oppsøkes Sverre av profeten Samuel som salver hendene hans og forteller ham at han skal bli konge.¹⁴⁹ Ingen av Sverres menn ønsket ifølge sagaen å tyde drømmen, men dens ideologiske mening synes å være ganske åpenbar. Sverre er kanskje ikke akseptert av en jordisk kirke, men han er salvet av en guddommelig makt. Vi gjenfinner her den teokratiske tanken om at makten er gitt ovenifra. Sverre regnet seg derfor, i likhet med Magnus, som Herrens salvede.

I sitt privilegiebrev til kirken lovet Magnus Erlingsson at han skulle opptre *tamque eius miles*. Her må det forstås som at Magnus lovet å være St. Olavs ridder. Tobiassen har påpekt at St. Olav i kirkens bilde var den fullkomne *rex iustus*, og fordi Olav var det, uttrykker Magnus i sitt privilegiebrev at han som Olavs etterfølger (*in regno successor*), også skal etterligne helgenkongens dyder (*virtutum imitator*).¹⁵⁰ Tobiassens poeng er at Magnus med dette i høytidelig form forplikter seg til å være en *rex iustus*. Erik Gunnes har påpekt at erkebiskop Øystein kan ha hatt andre, mer nasjonalpolitiske motiver for å koble Magnus til St. Olav. Magnus' løfte om å verge helgenes eiendom kan ha vært brukt for å begrense rekkevidden av de politiske forpliktelser Erling Skakke hadde gitt danskene. Løftene Magnus avla til helgenkongen hadde forrang for politiske løfter.¹⁵¹

¹⁴⁴ Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*: 55

¹⁴⁵ Tobiassen, "Tronfølgelov og privilegiebrev": 239

¹⁴⁶ Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*: 40

¹⁴⁷ O. G. Mosen, E. Opsahl, G. I. Pettersen og E. Sandmo, *Norsk Historie I, 750-1537*, Oslo 2007: 125

¹⁴⁸ I drømmen blir Sverre en fugl som strekker seg utover det norske riket: SvS kap.2

¹⁴⁹ SvS kap. 10

¹⁵⁰ Tobiassen, "Tronfølgelov og privilegiebrev": 235

¹⁵¹ Gunnes, *Erkebiskop Øystein*. 239

Denne tanken om vasalltjeneste finner vi også igjen som en forutsetning for korstogene. En av foregangspavene for korstogsbevegelsen, pave Gregor VII, utformet tanken om at riddere kunne opptre i vasalltjeneste som St. Peters ridder (*miles Sancti Petri*).¹⁵² Før korstogene hadde kirken et klart skille mellom *militia Christi*, som hadde en klar spirituell konnotasjon, og *militia sacularis*, som var den verdslige militærmakten. Under Gregors pontifikat ble det dannet en bro mellom disse to konseptene som resulterte i idéen om det kristne ridderskap.¹⁵³ Selv om begrepet *miles Sancti Petri* i Gregors tid hadde flere og ganske uklare meninger, vever det sammen religiøs symbolikk i en føydal-militær kontekst med det målet å fremme pavemakten.¹⁵⁴ Den tyske historikeren Carl Erdmann mener at pave Gregor VII i sine verdslige ambisjoner gikk langt i å omfavne den generelle ideen om korstog – den etiske ideen om et kristent ridderskap.¹⁵⁵ Men det er først under Urban II at *miles Christi* blir ensbetydende med de riddere som tok korset og dro på korstog. For Urban var *miles Christi* utelukkende en positiv gjerning som uttrykte både ærbarhet og kjærlighet til Gud.¹⁵⁶

St. Olav døde, i motsetning til de fleste andre av kirkens martyrer, en voldelig død i kamp for troen. Han var på mange måter et velegnet forbilde for det nye kristne ridderskap. Olavs kult var dessuten svært utbredt i middelalderen, både i Norden og andre deler av Europa. Erkebiskop Øysteins hagiografi om kongens liv, *Passio Olavi*, har vært et svært populært verk. Det taler i det minste de mange avskriftene om. Verket dukker opp blant annet i håndskrifter fra England, Frankrike, Østerrike og i et bruddstykke i Finland.¹⁵⁷ Men det finnes også en direkte forbindelse mellom St. Olav og Det hellige land. Da en av kristenhetens viktigste kirker, Fødselskirken i Betlehem, ble renovert på midten av 1100-tallet, ble det føyd til to nye helgener på søylene: St. Knut av Danmark og St. Olav av Norge.¹⁵⁸ Olav hadde ikke vært noen korsfarer, men i likhet med Karl den store, ble han tydeligvis assosiert med korstogsbevegelsen av senere generasjoner.¹⁵⁹

¹⁵² Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 125

¹⁵³ C. Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade*, Princeton 1977: 12-14:201

¹⁵⁴ Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade*: 209

¹⁵⁵ Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade*: 215

¹⁵⁶ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 55

¹⁵⁷ E. Skard, "Innledning" i *Passio Olavi*, ved E. Skard, Oslo 1930: 12

¹⁵⁸ Hvem som sto bak donasjonen av en slik gave er uvisst, men noen av de nevnte kandidatene er erkebiskop Eskil av Lund som besøkte Jerusalem i 1160-årene, en annen kandidat er pave Hadrian IV (Nikolas Breakespear) som tidligere hadde vært pavelig legat i Skandinavia.: Lind et al, *Danske korstog*: 24; Det kan jo også være fristende å tenke seg at det kan ha blitt sendt donasjoner med erkebiskopen av Lund fra det norske riket, særlig siden det i tid sammenfaller med Magnus' kroningen, men også fordi Erling Skakke gjentatte ganger i 1160-årene befant seg i Danmark for å megle med kong Valdemar

¹⁵⁹ I middelalderen oppsto også diktningen om Karls nevø, Roland, som ble prototypen på den kristne ridder gjennom sin død i det som ble framstilt som et mektig korstog mot muslimene i Pyreneene: Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 126

Som St. Olavs ridder lovet Magnus Erlingsson i likhet med martyren å gå uredde i strid for å holde lov og rett og verge helgenens rike.¹⁶⁰ Dermed finner vi igjen et av de viktigste prinsippene fra det første korstoget, nemlig tanken om vasalltjeneste for en guddommelig makt. De første korsfarerne så på seg selv som Kristus' vasaller, som kjempet for å vinne tilbake Det hellige land som ble sett på som Kristus' farsarv. Det er nettopp i denne analogien at vi finner parallellen mellom kong Magnus og korstogsideologien. Det norske riket var helgenkongens eiendom som hans varamann og vasall, kong Magnus, skulle verge. Det neste trinnet innenfor korstogsbevegelsen var at de som lovet å verge Kristus' eiendom ble lovet indulgens. Et sentralt punkt i den videre drøftingen av korstogsideologiens betydning blir da om vi finner lignende løfter i det norske kildematerialet.

Forsvaret av det nye dynastiet – elementer av korstogsideologi?

Endringer i det norske lovverket etter kroningen vitner om at kristent tankegods ble applisert på forsvaret av det nye dynastiet, men var dette kun generelt tankegods vedrørende kirkens holdninger til krig eller var det mer dyptgående og omfattet elementer fra samtidig korstogsideologi? Slik jeg ser det går bestemmelsene langt i å sanksjonere i hellig krig mot kongemaktens fiender. I en revisjon av Gulatingsloven under Magnus Erlingsson kom det inn nye elementer i tronfølge-loven. Hovedmålet med lovendringene var å fastslå enekongedømmet. Dette sies ikke eksplisitt, slik som tronfølge-loven av 1273, men det kommer klart fram at bare én skal være konge samtidig som samkongedømmet avvises.¹⁶¹

Til slutt i de nye bestemmelsene kom sanksjonstrusler mot den som forbrøt seg mot kongemakten: "Om noen lar seg ta til konge på annen måte, da har han forbrutt gods og fred, og likeså alle de som følger ham i dette. De skal være i Guds og alle helgeners bann, pavens, erkebiskopens og alle lydbiskopenes."¹⁶² Opprør mot kongemakten likestilles med opprør mot Gud og fører automatisk til sanksjoner fra kirkemakten. Som Bagge påpeker, ble ikke kongemakten lenger en rett som det står fritt for alle med en viss tilknytning til kongeslekten å kjempe for, men den monopoliseres til én person mens alle konkurrenter er å regne for forbrytere.¹⁶³ I samsvar med dette mener Bagge at den samtidig korstogsideologien ble overført i

¹⁶⁰ "[Q]uecunque me vocareit necessitas, tribulacio siue angustia, pro lege et iusticia tenenda, pro patria tamquam sancti Olai possessione tuenda" (Lat.dok nr. 9)

¹⁶¹ Tobiassen, "Tronfølge-lov og privilegiebrev": 247; Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 111

¹⁶² "hever sa firi gort fe oc friði. oc hver sa er hannom fylgír til þell. oc væra i banne Guðrs. oc allra heilagra manna. pavans oc erkibiscops. oc allra liodbiscopa" (*Den eldre Gulatingslova*, ved B. Eithun et. al, Oslo 1994: 33)

¹⁶³ S. Bagge, "Kirken, bøndene og motstandsretten i Norge i middelalderen" i norsk HT bind 84 nr.3, Oslo 2005: 395

kampen mot kongens motstandere.¹⁶⁴ Bagge spesifiserer imidlertid ikke hva han legger i utsagnet om samtidig korstogsideologi, men slik jeg tolker utsagnet skal kirken beskytte det nye regimet med åndelige midler. Enhver kamp mot kongemaktens fiender vil ikke bare være rettfærdig, den vil også være hellig. Magnus var Herrens salvede og dermed *untouchable*.

Andre kilder tar også opp dette kristne tankegodset, men da får vi også et innblikk i det andre aspektet enn bare sanksjonstruslene. De tar opp de belønninger kirken lovet. Dette ser vi uttrykt i canon II i *Canones Nidrosienses* (1150-1170).¹⁶⁵ Med henvisning til at: "Fedrelova tvingar må vite frie menn og trælur til å fara ut og slå ned heidningar,"¹⁶⁶ påpeker Canon II vidare at:

Dessutan vil vi at biskopar, abbedar og andre klerkar i alle byar, borgar og bygder på alle måtar skal oppmode folket dei er sette over, til å strida manneleg mot bannstøytt og freds-skiplar, og samstundes minna folk om at dei skal få erva himmelriket dersom dei døyr i trua for å verja freden og berga landet.¹⁶⁷

Kongemaktens forsøk på å skaffe seg voldsmonopol gjennom konfliktregulering, ble dermed støttet opp av kirken som åpnet opp sitt åndelige arsenal for kongemaktens støttespillere. De som angrep kongemakten forbrøt seg mot Gud. Det var ikke bare en plikt å kjempe for fedrelandet mot slike opprørere, men de som falt i denne kampen ble lovet himmelriket gjennom sitt martyrium.

Erkebiskopens lovnad til de som faller om at de skal motta himmelriket (*regna celestia consequuntur*) minner om lekmanssynet fra det første korstoget om at de som falt i kamp mot muslimene mottok martyriets krone.¹⁶⁸ Dette var ikke offisiell politikk fra pavemakten. Urban II lovet aldri korsfarerne martyrium, men derimot omgjørelse av pålagte botsøvelser.¹⁶⁹ Formuleringen skiller seg fra en pavebulle fra 1171¹⁷⁰ sendt til det norske riket, der paven lover indulgens til korsfarere (*remissionem indulgemus peccatorum*) for pålagte botsøvelser (*si poenitentiam acceperint*). Bullen følger indulgenssystemet, som bygger på at paven kun tilstår indulgens for

¹⁶⁴ Bagge, "Kirken, bøndene og motstandsretten i Norge i middelalderen": 395

¹⁶⁵ Dateringen av Canones er omdiskutert. Da Walter Holtzmann gjenfant dokumentene i 1938, mente han de måtte stamme fra riksmøtet der Magnus Erlingsson ble kronet, altså 1163/1164. Senere mente både O. Kolsrud og A. O. Johnsen at dokumentet stammet fra opprettingen av den norske kirkeprovinsen i 1152/1153. Vegard Skånland brøt imidlertid med dette synet og mente gjennom en nær kildeanalyse at samlingen med Canones måtte henføres til 1170-årene. Erik Gunnes har påpekt at Skånland har undervurdert utbredelsen av Gratians *Decretum* i sin analyse, og mener at både 1152/1153 eller 1163/1164 er mulige dateringen, selv heller han mest mot den siste dateringen; V. Skånland, "Det eldste norske provinsialstatutt"; E. Gunnes, Erkebiskop Øystein som lovgiver" begge i NHU bind VI; Lat.dok. nr.7; I denne sammenheng blir imidlertid den nøyaktige dateringen være noe irrelevant, siden det synes å være konsensus om at det må ha foregått før 1177

¹⁶⁶ "Vel si forte paganus exercitus regnum intraverit, ad quos debellandos liberos et servos patria lex ire compellit" (Lat.dok. nr. 7)

¹⁶⁷ "Volumus autem, ut episcopi, abbates et reliqui sacerdotes per singulas civitates, burgos et villas populum sibi commissum modis omnibus exhortentur, quantenus contra excommunicatos et turbatores pacis viriliter studeant dimicare, eos pariter commonentes, quod si pro defensione pacis et salvatione patrie fideliter morientur, regna celestia consequuntur" (Lat.dok. nr. 7)

¹⁶⁸ Jfr. Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 150-152

¹⁶⁹ H. Antonsson, "Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia" i *Saga-Book of the Viking-Society for Northern Research* nr.28, London 2004: 84

¹⁷⁰ DN XVII nr.854

skriftede synder. Canon II har ingen slike forbehold i sine lovnader, men tilstår automatisk tilgang til himmelriket.¹⁷¹ Men som Haki Antonsson har påpekt finner vi i samtiden lignende regionale lovnader i Spania, selv om disse også følger indulgenssystemet i større grad enn det norske dokumentet.¹⁷² De norske løftene går dermed lenger enn det pavemakt ville akseptert. Ikke bare loves det indulgens uten forpliktelser, men også martyriets krone tilstår de som faller i forsvaret av fedrelandet. Men det må påpekes at de endelige avklaringene rundt korsfarerindulgensen ikke kom på plass før under Innocent III.¹⁷³ Dessuten var det fra det første korstoget og gjennom hele middelalderen et noe uklart skille mellom tanken om å vinne innpass i himmelriket og det å bli helliggjort og regnet blant helgenene.¹⁷⁴ Pavemakten var selv i perioder svært påvirket av lekmanssynet.¹⁷⁵

Men er dette bare erkebiskopens trusler bare tom retorikk eller ligger det mer tyngde bak ordene? I sin analyse av Canones II mener Erik Gunnes at trusselen ikke bare skal forstås som en alminnelig *minatio* - en sanksjonstrussel som krever videre påbud før den har effekt, men den er snarere *ipse facto* - den fører til automatisk ekskommunikasjon.¹⁷⁶ Parallellen til korstogsideologien ligger i at kampen mot kongemaktens fiender var av en sakral karakter der kirkens menn skulle oppfordre de sekulære kreftene i samfunnet til å kjempe. De som forsvarte kongemakten ble, i likhet med korsfarere, lokket med løfter om åndelige privilegier. Men selv om det er elementer fra korstogsideologien så innebærer ikke brudd på loven automatisk et korstog mot kongens fiender. Korstog kunne som nevnt bare autoriseres av paven. Derimot er det en klar tendens til å se forsvaret av det nye dynastiet, ikke bare som en kamp etter konseptet om rettferdig krig, men som en hellig krig, nettopp fordi kirken lover åndelige privilegier og truer med kirkestraff mot opprørere. Som vi så går også løftene i canon II langt utover erkebiskopens myndighet, men fra et lekmannsperspektiv har dette hatt lite betydning. Som vi skal se oppfattet de som deltok i striden det selv som at det var en hellig krig.

¹⁷¹ Antonsson, "Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia": 84

¹⁷² Antonsson, "Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia": 85-87

¹⁷³ Housley, *Contesting the crusades*: 56

¹⁷⁴ Antonsson, "Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia": 82

¹⁷⁵ Da pave Eugenius III proklamerte det andre korstoget i 1146 lovet han korsfarerne de samme åndelige privilegier som Urban II hadde lovet ved Clermont. Det var imidlertid ikke bevart noen brev fra Urbans hånd som konkret fortalte hva han hadde lovet. Eugenius tok dermed utgangspunkt i hva krønikeskriverne hadde formulert. Disse hadde allerede fra et tidlig tidspunkt gått mye lenger i sine lovnader enn det pave Urban hadde gjort ved Clermont: Mayer, *The Crusades*: 94-95; Dermed var også paven tidvis påvirket av lekmanssynet i utformingen av åndelige privilegier

¹⁷⁶ Gunnes setter dette i sammenheng med at kongen var Herrens salvede. Opprør mot kongen var derfor å regne for samme forbrytelse som sakrilegium, vold mot geistlige. Dersom Øystein i tillegg har hatt et pavelig vernebrev for hånden, kan det ha oppmuntret han ytterligere til å erklære at opprørere mot kongen, ikke bare var i bann "så langt som vår makt går", men óg paven og hele den hellige kirkens bann: Gunnes, "Erkebiskop Øystein som lovgiver": 108-109

Allerede før Erling Skakke fikk i stand kroningen av sin sønn Magnus, nevner sagaen en spesiell hendelse som indikerer at Erling allerede før stridighetene med Sverre hadde absorbert inntrykkene fra korstoget. Etter Håkon Herdebreis fall fortsatte jarlen Sigurd Rør kampen mot Erling. Dette gikk hardt utover bøndene som klaget sin nød til Erling. På tinget som ble holdt for å diskutere situasjonen, reiste Arne Kongsmåg seg og holdt en glødende tale med et klart religiøst innhold. Her mente han til at de med våpentak skulle dømme Sigurd jarl og hans støttespillere, både levende og døde, til fanden.¹⁷⁷ Dette forslaget ble godt mottatt blant tilhørerne og ble også bifalt av presten Roald Langtale. Snorre, som selv var rystet over vedtaket, forteller at forslaget ble godtatt av folket etter loven.¹⁷⁸

Selv om det her er Arne Kongsmåg, og ikke Erling Skakke, som er agitatorens må Arne ses som en representant for Erlings synspunkter. Vi finner dessuten igjen mye av det samme religiøse innholdet i den talen Erling holdt før det endelige slaget med Sigurd jarl. Han demoniserer fienden, som han mener har fått i stand sine ugjerninger: ”med fandens hjelp og ved trolldom og nidingingsskap.”¹⁷⁹ Snorre skriver også at Erling ga sine menn beskjed om å synge *Pater noster* (Fader Vår) og *Kyrial* (Kyrie eleison) før de bad om at de måtte seire.¹⁸⁰ Denne larmen skremte av gårde 300 av jarlens menn.¹⁸¹ Erling Skakke utpekte sin fiende, Sigurd jarl, til å stå i ledtog med djevelen, slik vi ser det gjenta seg under stridighetene med Sverre. Dette peker i retning av at Erling Skakke legitimerte hellig krig allerede før kampen mot Sverre.

Materielle manifestasjoner - minnet om korstogsdeltakelsen

Mange korsfarere følte seg forpliktet etter hjemkomsten til å gi donasjoner til kloster eller andre religiøse samfunn som takk for en trygg hjemkomst.¹⁸² Dette gjaldt også norske korsfarere. I Morkinskinna kommer det fram at Sigurd Jorsalfare ved sin hjemkomst donerte eiendom til kirken.¹⁸³ Som kong Sigurds svigersønn hadde Erling dynastiske forutsetninger å ta hensyn til. Kanskje var dette noe av motivene for at han samtidig med Magnus' kroning, ifølge et 1550-talls

¹⁷⁷ ”Beiddi hann þess alla menn, er á váru þinginu, bæði liðsmenn ok bændr ok býjarmenn, at menn skyldu gera vápnatak at því, at dæma með logum Sigurðr jarl ok allan flokk þeira til fjandans bæði lífs ok dauða” (Hkr MagErl kap. 10)

¹⁷⁸ Hkr. Mag.Erl. kap. 10

¹⁷⁹ ”gerðu þeir þau verk með fjánda krapti ok folkyngi ok níðingskap” (Hkr MagErl kap. 12)

¹⁸⁰ Hkr. Mag.Erl. kap. 14

¹⁸¹ Snorre har antakelig feil når han nevner at 300 av Erlings menn rømte unna. Det gir bedre logisk mening, som Fagrskinna nevner, at det var jarlens (Sigurd) menn som flydde unna: ”En við þann gny skutusk í brott ok flýðu 300 manna af liði jarlsins” (Fgr kap.265)

¹⁸² N. Housley, *Fighting for the Cross*, New Haven 2008: 273

¹⁸³ ”gaf til kirkio ens h.O. konvngs eigN micla. oc dyrliga” (Mrk kap.48)

kildeskrift lovet å skipe et augustinerkloster på Halsnøy.¹⁸⁴ Halsnøy kloster, som etter hvert ble et av de rikeste kloster i Norge, ble fra begynnelsen utstyrt med store jordeiendommer.¹⁸⁵ Et spørsmål er om Erling kan ha følt et press for å komme med en likende gave til kirken som den hans hjemvendte svigerfar hadde gitt en mannsalder tidligere. Men samtidig er det klart at dette også kan være gjort etter Erlings personlige motiv.

Ved å ta korset eller reise på pilegrimsferd til Det hellige land ble nordmenn utsatt for en rekke inntrykk, blant annet innenfor arkitektur. Et mulig eksempel på denne påvirkningen er Olavskirken, tilhørende premonstratensernes kloster, i Tønsberg. Denne kirken er den eneste kjente rundkirken i Norge, men til gjengjeld den største i Skandinavia.¹⁸⁶ Kirken er interessant fordi den arkitektonisk er en minnekirke, en etterlikning av Den hellige gravs kirke i Jerusalem. I løpet av middelalderen ble det bygget en rekke slike minnekirker. På 1100-tallet spredde også vokterne av Den hellige gravs kirke i Jerusalem, tempelherreordenen, seg over Europa. I England bygde de en rekke kirker av denne spesielle typen, blant annet kirken deres i London, The Temple. Men disse kirkene var ikke bare representanter for en spesiell type arkitektur, de var også representasjoner av en bestemt idé, en religiøs kult, liturgi eller likende.¹⁸⁷ Dermed er det også interessant å spørre seg hvem som sto bak byggingen av rundkirken i Tønsberg.

Historikeren Arne Odd Johnsen påpeker at rundkirkens historie særlig kan knyttes til to menn som begge var jorsalfarere.¹⁸⁸ Den første er Eirik kongsbror, som ifølge Sverres saga hadde vært på pilegrimsferd til Jerusalem.¹⁸⁹ Det er primært gjennom sin død han knyttes til kirken; det var her han tok munkekappe og døde sommeren 1190. Den andre er en kjent skikkelse, Erling Skakke. Johnsen mener klosteranlegget, som kirken er en del av, kan ha blitt opprettet under kong Magnus Erlingsson en gang mellom 1161 og 1177.¹⁹⁰ Olavskirken ble antakelig bygget før klosteranlegget,¹⁹¹ og kan muligens settes i sammenheng med at Erling Skakke flere ganger i årene mellom 1162 til 1168, på grunn av det spente forholdet til Danmark, overvintret i Tønsberg.¹⁹²

Før kong Magnus ble myndig var det Erling som i realiteten var landets regent. Johnsen påpeker at Erling gjennom sin sønns tid ved kongemakten hadde mulighet til å støtte

¹⁸⁴ Bergen Fundas: 34

¹⁸⁵ E. Gunnes, "Augustinerne i Norge" i J. E. G. Eriksson & K. Schei (red), *Seminarer "kloster og by" 11.-13.november 1992 – Omkring Olavsklosteret, premonstratensserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg 1993: 39

¹⁸⁶ A. O. Johnsen, *Tønsberg gjennom tidene*, Oslo 1971: 60

¹⁸⁷ Ø. Lunde, "Premonstratensernes kloster i Tønsberg – kirken og klosteranlegget" i J. E. G. Eriksson & K. Schei (red), *Seminarer "kloster og by" 11.-13.november 1992 – Omkring Olavsklosteret, premonstratensserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg 1993: 13

¹⁸⁸ Johnsen, *Tønsberg gjennom tidene*: 60-61

¹⁸⁹ SvS kap.59

¹⁹⁰ C. Belsvik, *Tønsberg – Kongens by*, Lillehammer 1997: 57

¹⁹¹ Lunde, "Premonstratensernes kloster i Tønsberg – kirken og klosteranlegget": 20

¹⁹² Hkr MagErl kap.4-37

grunnleggelsen av et så stort tiltak.¹⁹³ Dersom Erling virkelig sto bak grunnleggelsen av klosteret og oppføringen av rundkirken, synes dette igjen å være manifestasjoner av minnet om reisen til Palestina og sønnen Magnus' kroning. Ved å bringe en etterlikning av Den hellige gravs kirke til det norske riket ble folk konstant minnet om den ærefulle ferden Erling hadde foretatt. Kirken var også dedikert til St. Olav som Magnus hadde sverget vasalltjeneste til. Dermed har denne bygningen en dobbeltfunksjon; den har en statusbevarende effekt ved å være en fysisk manifestasjon av Erlings korstog, samtidig som den er et symbol på den nye kongemakten og den alliansen som var inngått mellom kong Magnus og St. Olav.

Korstogsinstitusjoner i det norske riket

En av de mest bemerkelsesverdige og langvarige nyskapningene som oppsto i kjølvannet av det første korstoget var de religiøse ridderordene. Som nevnt var korstog hele tiden sterkt assosiert med pilegrimsferdene og lånte mye av sin terminologi derfra. Det første korstoget var på mange måter et kloster i bevegelse.¹⁹⁴ Korsfarne så det som fortjenestefullt å kjempe mot det onde ikke med ord, men med sverd.¹⁹⁵ En korsfarer var imidlertid en lekmann som bare var å regne for en krigende pilegrim i en begrenset periode. Fra korstogsidealet oppsto det en ny institusjon: de religiøse ordenene. Det revolusjonerende ved disse var at de representerte en sammenslåing av to vidt forskjellige samfunnsgrupper til én. En ordensbroder var i utgangspunktet en munk, men han var en stridende munk. Et viktig punkt å få fram er at disse ordensbrødrene ikke var korsfarere selv om de hadde oppstått i kjølvannet av korstogene.¹⁹⁶ Det er ikke lett å generalisere rundt de religiøse ordenene, ettersom det etter hvert ble svært mange av dem. Noen var internasjonale, slik som johannitterordenen og tempelherrene, mens andre igjen var mer nasjonalforankret, slik som Den tyske orden og de mange spanske ordenene.

Den første ordenen som oppsto var tempelherrene. Ni riddere, under ledelse av Hugo av Payn, gikk i 1119 sammen om å avgi løfter om å leve i fattigdom, sølibat, lydighet og beskytte pilegrimer på vei til Jerusalem.¹⁹⁷ Tempelherrene ble raskt anerkjent av pavemakten og ble utstyrt med sin egen ordensregel og i 1139 ble de lagt direkte under paven.¹⁹⁸ Allerede rundt midten av

¹⁹³ Jonhsen, *Tonsberg gjennom tidene*: 60

¹⁹⁴ Et mye brukt uttrykk, særlig innenfor engelsk korstogsforskning. Først introdusert av Jonathan Riley-Smith for å beskrive det første korstoget: Riley-Smith, *The First Crusade and the idea of crusading*: 2

¹⁹⁵ Jensen, *Korstogene*: 44

¹⁹⁶ Ordensbrødre avla i motsetning til korsfarere, permanent troskapsløfter på samme måte som munkene og lovet kyskhets, fattigdom og å tjene de fattige: Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 82-85

¹⁹⁷ Jensen, *Korstogene*: 44

¹⁹⁸ Jensen, *Korstogene*: 44-45

1000-tallet hadde johannitterordenen oppstått som en sykepleierorden i Jerusalem.¹⁹⁹ I 1113 ble de godkjent som en egen orden og i 1154 ble de lagt direkte under paven. Det er imidlertid vanskelig å si når ordenen ble militarisert og først i 1160-årene synes prosessen å være fullført.²⁰⁰

Ganske tidlige begynte de tre store ordenene, tempelherrene, johannitterne og Den tyske orden, å etablere ordenshus rundt om i Europa, slik som for eksempel den tidligere omtalte rundkirken til tempelherrene i London. Målet til disse ordenshusene var å rekruttere nye medlemmer og samle inn penger til krig i Det hellige land.²⁰¹ Ordenene var populære blant Europas herskere og ble fort også ganske velstående. I Skandinavia finnes det ingen kilder som omtaler tempelherrene, noe Kurt Villads Jensen påpeker som merkelig, ettersom de hadde ordenshus i nesten alle andre europeiske land.²⁰² Johannitterne derimot har vi flere vitnesbyrd fra. Det første vitnesbyrd om deres ankomst til Norden er Valdemar Is grunnleggelse av ordenshuset Antvorskov ved Slagelse omkring 1164. Dette ble hovedsete for ordensprien for den nordiske regionen, *Dacia*.²⁰³ Både i Danmark og Sverige grunnla johannitterne flere ordenshus, men i Norge kjenner vi bare til Varna hospital, senere Varna kloster.

Årstall for grunnleggelsen av Varna er ikke kjent. Jarl Gallén og Troels Dahlerup plasserer johannitternes ankomst til det norske riket først under Magnus Lagabøte, men begrunner dette ved å henvise til at det først er i Hirdskråen at bestemmelser om avgifter til Varna kloster er nevnt.²⁰⁴ Ifølge Gunnes kan hospitalet være grunnlagt så tidlig som 1170, men også så sent som rundt 1240.²⁰⁵ Dersom hospitalet går tilbake til Magnus Erlingssons tid er det fristende å se grunnleggelsen i sammenheng med Erling Skakkes korstogsdeltakelse, selv om han personlig neppe sto bak grunnleggelsen.²⁰⁶ Selv om dette var johannitterordenens eneste kjente ordenshus i det norske riket, danner det en direkte forbindelse til Palestina. Varna hadde sterke bånd til kongemakten. Hospitalet fungerte som et hospital og pleiehjem for hirden. I Hirdskråen fra omkring 1270 kommer dette nære båndet fram:

Det er gammel sed og skikk blant birkebeinerne at både hirdmenn og gjeser skal gi tiende av lønna si, og at den skipes i tre deler, den ene deles jevnt på alle biskopene, mot at kongsmennene odler seg gravplass der hvor det har vært vanlig, den andre tar prestene for sine tjenester, den tredje går til hospitalet i Varna.²⁰⁷

¹⁹⁹ Jensen, *Korstogene*: 47

²⁰⁰ Jensen, *Korstogene*: 47

²⁰¹ Jensen, *Korstogene*: 50

²⁰² Jensen, *Korstogene*: 51

²⁰³ J. Gallén og T. Dahlerup, "Johannitterorden" i KLNMB bind VII: 602

²⁰⁴ Gallén og Dahlerup, "Johannitterorden": 603

²⁰⁵ E. Gunnes, "Varna kloster" i *Collegium Medievale* vol.10 nr.1-2, Oslo 1997: 38

²⁰⁶ Gunnes mener at den mest opplagte grunnleggeren er erkebiskop Øystein Erlendsson. Flere indikasjoner peker mot dette ifølge Gunnes; Øystein grunnla flere andre klostere, og i tillegg sto johannitternes sak svært nær det vi vet om hans egen ideologi eller spiritualitet: Gunnes, "Varna kloster": 37

²⁰⁷ "En þat er forn siðr oc hæit birkibæina. at gera skal tivnd af mala sinum. bæðe hirðmanna oc gesta oc skipta .i. þriðunga taka æinn aller biskopar aller jamnt. oc oðlæzt. konongs menn þar .i. staðen græpt .i. þæim stoðin sem forn er vane a. Annan taka hirðprestar firir sina syslu. þriðia spitallenn. a. varnu" (*Hirdskræn* kap. 16)

Johannitterordenes nordiske gren utviklet seg raskt i en pasifistisk retning, selv om de nordiske husene, i alle fall svenske og danske, i eldre tider huset noen riddere.²⁰⁸ Omsorg for syke og senere innsamling til krigføringen i Palestina, ble ordenes hovedmål i Norden. Det oppsto aldri noen egen norsk korstogsinstitusjon på linje med de religiøse ridderordenene, og det norske riket ble heller aldri noen rekrutteringsmark for johannitterordenes militære foremål i Palestina. Allikevel vitner opprettelsen av hospitalet om en etablert kontakt mellom det norske riket og en korstogsinstitusjon, som også hadde nære bånd til kongemakten.

Kampen om St. Olavs gunst

Sverres Sigurdssons ankomst til det norske riket innleder den mest intensive perioden av innbyrdesstridighetene. Tendensen er en klarere partidannelse og en mer omfattende konflikt, som mobiliserer en større del av befolkningen enn tidligere. Sverres legitimitet i kravet på tronen var omdiskutert i samtiden, og har vært et tilbakevendende tema blant historikerne.²⁰⁹ Sverre innrømmet selv at hans bakgrunn var usikker: ”Og ikke vet jeg noe sikkert om ætta mi; ingen annen vet heller mer om den enn det jeg alene kan fortelle.”²¹⁰ Men gjennom sitt sterke bånd til St. Olav forsøkte Sverre å skape et bilde av seg selv som en hellig kriger.

I sagaverket som Sverre fikk den islandske abbeden Karl Jonsson til å skrive om seg er det flere elementer som peker i retning av at også Sverre ønsket å bli identifisert som en *rex iustus*.²¹¹ Sverre, som selv var presteutdannet, må ha hatt innsikt i tidens religiøse strømninger og det ble viktig for ham å framstille sin kamp som rettferdig. Det var derfor viktig å bli assosiert med helgenkongen Olav Haraldsson. Sverres saga, som ikke er et propagandaskrift, men allikevel bør karakteriseres som ideologisk farget, inneholder flere analogier mellom Sverre og St. Olav som må ha vært åpenbare for samtidens publikum.²¹²

Selv om Magnus Erlingsson gjennom sitt privilegiebrev overdro riket til St. Olav og erklærte seg som helgenens vasall, forsøker Sverres saga å understreke at helgenen i virkeligheten er på Sverres side. Igjen er det gjennom drømmer at dette kommer fram. Sverre drømmer at St.

²⁰⁸ Gunnes, ”Varna kloster”: 67

²⁰⁹ Nylig omtalt av og med referanse til eldre forskning: M. Stefánsson, ”Kong Sverres alder og prestevigsel” i norsk HT bind 85 nr.2, Oslo 2006: C. Krag, ”Sverre” for et alminnelig publikum” i norsk HT bind 85 nr.3, Oslo 2006

²¹⁰ ”Veit ek oc eigi um æt minn. oc ganga þes allir dulþir nema þat eina er ec segi fra eiN saman” (SvS kap. 8)

²¹¹ Dette er et tema som fortsatt debatteres blant historikerne. Sverre Bagge har argumentert for at Sverre ikke primært representerer det europeiske *rex iustus*-idealet, men snarere et tradisjonelt norrønt kongsideal. Bagges påstand har ikke stått uimotsagt og flere har kommet med innvendinger mot dette synet. Det må imidlertid presiseres at Bagge som utgangspunkt utelukkende benytter seg av hvordan sagalitteraturen fremstiller kong Sverre. For en oppsummering av debatten se: Ljungqvist, ”Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga”: 12-14

²¹² Ljungqvist, ”Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga”: 22

Olav er i strid med Erling og Magnus, og at han må velge side i konflikten. Han velger naturlig nok å gå inn på Olavs side.²¹³ Drømmen inneholder symbolbruk som samtiden ville ha gjenkjent. Blant annet vasker Sverre seg i det samme vannet som helgenen, men av større betydning er det at helgenen legger sitt vern om Sverre i kampen: ”Kongen [St. Olav] svarte at det var ingen fare, og bad mennene ta hoggvåpnene sine og gå ut; han ville ta skjoldet sitt, sa han, og verne dem alle med det.”²¹⁴ I tillegg til å verne ham, ga helgenkongen også sverdet sitt til Sverre og ga ham navnet *Sværi Magnus*,²¹⁵ som Sverre senere brukte som sitt kongsnavn til pregingen på sine mynter og segl. Disse hendelsene kan dermed tolkes som at St. Olav avviser Magnus som rettmessig konge av landet, og innbyr Sverre til å bli Guds verktøy for å styrte Magnus fra tronen.²¹⁶

I Heimskringla nevner Snorre i Olav den helliges saga, at kong Olav etter sitt opphold i England hadde tenkt seg til Jerusalem, men i en merkelig drøm før avreise kommer en mann til ham og forteller at han skal dra til Norge og bli konge.²¹⁷ I Sverres saga finner vi en parallell. Sagaen nevner at birkebeinerne satt vakter over Sverre før han ble deres leder, fordi han hadde tenkt seg til Jorsal.²¹⁸ Like etter inngår Sverre forbund med birkebeinerne og drømmer førstnevnte drøm om salvingen. En annen hendelse som skaper nærhet mellom Sverre og St. Olav er da Sverres fiender bruker Olavs merke mot ham. Sagaen fordømmer denne handlingen: ”De var også så frekke at de tok den hellige kong Olavs merke og lot det bære mot kong Sverre, enda de bare var lendmenn og bønder.”²¹⁹ Her er det ikke bare det at hans fiender bruker St. Olavs merke mot ham, men deres sosiale status gjør det enda verre. Birkebeinerne slår fienden på rettetten og dermed har Sverre også sikret seg St. Olavs merke. Dette merkets symbolske verdi burde være unødvendig å kommentere.

På samme måte som Sverre forsøker å knytte tette bånd til helgenkongen er det også viktig for ham å påpeke at han har rettferdigheten på sin side. Før hvert eneste viktige slag henvender han seg i bønn til Gud, Jomfru Maria, eller også i et tilfelle til St. Sunniva,²²⁰ om at rettferdigheten må seire. På den måten bygger han opp om sin legitimitet til tronen som både rettferdig og skjenket av guddommelige krefter. Sverre hevder hele tiden at Gud skal la rettferdigheten seire og tar derfor alle seiere, inkludert det avgjørende slaget ved Fimreite i 1184,

²¹³ SvS kap. 5

²¹⁴ ”Konungr svaraði kvað ecki saca myndo. oc bað menn taka hoGvapn sin oc ganga sva ut oc fagðiz hava myndo scioldd sinn oc hliva þeim þar ollum með” (SvS kap. 5)

²¹⁵ SvS kap. 5

²¹⁶ Ljungqvist, ”Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga”: 21

²¹⁷ Hkr OlHelg kap.18

²¹⁸ SvS kap.10

²¹⁹ ”þeir tocuz oc þa dirfð a hendr at þeir toku merki hins helga Olafs konungs. oc leto bera imoti Sverri konungi þar sem þeir varo lendir menn oc bøndr” (SvS kap.15)

²²⁰ For slaget på Nordnes i 1181, henvender Sverre seg til St. Sunniva, hvis helgenskrin ble oppbevart i Bergen. Med dette har Sverre antakeligvis forsøkt å knytte til seg en regional kultskikkelse til inntekt for sin sak.

til inntekt for sitt krav på tronen. Nederlag distanserer han seg fra gjennom å påpeke at hans menn har handlet imot hans råd og vilje.

Selv om sagaen sjeldent sverter Sverres motstandere, er beskrivelsene myntet på å fremstille dem som rake motsetninger av Sverre. Erling jarl framstår som en tyrann som sjeldent viser slagne fiender nåde, men er likevel Magnuspartiets reelle leder og strateg. Kong Magnus derimot framstilles med flere moralske karakterbrister; blant annet som noe naiv og svak for både øl og kvinnfolk.²²¹ Mens både Magnus og Erling kan sies å representere den eldre kulturen, representerer Sverre på mange måter noe nytt. Hans karakter er selve antitesen på Magnus og Erling. Han viser mildhet mot slagne fiender og han framstår som en mann som har kontroll over sine lyster; han holder en tale mot alkohol og oppfordrer til moderasjon²²² og på sitt dødsleie benekter han å ha andre sønner enn Håkon Sverresson.²²³ Dermed virker Sverre mer influert av det samtidige europeiske ridderideal enn det tidligere norske konger hadde gjort.²²⁴

En hellig krig mot kong Sverre

Hva slags karakter hadde kampen mellom Sverre og Magnus? Er det snakk om en strid ut i fra konseptet om rettferdig krig eller går det et hakk videre og smelter sammen med tidens korstogsideologi til en hellig krig? Her kan det kanskje være verdt å se på hvordan konflikten framstår i andre kildesammenheng enn i den norske. Den samtidige engelske historikeren William av Newburgh (ca. 1136-1198) kommer med ganske kraftige beskrivelser av striden mellom Magnus og Sverre i sitt verk *Historia Rerum Anglicam*. I Williams fremstilling, som tydelig er godt informert om norske forhold,²²⁵ legges det vekt på å se kampen mellom de to som en kamp mellom det god og det onde.²²⁶ Det er djevelens ondskap som påvirker den beryktede presten,

²²¹ Et beskrivende eksempel er sagaens framstilling av forhandlingene mellom de to stridende partene før det viktige slaget på Kalvskinnet. Fanget i en stillingskrig med birkebeinerne, forteller sagaen at kong Magnus lot hentet *munngât*, det vil si hjemmebrygget eller innenlandsk øl, opp fra Trondheim og sover når Ivar Horte kommer for å fortelle birkebeinerne forslag til å løse den fastlåste situasjonen. Sagaen gir inntrykk av at Magnus var døddrukken allerede tidlig på dagen og at det i realiteten var Erling jarl som tok alle avgjørelsene; "Magnus konungr baþ Jarl kiosa." SvS kap. 33

²²² SvS kap. 103

²²³ SvS kap. 180

²²⁴ Sverre Bagge legger heller vekt på å se på Sverre som en tradisjonell krigerhøvding, jfr: S. Bagge, *From gang leader to the Lord's anointed : kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*, Odense 1996; Bjørn Bandlien har derimot vært mer opptatt av de europeiske elementene i Sverres krigføring, jfr: Bandlien, "A New Norse Knighthood? The Impact of the Templars in Late Twelfth-century Norway"

²²⁵ William vet for eksempel at Magnus var den første norske kongen som ble kronet, men han vet også mer intrikate ting som for eksempel navnet på en av opprørene mot kong Sverre, nemlig Jon Kuvlung. Han vet dessuten Sverres motto: "Suerus Rex magnus, ferus ut leo, mitis ut agnus" ("Kong Sverre Magnus, vill som løven, mild som lammet"); *Historia Rerum Anglicarum* III kap.6

²²⁶ *Historia Rerum Anglicarum* III kap.6

Sverre, til å bryte freden.²²⁷ Sverres vinner gjentatte ganger mot kong Magnus ved hjelp av triks, men Magnus slipper unna siden dette er Guds vilje (*Deo volente*). Til slutt tyr Sverre til heksekunster (*maleficia*). Ved hjelp av en av djevelens døtre (*filiam diaboli*), åpner havet seg og svelger store deler av kong Magnus' flåte og han blir drept like etter. Kongedømmet overga seg deretter til den tyranniske usurpatoren Sverre.²²⁸

I Williams fremstilling legges det stor vekt på Sverres prestebakgrunn, som på mange måter skjerper ondskaperen i opprøret. Det kommer klart fram at Gud står på Magnus' side, og at Sverre må ty til djevelen og heksekunst for å overvinne ham. Fra Williams perspektiv var kampen mellom Sverre og Magnus klart en hellig krig. Sverre sto i ledtog med djevelen og var å oppfatte som en *rex iniustus*, et vrengebilde på kirkens *rex iustus*. Det kan være fristende å tenke seg at William kan ha fått informasjon fra, eller via andre som hadde snakket med, erkebiskop Øystein. Erkebiskopen dro i 1180 i eksil i England. Hvor han oppholdt seg de første månedene kan ikke kildematerialet hjelpe med, men ettersom Lyse klostres moderhus var Fountains i Yorkshire, argumenterer Erik Gunnes for at dette kan være en rimelig gjetning.²²⁹ Dersom Øystein var i Yorkshire var han i samme området som William. Erkebiskop Øystein dro uansett tilbake til Norge i 1183, så nyheten om Magnus Erlingssons fall i 1184 må William ha fått fra andre. I Sverres saga finner vi en parallell til oppfatninger om at Sverre sto i ledtog med djevelen. Det interessante er at Sverre selv er kilden. Etter Magnus Erlingssons fall holder Sverre en tale der han tar et oppgjør med alle de som mener at han har solgt seg til djevelen eller at han faktisk er djevelen.²³⁰ Dette vitner om at et slikt rykte må ha vært i sirkulasjon og så utbredt at Sverre så det nødvendig å få satt en stopper for det.

Som vi så tidligere ble Sverre etter Gulatingsloven automatisk lyst i bann ved sitt opprør mot en salvet konge.²³¹ I *Canones Nidrosienses* kommer det fram at biskoper og andre geistlige skal oppfordre folket til å stride mot bannstøtte (*excommunicatos*) og de som forstyrrer freden (*turbatores pacis*).²³² Dette avsnittet henter sin legitimitet fra Gratians avsnitt i *Decretum* om *bellum iustum*, som igjen siterer et avsnitt fra et pavebrev fra Leo IV (r. 847-855) fra rundt 853.²³³ Med grunnlag i pave Leos sitat, kunne senere kirkerettslærde henvise til at pavemakten hadde skapt et bånd mellom det å dø i kampen mot hedninger, og åndelige belønning, som for eksempel en plass i

²²⁷ "Invidia diaboli, ad perturbandam Christianæ plebis quietem, memoratum presbyterum, qtanquam vas proprium incitavit" (*Historia Rerum Anglicarum* III kap.6)

²²⁸ "Quo sublato, in ditionem tyrannicam regnum tremefactum concessit." (*Historia Rerum Anglicarum* III kap.6)

²²⁹ Dette mener Gunnes også støttes av at ved klosteret i Fountains fantes et bevart eksempel av *Passio Olavi*. Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 251

²³⁰ "hvat er þat kynlict. mikit hefir hann til unnit gefiz fiandanum. Sumir segja at ec sia diofulliN sialfr oc comiN af helviti oc se hann laus orðinn." (SvS kap.99)

²³¹ Den eldre Gulatingslova: 33

²³² Lat.dok. nr. 7

²³³ Antonsson, "Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia": 81

paradis.²³⁴ Denne tanken fikk stor gjennomslagskraft blant deltakerne i det først korstoget, selv om ingenting tyder på at Urban II i sin tale ved Clermont lovet deltakerne som falt underveis martyriets krone.²³⁵ I en norsk sammenheng synes tanken å være den samme; erkebiskop Øystein²³⁶ lovet de som forsvarte landet²³⁷ åndelige privilegier.

Tanken om å vinne martyriet gjennom å falle i strid synes å ha hatt en langt og rotfestet tradisjon også i Skandinavia. I Norge sto kulten rundt St. Olav sterkt, og hans voldelige død i kamp for troen kan ha gjort det enklere for kirken å rekruttere folk i kampen mot Sverre. Erkebiskop Øystein dukker også opp i denne sammenheng. I *Passio Olavi* finner vi paralleller til den politiske situasjonen Magnus Erlingsson sto ovenfor.²³⁸ Det nevnes om kong Olav at han: ”Friviljes gav (..) seg ut i fårar og eva seg ikkje med å lida martyrdauden um Gud so vilde.”²³⁹ Olav er rollemodellen som Magnus skal strekke seg etter, slik det kom fram i privilegiebrevet. Kampen for fedrelandet belønnes med syndsforlatelse. Videre står det at: ”Og med di arbeidsmannen er verd løni si, so tekkest det Herren å føra sin stridsmann ut or fangehuset åt kjøtet, så han kunde få den fulle og rike løn for mødone sine og, sjølv konge, skoda himmelkongen i hans fagerdom.”²⁴⁰ Her er det naturlig å tolke *arbeidsmann* som krigeren som kjemper for Gud, og *lønnen* han mottar som frelse eller syndsforlatelse. Dette må ses parallelt med de lovnader om frelse som erkebiskop Øystein gav Magnusmennene.

Erkebiskop Øysteins støtte innebar at kirkens åndelige arsenal sto til rådighet for kongemakten. At erkebiskopen lovet syndsforlatelse kommer uttrykkelig fram da Erling Skakke falt i slaget ved Kalveskinnet i 1179. Her nevner Sverres saga at kong Magnus knelte ved den døende jarlen og sa: ”Vi møtes igjen på gledens dag, far.”²⁴¹ Dette vitner ikke bare om at kongen og jarlen trodde på et liv etter døden, men at de også skulle møtes igjen på gledens dag, *fegin-degi*, altså Dommedagen. Det er dermed også implisitt at jarlens død ville veie positivt i hans favør på dommedag og at sjelen hans ville bli frelst. Slik indikerer sagaen det som Sverre bekrefter i gravtalen over den falne jarlen:

Her er det nå å se og høre store tidender som vil få mye å bety og som folk kan være takknemlige for, at likene av mange av de menn som fulgte kong Magnus er blitt båret til denne kirken og andre. Som mange sikkert vet, er det så at erkebiskop Øystein og mange andre lærde alltid har sagt at alle de som kjempet

²³⁴ Antonsson, ”Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia”: 81

²³⁵ Antonsson, ”Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia”: 81

²³⁶ Haki Antonsson påpeker at selv om dateringen er omdiskutert er det en generell konsensus om at erkebiskop Øystein var sterkt involvert i skipnaden av Canones Nidrosiensens, og at dekretet slik det framstår, med å love åndelige belønning til alle som forsvare fedrelandet, neppe hadde blitt ratifisert av paven. Det er derfor neppe den pavelige legaten som står bak formuleringen: Antonsson, ”Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia”: 80:85; Det er altså ikke en legitim lovnad fra pavemakten.

²³⁷ Her må begrepet om land forstås som mer enn den politiske enheten kong Magnus Erlingsson representerte. Det er her snakk om St. Olavs rike, siden han også er Norges evige konge (*Rex Perpetuus Norvegiae*).

²³⁸ For mer om erkebiskop Øysteins rolle i utformingen av *Passio Olavi* se: Gunnes, *Erkebiskop Øystein*. 206-208

²³⁹ *Passio Olavi*. 17

²⁴⁰ *Passio Olavi*. 17

²⁴¹ ”Finnunz a fegin-degi faþir” (SvS kap. 37)

sammen med kong Magnus og verget landet for ham, og falt i kampen, – at sjelene til alle disse menn skulle være i Paradis før blodet deres var blitt kaldt på jorda.²⁴²

Gjennom Sverres ironi forsterkes inntrykket:

Nå kan vi alle glede oss over helligheten til en så stor mengde menn som her må ha nådd den, hvis det er som erkebiskopen har sagt, at alle de som har falt sammen med Erling jarl er blitt hellige menn. (...) Vi må også vente oss at hans forbønn vil veie tungt hos den allmechtige Gud, hvis det ikke er så at erkebiskopen har vært noe partisk i sin dom da han sa dette.²⁴³

Talen fullføres på følgende ironiske måte:

Men for dere må gleden være enda større over at disse mennene nå har forlatt det jordiske samvær. Tenk nøye over erkebiskopens løfte – nå er det nok gått så lenge at blodet er blitt kaldt! Og skjønt vi ennå ikke kan glede oss over mirakler som de har gjort, så er det i alle fall blitt godt med helgener i byen nå.²⁴⁴

Talen er ikke bare et angrep på Magnuspartiet, men er også et angrep på erkebiskopens løfter. Sverre trekker det hele enda lenger og mener at han nå er tre i en; han står således for både konge, jarl og erkebiskop.

Jeg vil med bakgrunn i blant annet William av Newburghs klare oppfatning, hevde at denne striden overskrider en ren maktkamp mellom to fraksjoner om retten til tronen. Striden går utover konseptet om rettferdig krig. Det er ikke bare snakk om rett sak og rett autoritet, slik som Sverres tradisjonelle krav på tronen i egenskap av å være kongssønn. Kampen er ikke lenger slik som de foregående stridighetene i borgerkrigstiden; at to parter med hver sin kandidat slåss om den samme makt og det samme ressursgrunnlaget. Religion transenderer den rent nasjonale kampen om tronen. Ikke fordi det handler om to ulike oppfatninger om dogmatiske spørsmål, men i lys av at Sverre har forbrutt seg mot tronfølgeoven fører dette automatisk til hans ekskommunikasjon og i takt med canones II utlover kirken åndelige privilegier til de som kjemper imot ham. Den verdslige orden og Guds intensjoner, uttrykt blant annet i tronfølgeoven, ble uløselig knyttet sammen og gjorde derfor striden mellom Magnus og Sverre til en hellig krig. Dette sagt, så var det ikke noe korstog. Først og fremst fordi et korstog som nevnt krever pavens autorisasjon. I den norske striden er det erkebiskopen som lover syndsforlatelse, også langt utover det hans myndighet strekker til.

²⁴² ”Her ero nu morg típindi at sia oc vita. þau er mikils ero verþ. oc annaRa ero bornir margir licamir þeira manna er fylgt hava Magnusi konungi. En þat er sem morgum man cunnict vera at Eysteinn erkibyscup oc margir aðrir lendir meN. hafa iafnan sagt at allir þeir menn er berþiz með Magnusi konungi. oc verþi land hans. oc letiz með því. at falur þeira manna allra væri i Paradiso. en bloðit væri callt a iorðunne” (SvS kap. 38)

²⁴³ ”Nu megum ver allir fagna her sva margra manna heilagleic sem her muno helgir hava orðit ef þetta er sva sem erkibyscup hefir sagt. at allir se þeir orðnir helgir men er fallit hafa með Erlingi Jarli. (...) Megum ver þat ætla at hans arnaðar-orð man verþa mikil hialp við allzvalldanda guð. Ef eigi er þat at erkibyscup hafi noccot uinhallr verit i malino” (SvS kap. 38)

²⁴⁴ ”En yþr ma þo miclo meiri fagnaðr a vera líflati þeira manna er nu ero við yðr scilþir licamkigri samvisto. oc ihugit nu vændiliga fyrir-heitit erkibyscup. Nu er liðin su stund at callt mvn vera orðit bloðit. Oc at ver megim eigi fagna þeira iartegnum. þa man þo gott orðit til kyccsatta i bönun” (SvS kap. 38)

Kong Sverre – strid og bannlysning

Bakgrunnen for Sverres konflikt med den norske kirken hadde flere grunner. Historikeren Claus Krag har i sin fremstilling av kong Sverre lagt hovedfokus på at konfliktens kjerne var kong Sverres krav til erkebiskop Øysteins arvtager, Eirik Ivarsson (r. 1189-1205), om en kroning i 1189-1190.²⁴⁵ Denne konflikten resulterte i at erkebiskop Eirik dro i eksil til Danmark og erkebiskop Absalon i Lund. Fra domkirken i Lund lyste han på ny bannet over Sverre.²⁴⁶ For Sverre var det farligere at erkebiskopen nå befant seg utenfor riket. Men i denne periode var pavemakten inne i en turbulent periode, med hyppige paveskifter og svaret fra paven til erkebiskopen drøydte i flere år. I Norge hadde Sverre fortsatt kontroll over situasjonen og klarte å overtale, eller snarere tvinge biskop Nikolas Arnesson²⁴⁷ i Oslo og biskopene til å krone seg i Bergen i 29. juni 1194.²⁴⁸

Kirken hadde i utgangspunktet ingen militærmakt å stille opp med mot kong Sverre, men i 1196 reiste en kirkestøttet flokk, bestående av mange av kong Magnus' tidligere støttespillere, seg. De såkalte baglerne²⁴⁹ ble støttet av oslobiskopen, Nikolas Arnesson. Men allerede tidligere hadde opprørere mot Sverre hatt kirkelig kobling.²⁵⁰ Det var derimot først med baglerreisningen at Sverre møtte større motstand. Baglernes kjerneområde var Viken-området, og for de av kong Sverres lendmenn som ble satt til å styre der var området en uriaspost. Birkebeinerne fikk ikke kontroll over denne delen av riket før under Håkon Håkonsson og baglernes område fungerte som et eget rike i riket.²⁵¹

I januar 1198 ble Innocent III (r. 1198-1216) valgt til pave og samtidig ble en utsending sendt til Roma fra kong Sverre. De fikk utrettet lite og i stedet trappet paven opp kampen mot Sverre. Paven opprettholdt ekskommunikasjonen mot Sverre, til tross for at sistnevnte hevdet at en pavebulle hadde opphevet dette bannet.²⁵² Åndelige midler ble brukt mot kongen som forsøkte å svare med samme mynt. Verket *En tale mot biskopene* stammer fra denne perioden. I dette polemiske skriftet rettferdiggjør Sverre sin posisjon, og bannlysningen mot ham avvises som urettferdig og virkningsløs; argumentasjonen springer ut i at et bann som lyses over en sakløs mann, ikke bare er ugyldig, men faller også tilbake på den som utlyser det.²⁵³ Ingen annen

²⁴⁵ C. Krag, *Sverre – Norges største middelalderkonge*, Oslo 2005: 151

²⁴⁶ Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 261

²⁴⁷ Ifølge den engelske historikeren Roger av Howden (†1201) hadde biskop Nikolas blitt satt på et skjær med vannet flømmende til haken, før han gav etter for Sverre: Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 255

²⁴⁸ O. Kolsrud, *Norges kyrkesaga bind 1. Millomalderen*, Oslo 1958: 227

²⁴⁹ Navnet kommer av biskopens stav som på norrønt ble kalt bagall.

²⁵⁰ Eksempelvis hadde Kuvlungene, etter hetten på munkekutten, en tidligere munk ved navn Jon som leder og det samme gjaldt de senere breiskjeggene, som hadde den tidligere munken Torleiv som leder.

²⁵¹ Eksempelvis hadde baglerkongen Filippus Simonsson (r. 1207-1217) sitt eget kongesegl og sin egen administrasjon. Pavebrev vitner også om at han førte en svært selvstendig utenrikspolitikk: jfr DN VI nr.12

²⁵² Bullen viste seg å være en forfalskning. Da Innocent overtok som pave slo han hardt ned på slike falsknere

²⁵³ Ljungqvist, "Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga": 4

nordisk regent før Sverre hadde funnet det nødvendig å, etter kontinentale forbilder, legitimere sitt maktkrav i skrift på denne måten.²⁵⁴

Korstogsplaner mot Sverre?

Den underordnende problemstillingen i dette kapittelet er å forsøke å se nærmere på hvor alvorlig kong Sverres strid med pavemakten var. Som vi allerede har sett ble korstogsideologien anvendt av den norske kirken i forsvaret av den sittende kongemakten. Kirken fortsatte kampen mot Sverre gjennom baglerreisningen, men hva med sanksjonene fra pavemaktens side?

Lenge klarte Sverre å holde den norske geistligheten i sjakk og situasjonen med stadige paveskifter virket til Sverres fordel. Det var først etter at Innocent III ble pave i 1198 at situasjonen for første gang begynte å bli prekær for Sverre. Innocent hadde store ambisjoner for pavemonarkiets politiske betydning, særlig i Italia. Kirkens frihet fra verdslige makter sto sentralt i hans styringstanke samtidig som han også arbeidet iherdig for korstogsbevegelsen.

I et brev 6. oktober 1198 skriver Innocent til erkebiskop Eirik at dersom ikke folket vender seg vekk fra Sverre, så skal det lyses interdikt over de områdene av landet som fortsetter å støtte ham.²⁵⁵ Paven innleder brevet med: ”Vi trur at det med Guds løyve har hendt til straff for dykkar og alle nordmenns synder at Sverres gruelege valdsstyre og fordømelege valdsferd har komme over dykk og heile Noregs rike (...).”²⁵⁶ Sverres styre var slik paven så det et resultat av nordmennenes syndige oppførsel.

Pavens trussel om interdikt ville innebære at ingen sakrament, med unntak av barnedåp og pøniten for døende, ville bli gitt de troende. Brevet ble også sendt til kongene av Danmark (Knut VI) og Sverige (Sverker Karlsson d.y.) i tillegg til jarlen i Sverige (Birger Brosa). Her kan det synes som om paven oppfordrer til noe som ville gi Sverre langt større problemer enn et interdikt, nemlig et korstog. Paven oppfordrer i sterke ordlag disse nevnte menn om å verge kirken, presteskapet og frigjøre folket fra uhyret Sverre.²⁵⁷ Videre sier brevet at de må ruste seg slik at de gjør seg verdige til å motta ”Guds evige lønn og [pavens] nåde”.²⁵⁸

For å bedre forstå den pavelig trusselen mot kong Sverre, kan den settes i en større europeisk kontekst. På slutten av 1100-tallet begynte pavemakten å erklære korstog mot sine

²⁵⁴ Ljungqvist, ”Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga”: 4

²⁵⁵ Lat.dok. nr.37

²⁵⁶ ”In uestrorum et totius populi Norwagie criminum ultionem permittente domino credimus accidisse, quod usque adeo in uos totum regnum Norwagie tyrannica Sueri crudelitas et uiolentia detestanda preualuit” (Lat.dok. nr. 37)

²⁵⁷ ”serentiam regiam rogamus monemus et exhortamur in domino, ac per apostolica scripta mandamus, quatinus ad defendas ecclesias, clericos in sua libertate tuendos, liberandos, pauperes et potentes de manu persecutoris illius, immo etiam ad deiciendum monstrum illud (...)” (Lat.dok. nr. 37)

²⁵⁸ ”taliter accingaris, ut et a deo retributionem eternam et norstram consequi gratiam specialius merearis” (Lat.dok. nr. 37)

politiske fiender. Enkelte fyrster ble bannlyst og stemplet som kjettere. Allerede i 1135 hadde pave Innocent II (r. 1130-1143) ved konsilet i Pisa lovet den samme indulgens til de som kjempet mot pavens fiender, i dette tilfellet normannerne i Sør-Italia, som den gitt til de første korsfarerne.²⁵⁹ Pave Innocent III kom til å markere seg sterkt på korstogsfronten, både mot politiske fiender og kjettere, men allerede hans forgjenger pave Celestin III (r. 1191-1198) hadde satt presedens.

I 1197 hadde Celestin III oppfordret til korstog mot kong Alfons IX av León.²⁶⁰ På Sicilia hadde keiser Henrik VI's administrator, Markward av Anweiler, benyttet keiserens død i 1197 til å systematisk sikre seg makten på Sicilia og gjøre seg uavhengig av Henriks unge sønn, Fredrik II, som paven var verge for.²⁶¹ Dette skjedde samtidig som Innocent forberedte det så famøse fjerde korstoget (1202-1204), som endte med å innta Konstantinopel. Paven begynte å predikere korstog mot Markward, som ble anklaget for å stå i ledtog med muslimene.²⁶² Planene fikk lite tilslutning og Markward døde dessuten i 1203. Disse hendelsene er viktige å se i sammenheng med at korstogsbevegelsen på dette tidspunktet begynte å skifte fokus. Den største trusselen var ikke lenger muslimene og hedningene ved kristendommens yttergrense, men snarere tvert imot trusselen innenifra. Jonathan Riley-Smith ser noe av denne fokuseringen innover som en generell trend: "[A]ll holy wars seem to have the tendency, whatever the religion involved, to turn inwards sooner or later (...)."²⁶³ Flere tolket det som at grunnen til at ingen korstog hadde klart å gjenta det første korstogets bedrifter, var de kristnes mange synder.²⁶⁴

På det fjerde Laterankonsilet i 1215 ble det gjort en rekke bestemmelser om kjetteri. Deriblant at paven hadde myndighet til å frigjøre alle vasaller fra troskapseder til en fyrste som hadde vært ekskommunisert i mer enn et år.²⁶⁵ Det ble legitimt med korstog mot slike ekskommuniserte fyrster. Deltakerne ble lovet de samme privilegier som korsfarne til Det hellige land.²⁶⁶ Nå kom disse bestemmelsene først etter Sverres død, men siden det skjedde under Innocent III er det liten tvil om at dette også var pavens holdninger i forkant av konsilet. Erkebiskop Øystein hadde i sin støtte mot kongemaktens fiender dermed vært i tråd med pavemaktens noe senere syn.

Pavens oppfordring til de andre nordiske monarkene om å styrte Sverre har klare paralleller til den samtidige korstogsbevegelsen. Nå ble riktignok ikke Sverre eksplisitt definert

²⁵⁹ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 21

²⁶⁰ Jensen, *Korstogene*: 128

²⁶¹ Jensen, *Korstogene*; 128; Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 21

²⁶² Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 21

²⁶³ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 20

²⁶⁴ Bernard av Clairvaux hadde tolket det andre store korstogets nederlag som en følge av de kristnes synder

²⁶⁵ Russell, *The just war in the middle ages*: 196

²⁶⁶ Russell, *The just war in the middle ages*: 196

som kjetter, men han gjorde opprør mot en konge støttet av kirken og forbrøt seg også mot Guds orden. I brev fra paven til erkebiskopen omtales Sverre i sterke ordlag som både en vanhellig og gudssviker,²⁶⁷ og fordømmes som Satans lem.²⁶⁸ Pavens ordlag minner om den tidligere omtalte karakteristikken til William av Newburgh av Sverre.

Men nå var det heller aldri slik at pavens politiske fiender selv oppfattet seg som kjettere. Hverken Markward eller Alfons oppfattet seg som noe annet enn kirkens gode sønner og støttet seg til sine lokale biskoper og fortsatte å motta de kristne sakramenter tross bannlysningen.²⁶⁹ Det samme ser vi med kong Sverre. Disse fyrstene var ikke uenige i kirkens lære eller kirken som institusjon; det var altså ingen dogmatisk konflikt med pavemakten, men en politisk. En viktig forskjell fra Markward og Alfons' konflikt med paven er at Sverre ikke regnet sistnevnte som sin hovedmotstander. For Sverre gjaldt striden med den norske erkebiskopen. Grunnen til at pavemakten involverte seg såpass seint i konflikten synes for det første å ligge i den lange avstanden til det norske riket og mangelfull informasjonsflyt til kurien. Så lenge Sverre kontrollerte de andre biskopene kunne han til en viss grad forpurre erkebiskopens planer. Som vi så ble det imidlertid mer problematisk for Sverre etter at erkebiskopen dro i eksil. For det andre var pavemakten i den samme perioden inne i en ustabil periode med hyppige paveskifter og politisk turbulens internt i Italia.

Men fra pave Innocent III begynte å fatte interesse for de norske anliggender, synes ting å ha gått relativt raskt. Det nevnte brevet fra oktober 1198 gir sterke indikasjoner på at paven autoriserte, og oppfordret til, en militær kampanje mot kong Sverre. Men dette i seg selv blir ikke et korstog. Paven lover ingen av deltakerne noen form for indulgens, selv om det kommer fram løfter om Guds evige lønn og pavens nåde. Det nevnes heller ingenting om å ta korset eller løfter om indulgens. Hvor reelle korstogsplanene hadde vært å muliggjøre rent politisk, er problematisk å svare på.²⁷⁰

Sverre innså selv at han ikke kunne vinne kampen mot kirken. På dødsleiet sendte han brev til sin sønn Håkon om å forsoning med kirken. Noe av det første kong Håkon Sverresson (r.1202-1204) gjorde i sin korte regjeringstid var å utforme et forliksbrev til erkebiskopen og biskopene, hvor han oppgav striden.²⁷¹ Ifølge Sagaen om baglere og birkebeiner kom erkebiskopen og de andre biskopene hjem samme sommeren Håkon ble konge og forlikte seg

²⁶⁷ "sacrilego et apostate" (Lat.dok. nr.36)

²⁶⁸ "ita quod membrum illud diaboli" (Lat.dok. nr. 37)

²⁶⁹ Jensen, *Korstogene*: 129

²⁷⁰ Fra svensk side synes militærkampanjer mot Sverre lite sannsynlig. Sverre var Birger Brosas måg, gjennom hans ekteskap med Harald Gilles datter Birgit, som var Sverres fars søster. Dessuten tjenestegjorde Birgers sønn, Filippus jarl, hos Sverre. På dansk side var situasjonen annerledes. Erling Skakke hadde i sin tid avlagt vassalld til kong Valdemar I og Magnus Erlingsson mottok stor militærstøtte herfra. Senere kunne også andre opprørsflokker regne med god støtte fra det danske riket mot kong Sverre.

²⁷¹ "Kong Håkon Sverresons forliksbrev til biskopene" NMD nr.15

med ham før erkebiskopen tok landet i forlik.²⁷² Men teknisk sett gjaldt pavens bann og Håkon Sverresson rakk aldri å bli offisielt løst fra bannet.²⁷³

Oppsummering

Alliansen mellom kongemakt og kirke var et resultat av forhandlinger mellom to maktpersoner som begge hadde kjennskap til korstogsbevegelsen og ideologien bak. Erling Skakke hadde selv deltatt i korstogene, mens erkebiskop Øystein var godt utdannet og hadde innsikt i kirkens konsept om krigføring. Resultatet av alliansen ble at kirken beskyttet den nye kongemakten ved å utlove indulgens og martyriet til de som beskyttet den nye kongemakten. Striden overskrider middelalderens konsept om rettferdig krig, ettersom krigen ble definert ut fra religiøse kriterier: riket var gitt til en guddommelig makt (St. Olav) og både kong Magnus og kong Sverre gjorde krav på å være helgenkongens utvalgte.

Når det gjelder den underordnede problemstillingen har gjennomgangen vist er at kong Sverres konflikt med pavemakten var av en langt mer alvorlig karakter enn tidligere hevdet. Konflikten kom på et tidspunkt da korstogene begynte å bli rettet innover i Europa og pavene begynte å erklære korstog mot politiske fiender. Det kom riktignok aldri i stand noe korstog mot kong Sverre, men den største trusselen mot hans styre, baglerreisningen var støttet fra kirkelig hold og blant lederskapet befant det seg geistlige, representert ved biskop Nikolas Arnesson.

²⁷² SBB kap. 3

²⁷³ Gunnes mener at trusselen i tronfølgeoven om ekskommunikasjon var *ipso facto*. Med denne forståelsen ble konsekvensene at bannet ikke bare innebar ekskommunikasjon fra den norske erkebiskopens side, men at det automatisk også gjaldt den hellige kirken. Dermed kunne bare paven oppheve bannet. Dette støttes av et pavebrev til erkebiskop Eirik datert 24.januar 1204. Pave Innocent III skriver i dette at han er glad over nyheten om at Sverre er død, men samtidig refser han erkebiskopen og mener denne har gått ut over sin myndighet ved å løse kongemakten fra bannet. Derfor krever paven at erkebiskopen skal kjenne sitt vedtak ugyldig, for deretter å løse kongen fra bannet med pavelig fullmakt (DN VI nr.9); For Håkon Sverressons del var dette for sent, han avled 1.januar 1204 og ble således aldri offisielt løst fra bannet.

3. DEN NORSKE KORSTOGSDELTAKELSEN CA. 1160-1223

Jeg vil i dette kapittelet undersøke selve deltakelsen i korstogsbevegelsen i tidsrommet fra omkring 1160 og fram til 1217. Min tese er at den norske deltakelsen utviklet seg i motsatt retning av Europa generelt. Mens kongemakten ute i Europa begynte å engasjere seg i korstogsbevegelsen fra midten av 1100-tallet, går tendensen i det norske riket i denne perioden den andre veien. Fra å ha vært drivkraften bak den norske korstogsaktiviteten, representert ved Sigurd Jorsalfares korstog i 1108-1111, trer kongemakten tilbake og i stede er det aristokratiet som overtar initiativet utover på 1100-tallet fram mot 1200.

I en europeisk kontekst markerte det andre store korstoget til Jerusalem i 1145 et skille. Kongemakten overtok det militære lederskapet av korstogsbevegelsen. De to mest sentrale lederne av det andre større korstoget var de to kongene Ludvik VII (r. 1137-1180) av Frankrike og Konrad III (r. 1138-1152) av Tyskland.²⁷⁴ Det andre korstoget representerte også en geografisk utvidelse av korstogene. Med pavebullen *Divini dispensatione* ble blant annet kampanjene i Østersjøområdene likestilt med Jerusalemskorstogene. Det kan derimot se ut som om Jerusalemskorstogene fortsatt hadde forrang når det gjaldt den norske korstogsdeltakelsen. Pavens forespørsål om norsk deltakelse i Østersjøkorstogene synes ikke å ha resultert i noen aktiv deltakelse i denne perioden.

Hvem drar på korstog fra Norge i perioden?

”Gud har i vår tid innstiftet hellige kriger, slik at riddere og de som følger i deres kjølvann (...) kan finne en ny måte å vinne frelse på.”²⁷⁵ Slik så Guilbert av Nogent det i etterkant av det første korstoget. I proklamasjonen av det første korstoget i 1095 hadde pave Urban II ikke ønsket at uskikkede, det vil si fattige og syke, skulle ta korset. Appell hadde først og fremst vært rettet mot våpenføre menn og da spesielt de franske riddere.²⁷⁶ Men fordi han hadde prediket korstoget som en pilegrimsferd, en from handling åpen for alle, hadde han og senere etterfølgere det vanskelig med å hindre uskikkede i å ta korset.²⁷⁷ Pilegrimsferd hadde lange røtter i europeisk historie. Den første sikre pilegrimsferden vi kjenner til er en besøkende fra Bordeaux i år 333, men tradisjonen går antakelig tilbake til det første århundre.²⁷⁸ På det første korstoget hadde de fattige (*paupers*)²⁷⁹

²⁷⁴ Mayer, *The Crusades*: 93-106

²⁷⁵ *Gesta Dei per Francos*, ved R. Levine, Woodhidge 1997: 28. Den norske oversettelsen er min egen

²⁷⁶ J. Riley-Smith, ”The State of Mind of Crusades to the East, 1095-1300” i *The Oxford Illustrated History of the Crusades*: 66

²⁷⁷ Riley-Smith, ”The State of Mind of Crusades to the East, 1095-1300”: 66

²⁷⁸ J. Wilkinson, J. Hill og W. F. Ryan, *Jerusalem pilgrimage, 1099-1185*, London 1988: 1

²⁷⁹ For en fylldigere innføring om de fattige som gruppe i kildene til det første korstoget se: C. Kostick, *The social structure of the First Crusade*, Leiden 2008

utgjort en betraktelig del av korsfarerne, mye på grunn av at det i årene før utferden hadde vært uår.²⁸⁰ Dette skapt store problemer for lederne av det første korstoget. Den store andelen fattige skapte forsyningsproblemer og sinket framrykningen.²⁸¹

Men etter hvert som korstogsekspedisjonene begynte å reise sjøveien i andre halvdel av 1100-tallet, sank andelen fattige deltakere ettersom disse ikke kunne betale de høye utgiftene sjøreisene innebar.²⁸² Overgangen i framkomstmåte hadde dermed en preventiv effekt og håpet var at dette ville øke den militære innsatsen. Alle de store norske utferdene, alt fra Sigurd Jorsalfares ferd i 1108, foregikk via sjøveien. Andelen fattige i de norske korstogsekspedisjonene burde som en konsekvens vært relativt lav.

Som nevnt tidligere er det et problem i kildematerialet, både i Europa og Norge, at det på 1100-tallet ikke eksisterte et enkelt ord for å beskrive korstog eller korsfarer. Først på 1200-tallet begynte det å oppstå visse dialektord, som for eksempel *croiserie* på fransk og engelsk.²⁸³ På grunn av den nære forbindelsen til pilegrimsferden lånte korstogene ofte ord herfra, et korstog kunne kalles *perigrinatio* (tekniske termen for pilegrimsferd) mens en korsfarer kunne kalles *crucesignati* (merket med korset).²⁸⁴ Dette har skapt forvirring i etterkant, selv om samtidige godt visste hva et korstog var.²⁸⁵ Den samme situasjonen gjenfinner vi i det norrøne kildematerialet. Ofte finner vi bare ord som *Iorsalafara* eller rett og slett bare betegnelse på en reise til Jerusalem (*fara ut i Iorsalabeim*). Dette gjelder både i omtale av pilegrimer og korsfarere. Riktignok finnes det unntaksvis ord som klart beskriver pilegrimer, som for eksempel *palmara*. Først under Håkon Håkonsson dukker et mer beskrivende ord som *crossaðr* opp i kildene. Men på et punkt skiller korsfareren seg klart fra pilegrimen: korsfareren bar våpen. Dette hjelper oss noe på vei i identifiseringen av norske korsfarere.

I forbindelse med slike ferder ser vi også at personer har fått tilnavn ut i fra slike ferder, mest kjent er antakelig kong Sigurd Jorsalfare, men i Sturlunga sagaen finner vi også navn som Torodd Jorsalamann og Jorsala-Bjarne.²⁸⁶ Det er gjort lite forskning rundt hvilken effekt korstogsaktivitet hadde å si for sosial status. Men det kan være liten tvil om at en tittel som *Jerosolimitanus* eller *Jorsalamann* gagnet den enkelte og gav mye ære.²⁸⁷ Som vi så med Erling Skakke, kunne korstogsdeltakelse fungere som et springbrett inn i toppsjiktet i norsk politikk under den turbulente fasen på midten av 1100-tallet.

²⁸⁰ Mayer, *The Crusades*: 12

²⁸¹ For mer om fattige på det første korstog se: J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131*, Cambridge 1998: 12-13: 16-17: 141-142

²⁸² Riley-Smith, "The State of Mind of Crusaders to the East, 1095-1300": 66

²⁸³ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 2

²⁸⁴ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 2

²⁸⁵ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: 2

²⁸⁶ StUS I:121 II: 511

²⁸⁷ Riley-Smith, "The State of Mind of Crusaders to the East, 1095-1300": 71

Pilegrimsferden hadde lange tradisjoner i det norske riket. En jevn strøm av pilegrimer må gjennom hele middelalderen ha vandret fra det norske riket til pilegrimsmål i Europa og Midtøsten. Slike ferder er flittig omtalt i det norrøne kildematerialet og gav seg også utslag i såkalte *leiðarvísir*, reisehåndbøker for pilegrimer. Dette var på mange måter den norrøne versjonen av de europeiske *itinerarier* – pilegrimsskildringer til praktisk bruk.²⁸⁸ Den eldste og mest omfattende av denne typen tekster fra nordisk område, er den islandske abbed Nikolas Bergsson av Þverás leiðarvísir fra omkring 1140.²⁸⁹ Pilegrimsferdene gjaldt ikke bare til Jerusalem, men også til de to andre viktigste pilegrimsmålene Santiago de Compostella og Roma. Santiago de Compostella i Spania, var for eksempel et stoppested for både Sigurd Jorsalfare og Erling Skakke på ferden til Jerusalem.²⁹⁰

I kildene dukker pilegrimsferder flere ganger opp som botsøvelser for drap. Allerede Tore Hund skal ifølge Snorre ha dratt til Jerusalem, antakelig for å gjøre bot for drapet på Olav Haraldsson.²⁹¹ Et annet tilfelle er Håkon jarl. Han dro etter drapet på Magnus jarl på Orknøyene i 1115 på pilegrimsferd til både Roma og Jerusalem.²⁹² Senere dro Sigurd Slembe til Jerusalem for å sone for drapet på Torkjell Fostre på Orknøyene.²⁹³ I 1233 dro Sturla Sighvatsson fra Island til Roma også han for å sone for et drap han hadde gjort.²⁹⁴ Det synes å ha vært en utbredt oppfatning blant norske korsfarere og pilegrimer om at å bade i Jordanelven rensket bort synder, på samme måte som ved dåpssakramentet. Men korstog var noe helt spesielt; det var pavelig sanksjonert krigføring og en botshandling som gav syndsforlatelse, og det var også en utbredt oppfatning at de som døde underveis var martyrer.²⁹⁵

I sin analyse av de første korsfarene til Midtøsten mellom 1095 og 1131, kom Jonathan Riley-Smith fram til at noen familier, særlig enkelte franske adelsfamilier, i denne perioden var predisponert til å reagere positivt på korstogsappeller.²⁹⁶ Videre trekker han fram de store utgiftene knyttet til korstogsdeltakelse – oppsamlingen av reisemidler, kjøp av utstyr, reisefølge, forordringer av eiendom mens korsfareren var borte og donasjoner til sjelemesser.²⁹⁷ Dette innebar at korsfareren var avhengig av en rekke ulike bidragsyttere; lokale religiøse felleskap, hans

²⁸⁸ Wilkinson et al., *Jerusalem pilgrimage, 1099-1185*: 2-3

²⁸⁹ Wilkinson et al., *Jerusalem pilgrimage, 1099-1185*: 17-18; *Til Romaborg og Jorsal – Reiseguide fra 1100-tallet ved abbed Nikolas Bergsson*, Småskriftserien nr.20, Trondheim 2003: 3

²⁹⁰ Einar Skulasson nevner blant annet i et av sine kvad av kong Sigurd tok opphold i *Jákóbs landi*, som er Santiago de Compostella: Heimskringla. Magnussønnes saga: kap.4; For Ragnvald jarls ferd, nevner Orknøyingenes saga at jarlen og hans følge satt en jul i *Galizuland*, Galicia, som er regionen Santiago de Compostella ligger i: Ork kap.86

²⁹¹ Hkr. MagGod kap. 11

²⁹² Ork kap.52

²⁹³ Ork kap.54

²⁹⁴ StuS II: 400

²⁹⁵ Riley-Smith, *What Were the Crusades?*: passim

²⁹⁶ Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131*: 189-190: *et passim*

²⁹⁷ Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131*: 189

føydalherre og ikke minst hans familie, viss samarbeid var essensielt i den innledende fasen.²⁹⁸ Siden korstogene var svært avhengig av deltakelsen til visse slektsnettverk, førte dette til at de kunne dominere bevegelsen, slik som for eksempel Montlhéry-slekten i første halvdel av 1100-tallet.²⁹⁹

Et spørsmål er om vi gjenfinner denne tendensen med slektskap i de norske utferdene. Det kan se ut til at det finnes en kobling til Arnmødlingeætten. Skofte Ogmundsson og hans sønner, som sto bak den første norske utferden i 1103, var fra Giske-ætten, en gren av Arnmødlingene.³⁰⁰ Giske-ætten hadde igjen forbindelser til senere korsfarere fra det norske riket. Giske-ættens stamfar var Skoftes farfar Torberg Arneson. Hans datter, Jorunn, ble gift med Ulv Uspaksson, viss sønnesønns sønn var erkebiskop Øystein.³⁰¹ Øystein hadde, som vi så i det foregående kapittelet, en sentral rolle i å inkorporere elementer fra korstogsideologens tanker om hellig krig i forsvaret av Magnus Erlingssons kongemakt. Torberg Arnesons andre datter, Tora, ble frille til kong Harald Hardråde, viss sønnesønns sønn var den norske korsfareren Sigurd Jorsalfare. Sigurds datter, Kristin, ble som vi har sett gift med en annen korsfarer, Erling Skakke. Skoftes Ogmundssons datter, Tora, ble gift med Åsolv på Rein, som var forfader til både kong Inge Bårdsson og Skule jarl, som vi skal vi kommer tilbake til senere, men som begge spilte sentrale roller i den norske korstogsbevegelsen i første halvdel av 1200-tallet. kong Inges far, Bård Guttormsson, hadde i tillegg vært gift med Cecilia, datter av kong Sigurd. Det er altså en kobling til Arnmødlingene når det gjelder den norske korstogsaktiviteten på 1100-tallet, men om den er like klar som den tendensen Riley-Smith finner på kontinentet med den franske adelsslekten Montlhéry er heller tvilsomt. Men at det er en faktor som er verdt å trekke fram synes ganske åpenbart og det må ha fungert som en push-faktor.

I det norrøne kildematerialet er det først og fremst aristokratiet og kongemakten som dukker opp i forbindelse med korstogene. Det er imidlertid et unntak. Håkon Håkonssons saga nevner at Erlend Torbergsson under den norske korstogsekspedisjonen i 1217 styrte et skip som bymenene (*Bæarmenn*) hadde kostet å la bygge.³⁰² Det kommer ikke klart fram hvilken by disse bymennene tilhørte, men senere historieskrivning har i all grad fulgt Munch som mente det var bymenn fra Nidaros.³⁰³ Dette er den eneste referansen til at det gryende borgerskapet i Norge engasjerte seg i korstogsbevegelsen på 1100- og 1200-tallet.

²⁹⁸ Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131*: 189

²⁹⁹ Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131*: 189-190

³⁰⁰ Skoftes farfar var Torberg Arneson, stamfar til Giske-ætten. Jfr. bl.a. Hkr OlHelg kap.110

³⁰¹ Gunnes, *Erkebiskop Øystein*: 16-18

³⁰² "[Erlennur] styrði audru skipi. þad hofdu Bæarmenn giora latid af sijnum koste" (HHS kap.30)

³⁰³ DNFH Tredie Deel Første Bind: 593

Det er primært medlemmer av aristokratiet som er omtalt i kildematerialet i forbindelse korstog, og ofte personer i kongens nærmeste krets. I Erling Skakkes allerede omtalte korstog var det også en rekke andre stormenn med. Ved siden av Erling dro Eindride Unge, Aslak Erlendsson, Jon Petersson Fot, Guttorm Mjolekoll ut fra Norge.³⁰⁴ Alle disse hadde det felles at de var lendmenn på avreisetidspunktet.³⁰⁵ I tillegg til disse reiste også en rekke sentrale menn på Orknøyene: Ragnvald jarl, biskop Vilhelm, fire av jarlens skalde og en rekke andre menn av høyere og lavere rang og sosial status.³⁰⁶ Mennene som dro ut sammen med Erling Skakke i 1152 var kort sagt en del av den gruppen som senere kom til å skjule seg bak kong Håkon Håkonssons ”Vi.”

Korstogsbullen i 1171: Ingen respons – tendens eller unntak?

I 1144 ble det eldste av de fire korsfarerstatene i Det hellige land, grevskapet Edessa, erobret av muslimene. Da nyheten nådde Europa utstedte pave Egenius III en korstogsbulle, *Quantum praedecessores*, som ble startskuddet til det andre store korstoget.³⁰⁷ En rekke tyske fyrster ville heller kjempe mot sine hedenske naboer enn å dra til Midtøsten og bad paven om dispensasjon til dette. Eugenius gikk med på det. En ny pavebulle, *Divini dispensatione* likestilte derfor korstog mot hedningene i Østersjøområdene med Jerusalemskorstogene.

I et brev fra 9. september 1171/1172³⁰⁸ henvendte pave Aleksander III (r. 1159-1181) seg til erkebiskop Øystein i Nidaros og den tidligere biskop Åmund av Stavanger.³⁰⁹ Det samme året hadde paven utstedt den estiskfødte Fulko som misjonsbiskop til de estiske områdene. Brevet til de norske geistlige inneholdt instruksjoner fra paven om at disse skulle overlate en annen estiskfødt munk, Nikolas, til biskop Fulko.³¹⁰ Brevet indikerer at de første konvertitter fra de nylige omvendte estiske områdene, ble sendt til blant annet Norge for skolering. Et spørsmål dette reiser er om den norske geistligheten var engasjert på andre måter i de estiske områdene. Nikolas’

³⁰⁴ Ork kap.86

³⁰⁵ All informasjon om rang er hentet fra: G. Storm, ”Om lendermandsklassens talrighed i 12. og 13. Arhundrede” i norsk HT Anden Række Fjerde Bind, Kristiania 1884: 129-188

³⁰⁶ Sagaen nevner jarlens skutelsvein, Svein Roaldsson, og en annen mann av høy ætt, Magnus Håvardsson. I tillegg navngis fire andre menn av noe lavere anseelse: Ork kap.85-86

³⁰⁷ Lind et. al., *Danske korstog*: 51

³⁰⁸ Brevet er ikke datert med annet enn 9. September, men både DN og Eirik Vandvik daterer brevet til 1171: DN XVII nr.4; RN påpeker imidlertid at brevet kan være fra 1172: RN I nr.135

³⁰⁹ DN XVII nr.4, Brevets omtale av den ene adressaten som *A. quondam Stauengrensi episcopo*, mener Vandvik må bety at brevet var ment til Åmund tidligere biskop av Stavanger. Han hadde i samsvar med forutsetningene i dekreten fra pave Alexander III til den norske kirkeprovinsen (Lat.dok nr. 12), etter å ha fratrådt stillingen som biskop holdt klosterlovnaden og blitt abbed. Hvor han var abbed er imidlertid usikkert. Vandvik foreslår tre mulige steder, St. Olavs i Stavanger, klosteret i Konghelle eller Elgeseter kloster, men tar ikke videre stilling: Lat.dok. nr. 22: Kommentarer: 185-186

³¹⁰ Nikolas var munk i et norsk kloster og kunne bare bli løst fra klosteret av den eller de som har tilsyn med det. Det er nettopp derfor paven sendte brevet til de norske geistlige: Lat.dok. Kommentarer: 185

senere skjebne er ukjent og om han i det hele tatt ble overlevert til Fulko er også uvisst. Sistnevntes misjonsvirksomhet i Estland var også svært begrenset.³¹¹

Fra samme tid, den 11. september 1171/1172,³¹² foreligger det en annen henvendelse fra pave Alexander III, men denne gangen er brevet myntet på kongene, høvdingene og andre kristne i Danmark, Norge og Sverige.³¹³ I brevet oppfordret paven til et korstog mot estlenderne og andre hedninger i de baltiske områdene. Paven lokket med åndelige fordeler til de som tok på seg å gjøre ”Guds kjærlighetsfylte og gledelige tjeneste:”

I tillit til Guds miskunn og fortenestene åt apostlane Peter og Paulus gjev vi då dei som med makt og heil hug slår ned dei ovannemnde heidningane, eit års avlat for dei synder som dei etter skrifte har vorte pålagt syndebot for, på same vis som vi plar gje det til dei som vitjar Herrens grav.³¹⁴

Pave Eugenius lover i brevet eventuelle nordiske korsfarere ett års avlat for de synder de har skriftet og blitt pålagt syndebot for. Som det fremkommer av brevet så er dette de samme privilegier som ble gitt til pilegrimer som besøkte Den hellige grav i Jerusalem.

Responseren ser ut til å ha uteblitt. I det norske kildematerialet finnes det ingen indikasjoner på at noen tok imot paven kall. Sagamaterialet er svært knapp i sin omtale av hendelser mellom årene 1168 og 1174 og heller ikke i de islandske annaler finnes det noen referanse til noen eventuell norsk deltakelse i forbindelse med korstogsbullen.³¹⁵ Danske historikere har sett brevet som bakgrunn for den norske kongsbroren, Eirik Sigurdssons, tokt mot Wiek (Lännemaa/Haapsalu) i Estland rundt 1185-1188.³¹⁶ Kildematerialet synes derimot ikke å støtte en slik tolkning. Det er ikke bevart pavebrev som indikerer at Eirik handlet etter pavelige forespørsler og sagamaterialet legger utelukkende vekt på politiske motiv for utferden.

Etter kong Magnus' fall i 1184 av slo kong Sverre en forespørsel fra Eirik om å få en del av riket. Etter avslaget hadde han derfor ingen veitsler og trengte å finne en måte å anskaffe midler for å opprettholde sin store sveiten. Han valgte derfor å dra i austerveg og herje hedenske land den kommende vinteren.³¹⁷ I sagaens fremstilling er ressursbehov hovedmotivet for utferden, men han ønsket sannsynligvis også å styrke sin politiske posisjon i forhold til Sverre. Etter tre års herjinger vendte Eirik tilbake med en betraktelig større flåte, etter blant annet et opphold i

³¹¹ Fulko oppholdt seg lenge hos Peter av La Celle i Reims, og flere år senere sendte Peter beklagelser til det svenske riket for å ha oppholdt Fulko. Fulko kom seg senere til Danmark, men om han noen gang kom til Estland er usikkert: Lind et. al., *Danske korstog*: 148-149

³¹² Heller ikke dette brevet er ikke datert med annet enn datoen 11. September, men både DN og Eirik Vandvik daterer brevet til 1171: DN XVII nr.854; Lat.dok Kommentarer: 186; RN påpeker imidlertid at brevet kan være fra 1172: RN I nr.135

³¹³ Lat.dok. nr.23; DN XVII nr.854; RN I nr.135

³¹⁴ ”Nos enim eis, qui adversus sæpe dictos paganos potenter et magnanimiter decretauerint, de peccatis suis, de quibus confessi fuerint et poenitentiam acceperint, remissionem unius anni confisi de misericordia Dei et meritis aposolorum Petri et Pauli concedimus, sicut his qui sepulcrum dominicum visitant concedere consuevimus” (Lat.dok. nr. 23)

³¹⁵ Annalene jeg har saumfart er trykt i Storm, *Islandske annaler indtil 1578*

³¹⁶ Lind et. al., *Danske Korstog*: 149

³¹⁷ SvS kap.113

Sverige hos kong Knut Eriksson (r. 1167-1196).³¹⁸ Ved hjemkomsten valgte Sverre å innfri Eiriks forespørsel om en del av riket. Han fikk jarlsnavn og Vikenområdet i len. Eiriks lojalitet mot Sverre har vært drøftet.³¹⁹ Mulig var han innblandet i konspirasjoner mot sistnevnte, noe som indikeres i sagaen av hans, samt konge og sønns, mystiske død to år senere der Sverres rolle synes svært uklart.³²⁰

Heller ikke i de danske eller svenske områdene kom det noen respons på pavens brev av 1171.³²¹ Mangelen på respons i de skandinaviske rikene er ikke noe regionalt fenomen, snarere tvert imot. Etter at det andre korstoget mislyktes var det ikke lenger like stor entusiasme for korstog i Europa. Faktisk hadde alle ekspedisjoner etter det vellykkede første korstoget mer eller mindre vært fiaskoer. Pave etter pave forsøkte forgjeves fram til 1187 å rekruttere korsfarere for å støtte det sterkt pressede latinske riket i Midtøsten. Norman Housley har passende nok kalt perioden mellom 1150 og 1187 for: "the lost generation of crusaders."³²²

Det tredje korstog - en religiøs vekkelse over Europa

På grunn av all den synd som hersker verden over, er Guds by, Jerusalem, blitt inntatt av hedninger og innbyggerne enten drept eller ført i fangenskap. Siden gudløsheten raser overalt, rammes vi nesten verden over av en alminnelig straffedom. For det som tidligere var alle menneskers felles ære, stolthet og pryd, vil bli en evig skam for hver enkelt, hvis ikke Gud i sin kraft råder bot på det som våre synder har voldt av splid og ødeleggelse.³²³

Det overstående sitatet er hentet fra verket *Historien om danenes ferd til Jerusalem (Historia de projectione Danorum in Hierosolimam)*. Mye av grunnen til forfatterens pessimisme har bakgrunn i hendelser i Palestina. Den 3. juli 1187 sto et slag mellom den muslimske hærføreren Salahadin Ayyubi (r. 1174-1193) og kong Guy av Jerusalem (r. 1186-1190). Slaget ved Hattin ble et katastrofalt nederlag for de kristne, ingenting sto lenger imellom Salahadin og Jerusalem. Byen ble inntatt 2. oktober samme år. For de kristne var hendelsene en katastrofe. Minst like ille var det at den mest hellige relikvie i den katolske kristenhet, Det hellige kors, også gikk tapt. Dette kom til å innlede en periode i Europa der korstogsentusiasmen på nytt ble vekket til live.

Over hele Europa gjenspeiler tidens korstogsberetninger tanken om at de kristne hadde sviktet. Tapet av Jerusalem og Det hellige kors ble forklart som Guds straff for menneskenes

³¹⁸ SvS kap.113

³¹⁹ Jfr. E. Vandvik, "Eirik kongsson i dokument og saga" norsk HT bind 38, Oslo 1957-59: 493-516

³²⁰ Både Eirik, hans kone Åsa og deres sønn, Magnus, døde omtrent samtidig. Sagaen nevner at ryktet ville ha det til at onde mennesker hadde gitt dem gift og drept dem. Det neste som nevnes er deretter at Sverre la under seg de områdene Eirik hadde styrt. Det synes som om sagaen indirekte legger mistanken for ugjerningen over på Sverre: *Sverres saga*: kap.115; Et ubesvart spørsmål blir hvorvidt Eirik kan ha hatt en rolle i vårbelgereisningen mot Sverre i 1189 og om Sverre derfor så seg nødt til å eliminere en farlig konkurrent

³²¹ Lind et. al., *Danske Korstog*: 148-149

³²² Housley, *Fighting for the Cross*: 10-11

³²³ *Historien om danenes ferd til Jerusalem*: 104

synd.³²⁴ En rekke norske og islandske verk fra denne perioden uttrykker bekymring over samtidens moralske forfall. I Sturlunga saga kommer det svært eksplisitt fram, der det fortelles at omtalte hendelser skjedde samtidig som: "Jerusalem [ble] indtaget af Saracenerne, så at alle de værende kristne enten måtte fly eller blev dræpt, og al kristendom ble tilintetgjort. Da formørkedes solen ved middagstid, så at mange forstandige mænd troede, at verdens undergang var kommen."³²⁵ Mens det andre steder er mer implisitt, slik som i Kongespeilet. Forfatteren redegjør innledningsvis hvorfor han har valgt å skrive dannelsesverket sitt: "Da jeg lot alle menneskers yrker komme i minnet, og omhyggelig gransket alle de seder og skikker som følger hvert enkelt yrke, så jeg for meg en stor menneskeflokk som slet seg ut på de ville stiene som bærer bort fra menneskenes vei, bort i villfarelse og used."³²⁶

Nyheten om tapet av Jerusalem rystet Europa og ifølge rykter døde pave Urban III (r. 1185-1187) av sjokk da han mottok nyheten.³²⁷ Hans etterfølger på pavestolen, Gregor VIII (r. 1187), rakk i løpet av sitt tre uker lange pontifikat å utstede korstogsbullen *Audita tremendi*, som ble begynnelsen på det tredje store korstoget.³²⁸ Katastrofen i 1187 vekket til live igjen noe av korstogsiveren Europa hadde savnet siden det første store korstoget. Det tredje korstog kom, i likhet med det foregående korstoget, til å være monarken korstog. Den tyske keiseren, Fredrik I Barbarossa (r. 1155-1180), reiste av gårde med en stor hær, men druknet underveis og hæren løste seg opp.³²⁹ Både den franske kongen, Fillip II August (r. 1180-1223) og den engelske kongen, Rikard I (r. 1189-1199) tok korset, men forholdet mellom dem var svært spent. Fillip, som var mye plaget av sykdom, dro tilbake til Frankrike allerede i sommeren 1191. Rikard fortsatte krigføringen med en viss suksess. Selv om han kom svært nær ved å gjenerobre Jerusalem, innså Rikard at det ville være umulig å holde byen. Det hele endte derfor med at han og Salahadin i september 1192 innledet fredsforhandlinger. Resultatet var en skjør fredsavtale der muslimene beholdt Jerusalem, men kristne pilegrimer fikk adgang til byen.³³⁰

I Danmark skapte pavebuller stort engasjement og flere mektige menn i kretsen rundt kong Knut VI (r. 1182-1202) tok korset. En gruppe bestående av flere medlemmer av den innflytelsesrike Hvide-familien, samt en nevø av erkebiskop Absalon i Lund, utrustet en flåte med intensjoner om å delta i korstogene. De dro også innom det norske riket og plukket opp to

³²⁴ H. Midboe, *Historia de projectione danorum in Hierosolimam – En studie om verket og forfatteren*, Oslo 1949: 13-14

³²⁵ StuS I: 138

³²⁶ Kgs: 3

³²⁷ Mayer, *The Crusades*: 139

³²⁸ Mayer, *The Crusades*: 139

³²⁹ Mayer, *The Crusades*: 140-141

³³⁰ Mayer, *The Crusades*: 145-151

hundre norske korsfarere under ledelse av lendmannen Ulv av Lauvnes.³³¹ Det er denne korstogsdeltakelsen som danner bakgrunnen for verket *Historien om danenes ferd*.³³² Kort fortalt omhandler verket for det meste hendelser i det norske riket og svært lite om selve oppholdet i Palestina. Høydepunktet i *Historien om danenes ferd* er, slik litteraturhistorikeren Hans Midbøe ser det, en martyrschildring i forbindelse med den danske flåtens forlis. Etter dette taper historien seg og lite fortelles om selve oppholdet i Palestina. En grunn til dette er at den dansk-norske flåten ankom Palestina etter at den overnevnte fredsavtalen mellom Rikard og Salahadin var inngått.

Hovedinnvendingen mot *Historien om danenes ferd* som kilde i en norsk korstogssammenheng er at den ikke forteller stort om den norske kontingenten. Ulv og hans reisefølge forsvinner brått og plutselig ut av historien: ”Slik nådde [Ulv] den kysten han hadde satt kursen for, ført av den samme vinden som drev de andre av.”³³³ Hvilken kyst er det er snakk om? Og hvorfor forsvinner Ulv med dette ut *Historien om danenes ferd* og alle andre kilder? Flere forskere har spekulert rundt Ulvs skjebne. Paul Riant mente at Ulv kom fram til Palestina samme år og falt i kamp sammen med den flamsk-fransk-frisiske-hæren under ledelse av Jakob av Avesnes.³³⁴ Et lignende syn har Hans Midbøe som mener at Ulv på egenhånd nådde Palestina hvor han fant sitt martyrium.³³⁵ Et klart brudd representerer norrønfilologen Ludvig Holm-Olsen som har påpekt at sagaens taushet ikke er et avgjørende argument for at Ulv døde på reisen. Han mener det er tenkelig at Ulv kan ha levd i Norge i mange år etter 1191.³³⁶

I denne sammenhengen er for så vidt ikke det viktigste hvorvidt Ulv kom tilbake eller ikke, men hvorvidt han faktisk dro til Palestina eller ikke. Ingen kilder bekrefter eller avkrefter dette rent konkret, men kanskje kan forfatteren av *Historien om danenes ferd* kanskje gi et hint?

³³¹ Norske historikere har diskutert Ulvs motiver for å ta korset. Dette som en følge av det nære forhold *Historien om danenes ferd* danner mellom Ulv, Sverres trofaste lendmann, og den danske Sven, kongeforræderen. P. A. Munch knyttet derimot utferden til religion og påpekte at korstogssaken kunne forene tidligere fiender: Munch her referert etter: L. Holm-Olsen, ”Ulv fra Lauvnes og skriftet om de danske korsfarere” i norsk HT bind 35, Oslo 1949-51: 466; Midbøe mente at Ulv i utgangspunktet dro på korstog for å sone for drapet på opprøreren Torleiv Breiskjegg, som Ulv og Eirik kongssønn hadde stått bak. Eirik sonde ved å gå i kloster, mens Ulv dro på korstog: Midbøe, *Historia de projectione danorum in Hierosolymam*: 33-35; Holm-Olsen ser vanskelig den sammenheng Midbøe gjør. Han er mer opptatt av at forfatteren trekker inn bibelhistorien om Husai og mener det er en allegori for Ulvs oppførsel og handlinger. Holm-Olsen ser det dermed også som mer naturlig at ”den ønskede kyst” faktisk var Norge og at Ulv dermed heller aldri dro til Palestina: Holm-Olsen, ”Ulv fra Lauvnes og skriftet om de danske korsfarere”: 471-476; Jeg er tilbøyelig til å dele noe av Munchs syn. Få norske historikere har lagt vekt på hvor stor betydning de kristnes nederlag i 1187 fikk for korstogsrekrutteringen i Europa. Dette synes også å være forfatteren av *Historien om danenes ferds* intensjon. Jfr. innledningen av verket. At korstog kunne forene tidligere fiender er den senere utfarten til Peter Støype og Reidar Sendemanns et godt eksempel på

³³² For mer utdypende om den historiske debatten rundt selve verket, da spesielt dets alder og opphavsmann jfr: Midbøe, *Historia de projectione danorum in Hierosolymam*; Holm-Olsen, ”Ulv fra Lauvnes og skriftet om de danske korsfarere”; A. O. Johnsen, ”Nytolkning av *Historia de Projectione Danorum in Hierosolymam*” i B. Öhngren (red) et al, *Från medeltid til välfärdssambälle – Nordiska historikermöte i Uppsala 1974*, Stockholm 1976

³³³ *Historien om danenes ferd til Jerusalem*: 121

³³⁴ Riant, *Skandinaviens Korstog og Andagtsreiser til Palestina 1100-1300*: 408

³³⁵ Midbøe, *Historia de projectione danorum in Hierosolymam*: 45

³³⁶ Holm-Olsen, ”Ulv fra Lauvnes og skriftet om de danske korsfarere”: 476

Etter å ha fortalt om Ulvs ferd og at han ”nådde den kysten han ønsket” legger forfatteren til: ”Forteller ikke dette hvor meget menneskelig iherdighet og skarpsinn kan utrette når Guds nåde arbeider med?”³³⁷ Slik jeg tolker dette utsagnet indikerer forfatteren at Ulv kom fram før danskene til den ønskelige kysten ved Guds hjelp. Det bringer oss ikke nærmere hvilken kyst dette var, men med ferdens mål og mening mener jeg det taler for at forfatteren med bemerkningen ”ved Guds hjelp” indikerer at dette var Palestina. Et annen indikasjon er, som jeg kommer nærmere inn på nedenfor, muligheten for at nordmenn fra Ulvs kontingent kan ha vært tilstede i forsvaret av Konstantinopel i 1204.

Selv om Historien om danenes ferd som kilde forteller lite om den norske deltakelsen i det tredje korstog, så vitner produksjonen av et helt verk tilegnet en slik utferd, at korstogene var viktige i samtiden. Det er påfallende at ingenting er nevnt om utferden i Sverres saga. Perioden mellom 1190 og 1194 omhandler kun Øyskjeggenes opprør og erkebiskopens eksil.³³⁸ Jeg vil påstå at noe av hovedgrunnen til sagaen taushet antakelig er at initiativet bak ferden utelukkende var dansk. Blant de danske korsfarerne var dessuten Sverres tidligere fiender og dette gjorde ham svært mistroisk til korsfarernes opphold i Norge. For Sverre var det viktig å få korsfarerne ut av riket så fort som mulig før de ble en sikkerhetsrisiko. En annen mulig grunn er at i den dansk-norske utferden i 1191 er Sverre kun en birollefigur. Den norske representanten, Uly, var heller ikke fra en av rikets ledende aristokratiske familier, han var en *homo novus*.³³⁹ Selv om han hadde vært en av Sverres fremste menn, representerte han ingen mektig ætt som kunne hedre hans minne.

Den norske utferden på begynnelsen av 1190-årene er svært interessant fra et mentalitetshistorisk perspektiv. Ferden indikerer at til tross for stor intern uro, forlot nøkkelpersoner i Sverres administrasjon, Ulv var som nevnt den eneste birkebeinerhøvdingen som holdt sin utsatte posisjon i Vikenområdet, landet for å følge sin religiøse overbevisning. Dette må ses i sammenheng med det store vannskillet som tapet av Jerusalem i 1187 danner. I den foregående perioden slet paven, som vi så blant annet med pavebuller i 1171, med å finne gjenhør for korstogskallet. I den etterfølgende perioden etter 1187 kom en svært intens periode. Fra 1187 til 1217 ble tre større korstog, mens det i hele den forestående perioden fra 1095 til 1187 bare hadde vært to større korstoget. Dette taler for at katastrofen i 1187 satt dype spor i Europa.

³³⁷ *Historien om danenes ferd til Jerusalem*: 121

³³⁸ SvS kap.116-123

³³⁹ Ulvs bakgrunn blir brukt mot ham. Før slaget ved Fimreite kaller en av kong Magnus' menn, Asbjørn Jonsson, Ulv for torpersønn (þorpari), en nedsettende bemerkning om at Ulv var småbonde eller bondetamp: SvS kap.90

Korssakens effekt - gamle fiender i felles foretak

Motivene bak korstogsdeltakelse var allerede fra begynnelsen svært sammensatt.³⁴⁰ Både Sigurd Jorsalfares og Ragnvald jarls korstog vitner om at æresbegrepet var viktig. På dette punktet skiller de norske korsfarere seg på ingen måte fra sine europeiske korstogsfeller.³⁴¹ Utsiktene til økonomisk vinning har ofte blitt trukket fram som et sentralt motiv. Men det burde opprettes et klarere skille. Korstog var, som Riley-Smith påpeker, et svært kostbart foretak. Slik må det også ha vært for de norske korsfarerne. Den økonomiske fortjenesten lå altså ikke i selve jorsalferden, men den lå i å tjenestegjøre i Væringgarden hos den bysantinske keiseren. En bieffekt ved de norske korstogsekspedisjonene var derfor økt oppslutning blant Væringgarden i Konstantinopel. Etter endt korsferd ble mange nordmenn lokket av de høye lønningene slik tjeneste innebar.³⁴² Sigurd Jorsalfare hadde seilt ut med en flåte på seksti skip,³⁴³ et antall som støttes av arabiske og latinske kilder.³⁴⁴ Dette må ha utgjort en betydelig styrke.³⁴⁵ Sagaen forteller at Sigurd kom tilbake til landet via landeveien og at han seilte over fra Danmark til Norge på ett skip.³⁴⁶ Selv om resten av hæren kan ha kommet tilbake til riket senere, ble antakelig en betydelig del av hæren værende igjen i tjeneste i Bysants.³⁴⁷ Antakelig var det likende tendenser med Ragnvald og Erlings korstog i 1150-årene.

Det samme kan også ha vært tilfellet med den dansk-norske korstogsekspedisjonen i 1190-årene. I 1195 dukker det opp en sendemann fra keiser Alexios III Angelos (r. 1095-1203) av Bysants hos kong Sverre.³⁴⁸ Reidar, som fikk kallenavnet *sendimaðr* (sendemann), hadde med et brev, den såkalte *Gullbulu-skra* (Gullbullebrevet, brevsegl av gull). I brevet henvendte den greske keiseren seg til Sverre og bad om 1000 gode hærmenn. Liknende brev ble også sendt til både den

³⁴⁰ For en mer inngående studie av korsfarernes motiver se: Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*

³⁴¹ Et godt eksempel er Bohemond av Taranto, som deltok på det første korstoget om som klart hadde andre mål enn rent religiøse. Normannerne hadde bare få år i forkant vært i krig med Bysants og keiser Alexios I Komnenos stolte heller aldri på Bohemonds motiver. Jfr. bl.a. S. Runciman, *The First Crusade*, Cambridge 2005: *passim*; Mayer, *The Crusades*: 21ff; Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*: 18

³⁴² S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge 1978: 130

³⁴³ Hkr MagSøn kap.3

³⁴⁴ Dette støttes av den arabiske historikerne Ibn al-Athir; *Arabiske kroniker til korstogenes periode (1098-1193)*, ved J. Østerup, København 1906: 72; Fra latinske kilder nevner Albert av Aachen samme antall: *Historia Ierosolimitana*: 798-799; Mens Fulcher ac Chartres nevner at flåten besto av 55 skip: *A history of the expedition to Jerusalem 1095-1127*, ved H. S. Fink, Knoxville 1969: 199

³⁴⁵ Både Munch og Riant anslår at flåten utgjorde 10 000 mann; Munch, DNFH Anden Deel: 579; Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palæstina 1000-1350*: 245; Blöndal påpeker at dette er et for stort overslag i forhold til det totale folketallet i Norge på tidspunktet og tatt i betraktning det mannefall Magnus Berrfötts irske kampanjer hadde medført. I motsatt retning går Kolsrud som anslår hæren til omlag 1000 mann: Kolsrud, *Noregs Kyrkesoga*: 214. Blöndal vurderer styrken til mellom 6000-8000 mann: Blöndal, *The Varangians of Byzantium*: 136-137; Blöndals tese synes å være mest sannsynlig, siden hans overslag gir et snitt på mellom 100-130 mann på hvert fartøy

³⁴⁶ Hkr MagSøn kap.13

³⁴⁷ Blöndal regner det for usannsynlig at Sigurd hadde med mer en 1/3 av hæren med hjem igjen. Selv med overdrevent mannefall underveis, må styrken ved ankomst til Palestina ha utgjort en styrke på godt og vel 4000 mann. Videre anslår han at omkring 2500 av disse gikk i tjeneste hos keiseren: Blöndal, *The Varangians of Byzantium*: 140

³⁴⁸ SvS kap.127

svenske og danske kongen.³⁴⁹ Alexios III hadde kommet til makten ved å styrte sin bror, Isak II Angelos. Han fryktet nå represalier fra den tyske keiseren Henrik VI og trengte derfor leiesoldater.³⁵⁰ Riant mente at Reidar hadde vært med på Ulvs korstog i 1191,³⁵¹ men siden Sverres saga uttrykkelig sier at Reidar hadde ”lenge vært utenlands”³⁵² Synes det å indikerer at han hadde vært lenger utenfor riket enn kun fire år.³⁵³ Når han dro ut er imidlertid usikkert, men islandske annaler synes å tidfeste det til 1175.³⁵⁴ Dersom dette stemmer var Reidar en erfaren kriger da han ankom Norge i 1195, etter mer enn 20 års tjeneste for den bysantinske keiseren.

Sverre avviste ikke Reidars ærend med det første, men lot svaret vente på seg. Da Reidar etter noe tid gjentok sitt ærend, svarte Sverre at han på grunn av den ustabile situasjonen ikke ville sende noen av sine egne krigere ut av landet, men Reidar fikk tillatelse til å rekruttere blant bondesønner og kjøpmenn.³⁵⁵ Selv om Reidar like etter ble en del av baglerreisningen mot Sverre, mener den islandske filologen Sigfús Blöndal at noen av de Reidar rekrutterte fant veien til Konstantinopel.³⁵⁶ Dette blir også delvis bekreftet av de franske kildene til det fjerde store korstoget i 1202-1204, som endte med å innta Konstantinopel. Den franske ridderen Geoffrey av Villehardouin (1160-ca.1212) nevner i sitt verk om det fjerde korstoget, *La Conquête de Constantinople*, at de latinske korsfarerne under beleiringen av Konstantinopel, gjentatte ganger ble slått tilbake av *d'Englois et de Danois*.³⁵⁷ Likedan forteller en annen deltaker, Robert av Clari, at etter den greske keiseren Alexios V Doukas (r. 1204) flukt fra byen kom prester og andre geistlige av engelsk, dansk og annet opphav i prosesjon til korsfarene. De bad om nåde ettersom grekerne hadde flyktet og bare de fattige var igjen i byen.³⁵⁸ Blöndal mener at disse engelskmenn og dansker antakelig ikke var prester, men offiserer fra Væringgarden.³⁵⁹ At det kan ha vært nordmenn blant disse *d'Englois et de Danois* synes plausibelt. Middelalderkilder gjør sjeldent klare distinksjoner mellom ulike nasjonaliteter i slike beskrivelser.³⁶⁰

Men Reidar forlater ikke denne gjennomgangen helt enda. Etter Kvitingøyforliket mellom baglerne og birkebeinerne i 1208, går de to sveitehøvdingene Peter Støype og Reidar Sendemann

³⁴⁹ SvS kap.127

³⁵⁰ Blöndal, *The Varangians of Byzantium*. 161

³⁵¹ Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palästina 1000-1350*: 431

³⁵² ”er lengi hafði þa verit af landi íbrot” (SvS kap.127)

³⁵³ Reidar må antakelig ha tjenestegjort lenge nok til å ha oppnådd en høyere offiserrang. Keiseren ville neppe valgt en helt vanlig soldat eller en offiser av lavere rang til et slik viktig ærend.

³⁵⁴ Både *Annales Reseniani*, *Annales regii* og *Lömanns-annáll* tidfester Reidars utferd til 1175, mens *Oddveria Annall* setter 1176. Alle annalene i Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*

³⁵⁵ SvS kap.129

³⁵⁶ Blöndal, *The Varangians of Byzantium*. 162

³⁵⁷ *La Conquête de Constantinople*, ved E. Faral, Paris 1961: kap.171: 185

³⁵⁸ Robert Clari er referert i Blöndal, *The Varangians of Byzantium*. 167

³⁵⁹ Blöndal, *The Varangians of Byzantium*. 167

³⁶⁰ Eksempelvis betegner arabiske kilder korsfarerne generelt som frankere, mens latinske kilder omtaler muslimene generelt som sarasener

sammen om å reise til Jerusalem.³⁶¹ De to hadde stått på hver sin side av konflikten og Peter var dessuten også søstersønn av kong Sverre.³⁶² En avgjørende faktor for at ferden kom i stand var at begge to var gift med hver sin datter av Magnus Erlingsson; Peter med Ingebjørg og Reidar med Margret. Som svogere må de ha hatt interesse av å billegge konflikten og et felles foretak ville klart styrke mågskapen. De to høvdingene danner en kontrast til det andre foretak som ble avtalt under forliksmøtet. En rekke menn følte at de ble gjort pengeløse, men hadde fortsatt store økonomiske utgifter å dekke. Disse ble enige om å herje på Hebridene den påfølgende våren.³⁶³ I 1210 dro Peter og Reidar fra landet ifølge med sine hustruer. Paul Riant påpeker at det skal ha eksistert en egen kort Utfararsaga om denne reisen, men at den har gått tapt.³⁶⁴ Den kunne kanskje ha hjulpet oss til å bedre forstå de to svogernes motiver for ferden. Alt det overleverte sagamaterialet nevner er kort at Peter og hans kone døde underveis, mens Reidar kom til Det hellige land, før han vendte tilbake til tjeneste hos keiseren og døde der.³⁶⁵ En opplysning til har vi også. Ifølge islandske annaler døde Reidar fire år senere i 1214.³⁶⁶ Hva som hendte med Reidars kone er ikke nevnt.

Men var dette en pilegrimsferd eller et korstog? Kong Sigurds utferd i 1108-1111 og den venetianske ekspedisjonen av 1122-1124 hadde satt et mønster som kom til å gjenta seg ganske ofte: Små ekspedisjoner utrustet av entusiastiske ledere dro til Palestina for korsets sak.³⁶⁷ Det er ofte vanskelig å avgjøre om disse ekspedisjonene skal regnes som pilegrimsferder eller korstog.³⁶⁸ Problematikken blir ikke lettere med tanke på at korstogene til Palestina på 1200-tallet etterfulgte hverandre med kortere intervaller enn på 1100-tallet og i stedet for de foregående store ekspedisjonene heller ble erstattet av en jevn strøm av mindre kontingenter.³⁶⁹ Det var også snakk om en kortere tjenestetid, der korsfarerne på mange måter også ble ”sesongarbeidere” i tjeneste for Det hellige land.³⁷⁰

Hvor mange kan ha deltatt på denne ferden? Kan antallet gi en indikasjon på om det her er snakk om en væpnet ekspedisjon til Jerusalem? I sagaen nevnes det at både Reidar og Peter bygde skip i 1206. Peter Støype bygde et skip på 32 rom.³⁷¹ et større skip enn de vanlige

³⁶¹ SBB kap.35

³⁶² Dette nevnes eksplisitt i forbindelse med valget av Inge Bårdsson til konge, der Peter også var en av kandidatene: SBB kap.12

³⁶³ SBB kap.35

³⁶⁴ Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palästina 1000-1350*: 434-435

³⁶⁵ SBB kap.39

³⁶⁶ Jfr. *Annales regii, Skálholts-Annaler* og *Flatøbogens Annaler*, alle i Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*

³⁶⁷ L. Riley-Smith og J. Riley-Smith, *The Crusades – Idea and Reality 1095-1274*, London 1981: 15

³⁶⁸ Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades*: 15

³⁶⁹ Mayer, *The Crusades*: 228

³⁷⁰ Mayer, *The Crusades*: 228

³⁷¹ SBB kap.25

langskipene og dermed et drageskip (det vil si skip med over 30 rom).³⁷² Reidar Sendemann, kong Erling Steinvegg og Filippus jarl bygde hvert sitt langskip ved Tønsberg samme år. Sagaen kommer med flere opplysninger om skipene:

De var mye større enn noen andre som før hadde vært bygd i Norge. De hadde to rader med årehull mellom øserommene. De øverste årene var tjue alen lange. Til gjeldet trengtes det 25 alen tvers over. Det ble fastsatt at det skulle være åtte mann i hvert halvrom. Når folk stod på spantene, da nådde bare de som var størst, opp til tiljedeckket med ei breiøks.³⁷³

Paul Riant mener at Reidars skip var en dromund,³⁷⁴ et slikt stort skip som nordmennene hadde sett i Middelhavsområdene under tidligere korstogsekspedisjoner. Disse massive skipene var typiske for rustingskappløpet mellom baglere og birkebeinere på begynnelsen av 1200-tallet. I forhold til et vanlig leidangsskip, som etter Gulatingsloven var 20- og 25-sesser med omtrent 100 mann om bord,³⁷⁵ blir tallene betydelig større. Ifølge den norske historikeren Ebbe Hertzberg hadde en 30-sesse et mannskap på 120.³⁷⁶ Dersom vi tar med sagaens bemerkning om at de to hadde mye folk,³⁷⁷ anslår jeg at Peter på sitt skip hadde omkring 120-150 mann, mens Reidar, dersom han brukte den enorme dromunden, kan ha hatt nærmere det dobbelte antall menn. Et moderat anslag vil dermed være at den norske ekspedisjonen utgjorde omkring 250-300 mann.

I 1210 var det ingen større korstog under planlegging. Det fjerde store korstoget hadde i 1204 endt med å innta Konstantinopel, mens det femte kom først syv år senere. Derfor var kanskje Peter og Reidars utferd først og fremst en væpnet pilegrimsferd. Det kan også tenkes at de dro på pavens oppfordring om å støtte opp om Det hellige lands forsvar. Paul Riant så for seg at nordmennene deltok i grev Gautier de Montbéliards landgang i Egypt i 1210.³⁷⁸ Riant har imidlertid ingen kilder som støtter opp om tesen og det blir derfor ikke annet en kvalifisert gjetning. Andre religiøse motiver enn det å kjempe for Det hellige land kan ha virket tiltrekkende.

En mulighet er rett og slett at de to planla å dø i Det hellige land. Tanken virker noe absurd, men det må huskes at Jerusalem på mange måter var en relikvie og et sted hvor både fromme menn og kvinner, inkludert eldre korsfarere, kom for å dø.³⁷⁹ Mange av lederne for det første korstoget hadde vært eldre menn. Blant annet var både Raymond av St. Gilles og Ralf av Aalst eldre menn, som kan ha funnet tanken om å dø i Jerusalem attraktiv.³⁸⁰ Godfrey av Bouillon, hertug av nedre Lorraine, og kanskje den mektigste fyrsten på det første korstoget, synes å ha forstått at han neppe kom tilbake til Frankrike. Han pantsatte eller solgte alle sine eiendommer

³⁷² R. W. Unger, *The ship in Medieval Economy 600-1600*, Montreal 1980: 133

³⁷³ SBB kap.25

³⁷⁴ Riant, *Skandinarnes Korstog og Andagtsreiser til Palestina 1100-1300*: 435

³⁷⁵ G. A. Ersland og T. H. Holm, *Norsk Forsvarshistorie – Krigsmakt og kongsmakt 900-1814*, Oslo 2000: 80-86

³⁷⁶ Referert i Ersland og Holm, *Norsk Forsvarshistorie*: 84

³⁷⁷ SBB kap.39

³⁷⁸ Riant, *Skandinarnes Korstog og Andagtsreiser til Palestina 1100-1300*: 435

³⁷⁹ Riley-Smith, "The State of Mind of the Crusaders, 1095-1300": 86

³⁸⁰ Riley-Smith, *The First Crusaders 1095-1131*: 19

før han dro av sted.³⁸¹ Godfrey døde da også i Det hellige land i 1100. Den danske kong Erik Eiegod var også en middelaldrende mann da han dro av gårde på sin pilegrimsferd. Han døde underveis på Kypros, mens hans kone, Bodil, døde i Det hellige land og ble begravd på Oljeberget.³⁸² Et annet eksempel, Ludvik IX var 56 år gammel andre gangen han tok korset og døde av sykdom i Tunis i 1270. Dersom Reidar er den samme som er nevnt i annalene i 1275, betyr det at han må være født rundt midten av 1100-tallet. Han må derfor ha vært mellom slutten av 50-årene og midten av 60-årene i 1210. Peter Støype var antakelig noe yngre. Han er omtalt i Sverres saga for årene 1193 som sveithøvding i birkebeinerhæren.³⁸³ Han må da etter all sannsynlighet ha vært en voksen mann. I 1217 burde han da være i midten av 40-årene eller i begynnelsen av 50-årene.

Sagaen nevner at både Peter og kona døde underveis, mens Reidar dro tilbake til tjeneste i Væringgarden, hvor han ifølge islandske annaler døde i 1214.³⁸⁴ Siden Konstantinopel var blitt inntatt av korsfarne i 1204 og hadde etablert et latinsk kongedømme, kan Reidar enten ha gått i tjeneste hos den latinske herskeren, Henrik I (r. 1206-1216), eller han kan ha tatt tjeneste hos den greske eksilkeiseren, Theodore I Laskaris (r. 1205-1222). I sin behandling av Væringgardens historie påpeker den islandske filologen Sigfús Blöndal at det er tvilsomt om noen skandinaver lenger tjenestegjorde i den bysantinske hæren etter inntakelsen av Konstantinopel i 1204.³⁸⁵ Opplysningen kan simpelthen være tilføyd fordi Reidar tidligere hadde tjenestegjort der. Resten av reisefølgets skjebne nevnes ikke, men flere av dem synes å ha funnet veien tilbake til det norske riket. Det indikeres av en episode vi finner i Sturlunga saga fra årene 1233/34. Der dukker Peter Støypes sverd, *Støype*, opp som en forliksgave mellom Odd Åleson og Snorre Magnusson.³⁸⁶

Som vi ser kan kildematerialet ikke gi noen fullgode svar på hvorfor Reidar og Peter valgte å reise ut, men som vi har sett finnes det en rekke ulike motivasjonsgrunner. Felles for dem begge to synes å være at deres makt i det norske riket til en viss grad var blitt detronisert. Forliket i 1208 hadde gjort den gamle krigeren Reidar overflødig, mens Peter var blitt forbigått ved kongevalget i 1204. Hvor mye dette skal vektlegges for å søke motiver for utferden er jeg usikker på, men ferden synes å danne en kontrast til andre utferder. Reidar og Peter var i motsetning til

³⁸¹ Riley-Smith, *The First Crusade and the idea of crusading*: 37

³⁸² Lind et. al., *Danske kørstog*: 27

³⁸³ SvS kap.119

³⁸⁴ *Annales regii, Skálbolts-Annaler og Flatøbogens Annaler* i Storm, *Islandske annaler indtil 1578*

³⁸⁵ Utover på 1100-tallet hadde nemlig andelen skandinaver blitt erstattet med skotter og engelskmenn: Blöndal, *The Varangians of Byzantium*: 170

³⁸⁶ ”Man vekslede gaver, og bortskænkedes sværdet Støber, som havde tilhørt Peter Støber, og man skiftes som de bedste venner, efter hva der ble sagt”: (StuS I: 401)

for eksempel Erling Skakke i 1150-årene ikke unge, ambisiøse menn, men snarere to menn på slutten av en lang karriere.

Det fjerde Laterankonsil

Den 19. april 1213 sendte pave Innocent III ut et rundskriv til erkebiskop Tore, biskoper, abbeder og priorer i Nidaros kirkeprovins om at han innkalte til et økumenisk konsil i Roma.³⁸⁷ Et liknende brev ble sendt til kongen som ble oppfordret til å sende representanter.³⁸⁸ Møtet ville bli holdt først to og et halvt år senere, i november 1215, slik at flest mulig delegater ville ha anledning til å møte. Intensjonen var at delegatene skulle ha mulighet til å undersøke hva som kunne bidra til å reformere kirken. Skriftlige bidrag skulle tas med slik at det kunne bli tatt opp på konsilet for nærmere undersøkelse. Men det viktigste på pavens program gjaldt korstogene. Paven ønsket å ta opp kjetterproblematikken og øke interessen for Det hellige land. Noe senere kom den mer utfyllende pavebullen, *Quia maior*, der paven formante erkebiskopen til å preke korstog i sin provins.³⁸⁹

Quia maior-bullen er såpass omfattende og sentral innenfor korstogsbevegelsen at den britiske historikeren Christopher Tyerman mener at det først var med denne bullen, og den senere *Ad Liberandam* (1215), at korstogene ble en sammenhengende organisasjon. For Tyerman var det derfor Innocent III som skapte korstogsbevegelsen.³⁹⁰ Dette er en omdiskutert påstand, men det bullen utvilsomt gjorde, var å rydde unna alle misforståelser, mørklegging og usikkerhet når det gjaldt korsfarernes åndelige belønninger og syndsforlatelse.³⁹¹

I november 1215 trådte konsilet sammen som det største kirkekonsilet i middelalderen. 1300 prelater fra hele Europa var til stede.³⁹² Selv om pavebrevet sendt til det norske riket ikke er bevart, viser de islandske annalene at nordmenn var svært godt informert om konsilet. Blant annet opplyser Skálholts-annalene antallet delegater på konsilet.³⁹³ Så omfattende er omlysningene at de tyder på å ha kommet fra noen som deltok på møte. Kanskje kan opplysningen ha kommet

³⁸⁷ RN I nr.355; Det originale pavebrevet er ikke bevart, men på grunn av at liknende brev ble sendt til både Danmark og Sverige, må det antas at det også ble sendt til Norge. Jfr. *Diplomatarium Suecanum* (DS) bind I nr.145

³⁸⁸ RN I nr.356; DS I nr.146

³⁸⁹ RN I nr.357

³⁹⁰ Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 35

³⁹¹ Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 35

³⁹² Mayer, *The Crusades*: 218

³⁹³ ”Þing í Latran. Þar var Jnnocentius pavi .ij. Patriarchar annar at Hierusalem enn annarr af Miklagarði. Erkebyskvpar .lxxij. Lyðbyskvpar .xxij. ok .cccc. ok traðzt eihn vndir ok háfði bana. Abótar með priorum .dccc. ok .xv. ok otal annarra klerka ok meistara er vm allan heim hófðu sótt til Róma borgar af boði Jnnocentius pava”(Storm, *Islandske annaler indtil 1578*: 183)

fra erkebiskop Guttorm (r. 1215-1224), som antakelig var til stedet på konsilet ettersom han allerede oppholdt seg ved kurien for å motta palliumet.³⁹⁴

Et av Innocents hovedformål med konsilet var å forberede et nytt korstog til Palestina. Det planlagte korstoget skulle samles i juni 1216 i de søritalienske havnebyene Brindisi og Messina.³⁹⁵ Mye av *Quia maior* ble gjenbrukt, men i *Ad Liberandam* var fokuset enda større på detaljene, spesielt de økonomiske aspektene. Prelatene skulle blant annet nøye kontrollere at alle overholdt sine korstogsløfter og true med ekskommunikasjon og interdikt mot de som hindret korstoget.³⁹⁶ Korstogslovgivning nådde sitt høydepunkt med disse bestemmelsene, og ingen pave eller kirkekonsil følte senere behov for å gå lenger enn dekretet fra 1215.³⁹⁷ Innocent døde i 1216 og fikk aldri sett planene sine gjennomført, men hans etterfølger Honorius III (r. 1216-1226) forsikret den norske geistligheten at alt gikk som planlagt.³⁹⁸ Erkebiskopen skulle, som bestemt på Laterankonsilet, sørge for at alle klerker gjennom tre år betalte 1/20 av sine inntekter til hjelp for Det hellige land.³⁹⁹

I det norske riket hadde planleggingen av det forestående korstoget allerede begynt. Kong Inge hadde som nevnt dynastiske forutsetninger for å engasjere seg i korstogene. Siden stridighetene mellom kong Inge og baglerkongen Filippus var bilagt, kunne kong Inge ta ledelsen for den norske korstogsdeltakelsen. Kong Inge, som antakelig var for skrøpelig til selv å reise til Palestina, lovet å utruste både skip og krigere til å delta. Dermed fikk han også ta del i den spesielle syndsforlatelsen som ble lovet korsfarer.⁴⁰⁰ At Inge hadde tatt korset kommer fram av et pavebrev anno 6. mars 1217.⁴⁰¹ Pave Honorius takker i brevet kongen for at han akter å sende folk og skip til det forestående korstoget. Paven bifalt også forliket som var inngått mellom Inge og Filippus og tok kongen, hans rike og korsfarene i sitt vern så lenge korstoget ville vare.⁴⁰² Antakelig var det kong Inges yngre bror, Skule, som i kongens fravær var tiltenkt rollen som den norske korstogsekspedisjonens leder.

³⁹⁴ Fra andre kilder kommer det fram at også biskop Nikolas av Suderøyene var til stede på konsilet: RN I nr.384

³⁹⁵ Mayer, *The Crusades*: 219

³⁹⁶ Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades - Idea and Reality, 1095-1274*: 128-129

³⁹⁷ Tyerman, *The Invention of the Crusades*: 37

³⁹⁸ DN I nr.2

³⁹⁹ RN I nr.383

⁴⁰⁰ I *Ad liberandam* gjorde Innocent III det klart at de som selv ikke var i stand til å delta personlig i korstoget, men som sender andre i deres sted, skulle få ta del i den samme syndsforlatelsen: Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades - Idea and Reality, 1095-1274* : 129

⁴⁰¹ DN I nr.4

⁴⁰² DN I nr.4

Den siste store norske utferden – Jórslaferð hin mikla

Perioden mellom 1214 og 1217 er knapt omtalt i sagaverket om baglere og birkebeinere. Munch forklarte det med at rustningen til det forestående korstoget skapte fredstilstander innad i riket.⁴⁰³ Den norske kirken, med erkebiskop Tore i spissen, hadde vært en pådriver for å få i stand forlik mellom baglerne og birkebeinerne.⁴⁰⁴ Hans etterfølger, erkebiskop Guttorm, hadde selv vært til stede da paven la fram sine korstogsplaner for 1217. Kirken kan muligens ha oppfattet korstogssaken som et tiltak som kunne forene de politiske fraksjonene, slik Peter og Reidars utferd i 1210 vitnet om.

Fra Innocents styringstid og framover, ble hver korstogsdeklarasjon etterfulgt av spesifikke instruksjoner til hvordan korstoget skulle predikeres.⁴⁰⁵ Paven kunne gi prelatene beskjed om å preke korstog i sin provins, slik Innocent hadde oppfordret erkebiskop Tore til å gjøre i 1213,⁴⁰⁶ men det fantes også andre muligheter. Det fantes nemlig mer eller mindre profesjonelle predikanter ute i Europa, som paven kunne utstyre med spesielle rettigheter til å forkynne korstog.⁴⁰⁷ De kristne skulle også påminnes tapet av Jerusalem. I forbindelse med utstedingen av *Quia maior* hadde pave Innocent III gitt instruksjoner om at alle menigheter hver dag under messen skulle ligge utstrakt på bakken, mens geistligheten skulle synge salme 79; Fremmedfolk har trengt seg inn i ditt arveland, Gud! (*Deus venerunt gentes in hereditatem tuam*) og salme 68; Gud reiser seg, og hans fiender blir spredt (*Exsurgat Deus et dissipentur inimici eius et fugiant*).⁴⁰⁸ Etterpå skulle presten holde en bønn med en klar appell om å bringe Jerusalem tilbake til de kristne.⁴⁰⁹

Et tilbakeslag for den norske korstogsdeltakelsen var at kong Inge døde i Trondheim 23.april 1217.⁴¹⁰ Dermed kan det også synes som om den norske innsatsen ble fragmentert. Skule kunne ikke lenger lede korstogsekspedisjonen, siden han nå ble dypt involvert i kampen om tronen. Istedenfor å dra ut som én felles flåte, dro flere mindre ekspedisjoner ut. Dette var heller

⁴⁰³ DNFH Tredie Deel: 570

⁴⁰⁴ Jfr bl.a. SBB kap.29:35

⁴⁰⁵ Housley, *Fighting for the Cross*: 32

⁴⁰⁶ RN I nr.357

⁴⁰⁷ Korstogsbevegelsen hadde alltid vært avhengig av at folk spontant tok korset, derfor ble også de som klarte å få mange mennesker til å ta korset svært kjent i samtiden. Disse middelalderens ”superstjerner” hadde allerede fra det første korstoget visst seg å ha en enorm påvirkning, særlig tre predikanter hadde stor påvirkning. Peter Eremitten ved det første korstoget, som av flere samtidskronikører ble regnet for å være opphavsmannen bak foretaket. Bernard av Clairvaux, som var drivkraften bak det andre store korstoget. Mens den siste av de tre store predikantene, var Fulk av Neuilly, som hadde virket i forbindelse med Innocent IIIs korstog i 1202. Han var den siste av de store korstogspredikantene, men også i senere generasjoner, slik som i forbindelse med korstoget i 1217, fantes det en rekke predikanter rundt om i Europa som fikk mennesker til å ta korset: Housley, *Fighting for the Cross*: 39-41; Det finnes ingen kilder som nevner at noen slik form for karismatisk forkynnelse foregikk i det norske riket, men det betyr dermed ikke at korstogspredikanter ikke kan ha funnet veien hit. Responsen i 1217 indikerer i hvert fall at pavens budskap må ha blitt forkynt ganske omfattende i Norge

⁴⁰⁸Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades - Idea and Reality, 1095-1274*: 123-124

⁴⁰⁹Riley-Smith og Riley-Smith, *The Crusades - Idea and Reality, 1095-1274*: 123-124

⁴¹⁰ SBB kap.47

ikke bare et norsk problem. Det femte korstogets led av store logistikkproblem, med for tidlige avganger og diskontinuitet.⁴¹¹

Den første som dro ut var lendmannen Sigurd Kongsfrende,⁴¹² en søstersønn til kong Sverre. Sagaen nevner ingenting om hvordan Sigurd reiste. Munch har i en lengre drøfting av Sigurds utferd plassert Sigurd sammen med de tyske korsfarerne som dro ut fra Spalato i dagens Kroatia, under ledelse av kong Andreas II av Ungarn (r. 1205-1235).⁴¹³ Den tysk-ungarske korstogsekspedisjonen ankom Acre i Palestina og deltok i tre ekspedisjoner mot muslimene, men fordi muslimene ikke ønsket noe avgjørende slag ble resultatene magre.⁴¹⁴ Kong Andreas dro hjem sammen med mesteparten av korsfarerne allerede i januar 1218.⁴¹⁵ Ifølge Munchs framstilling døde Sigurd mest sannsynlig underveis på denne utferden og den senere referansen til ham i Håkons saga, skyldes enten feil fra forfatteren side eller at flere kan ha hatt samme navn.⁴¹⁶

Munchs påstand om at Sigurd var en del av kong Andreas' følge kan verken bekreftes eller avkreftes av kildematerialet. Derimot virker det plausibelt. De islandske annalene beretter om året 1217 at: "Hófz Jórsalaferð hin mikla."⁴¹⁷ Dette kan være en referanse til at det var flere norske utferder til Jerusalem dette året, men kan også tolkes som om de norske korsfarerne var en del av en større europeisk utferd. Sigurd er kun omtalt en gang etter utferden i sagaen om kong Håkon og da blant de menn som fastet sammen med Inga fra Varteig før jernbyrden i 1218.⁴¹⁸ Kronologisk sett er det derimot ingenting som taler for at han ikke kan ha rukket hjem til jernbyrden. Dersom han dro ut fra Norge sommeren 1217, men dro hjem igjen samtidig med kong Andreas av Ungarn i januar 1218, kan han ha rukket tilbake til Norge på sommeren 1218. Forutsetningen er derimot at han reiste over land. Sjøveien tok mye lengre tid ettersom den gikk rundt den iberiske halvøya, inn gjennom Gibraltar og gjennom Middelhavet.

Når det gjelder Sigurd skjebne synes de islandske annaler derimot å bekrefte at han døde under korstoget i 1217.⁴¹⁹ Vi har her et tilfelle hvor to kilder er uenige om kronologien. Selv om annalene setter hans død til 1217, behøver ikke dette å utelukke sagaenes kronologi, men det forutsetter da at annalene har feil årstall.

⁴¹¹ Housley, *Fighting for the Cross*: 108-109

⁴¹² Sigurd kalles ikke uttrykkelig lendmann i sagaen, men Storm mener Sigurd, både på grunn av sin bakgrunn og at birkebeinerne setter han til å verne Viken (*landsgjetslu*), må ha vært lendmann: Storm, "Om lendermandsklassens talrighed i 12. og 13. Arhundrede": 161

⁴¹³ DNFH Tredie Deel: 593

⁴¹⁴ Mayer, *The Crusades*: 220

⁴¹⁵ Mayer, *The Crusades*: 220

⁴¹⁶ DNFH Tredie Deel: 593

⁴¹⁷ Bl.a. i *Annales Reseniani*, *Henrik Heyers Annaler*, *Annales regii* og *Skálbolts-Annaler*, alle i Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*

⁴¹⁸ HHS kap.43

⁴¹⁹ *Annales regii* og *Skálbolts-Annaler*, begge i Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*

Den andre utferden i 1217 ble ledet av enda en søstersønn av kong Sverre, Roar kongsfrende.⁴²⁰ Han dro sammen med en brorsønn av erkebiskop Øystein, Erlend Torbergsson.⁴²¹ Roar førte etter all sannsynlighet det skipet som kong Inge hadde utrustet, mens Erlend førte det skipet som var blitt utrustet av bymennene i Nidaros. Sagaen forteller at Roars skip kom til Akurs-borgar (Acre), mens Erlend og bymennene kom til Damiattar (Damietta) og at begges klarte reisen godt.⁴²² Denne merknaden gjør det mulig å sette denne utferden i sammenheng med en annen europeisk korstogsekspedisjon, nemlig den store flåten av nederlendere, friser og andre tyske korsfarere under ledelse av grevene William av Holland og Georg av Wied.⁴²³

Utferden til Roar og Erlend stemmer godt overens med det vi vet om den nederlandske flåtens utferd. Sistnevnte seilte fra Nederland 29. mai og ankom Darthmouth i England 3. juni for å ta med engelske korsfarere.⁴²⁴ Det kan tenkes at nordmennene ble innlemmet i korstogsflåten under dens opphold i England. Ferden gikk videre herfra rundt den iberiske halvøy før flåten ankom Lisboa i juli. Her bønnfalt biskopen korsfarerne om å utsette den videre reisen til neste vår og hjelpe til med å innta muslimenes siste skanse i området, Alcácer do Sal.⁴²⁵ Synspunktene på denne invitasjonen delte korsfarerne; hoveddelen av flåten med de to grevene i spissen ble igjen, men den frisiske kontingenten følte seg kallet til å lyde pавens befaling og dro videre. 180 av skipene ble igjen, mens friserne dro av gårde med 80 skip.⁴²⁶

Sagaens opplysning om at Roars skip kom til Acre indikerer derfor at han dro av gårde med friserne, mens Erlend og bymennenes skip ble igjen i Lisboa. Da Roar og friserne ankom Acre i april 1218 hadde et krigskonsil avtalt å angripe Damietta i Egypt.⁴²⁷ Hovedhæren, anført av de to grevene hvor Erlend og de andre nordmennene befant seg, dro rett til Damietta da dette ble kjent. Beleiringen av Damietta ble en langvarig prosess og ikke før i november 1219 klarte korsfarerne å innta byen.⁴²⁸ De norrøne kildene nevner ingenting om korstogets videre nederlag og tap av Damietta igjen i 1221, så det er lite trolig at den norske kontingenten ble værende der i de tre årene korstoget varte.⁴²⁹ Det mest interessante ved Roar og Erlends korstog er at dersom

⁴²⁰ Roar stilling er uviss. Han omtales ikke som lendmann i Sverres saga og han er heller ikke ført opp på listen til Storm over lendmenn på 1100- og 1200-tallet. Han nære slektskap til kongemakten og det faktum at han er nevnt som en av tronkandidatene ved kongevalget i 1204, mener jeg indikerer at Roar må ha vært lendmann

⁴²¹ HHS kap.30

⁴²² ”Og sysludu huortueggiu vel j þeire ferd” (HHS kap.30)

⁴²³ Denne ferden er omtalt i det latinske verket *De Itinere Frisonum*, utgitt i *Quinti Belli Sacri – Scriptores Minoes*, ved R. Röhricht. Genevae 1879

⁴²⁴ *De Itinere Frisonum*: 59

⁴²⁵ *De Itinere Frisonum*: 62-63

⁴²⁶ *De Itinere Frisonum*: 63

⁴²⁷ Mayer, *The Crusades*: 221

⁴²⁸ Mayer, *The Crusades*: 225

⁴²⁹ Munch mente at nordmennene hadde dratt tilbake i lag med andre tyske og frisiske pilegrimer allerede høsten 1218: DNFH Tredie Deel: 595; Kommentaren om at de norske korsfarerne høstet mange lovord om ferden sin

Roar og hans kontingent ble igjen sammen med de to grevene og kjempet mot muslimene i Portugal, så taler det for at nordmenn også deltok på andre korstogsarenaer. Målet for reisen var allikevel Jerusalem, pilegrimsålet *par excellence*. Deltakelsen i den portugisiske *reconquistaen* var et spontant innfall, et resultat av den tilfeldige situasjonen som oppsto.

Lendmannen Gaut Jonsson fra Mel var ikke like heldig med sin utferd og sagaen nevner at han måtte gjøre vendereis uten at noen årsak til dette kommer fram.⁴³⁰ Men han falt ikke i status på grunn av dette og tilhørte den inneste kretsen av kong Håkons støttespillere og rådgiver. Ved tilbakekomsten fra den mislykkede korstogsreisen gav kong Håkon han halve Elvesysla.⁴³¹ Det nevnes også om en samtidig Jerusalemsferd, men den er vanskeligere å sette i sammenheng med korstoget.⁴³² Utferdene i 1217 synes å følge et mønsteret av relativt unge lendmenn som reiser ut på korstog. Sigurds videre skjebne er som vi har sett imidlertid uklar og heller ikke Erlend Torbergsson dukker opp igjen i kildene. Både Roar og Gaut ble imidlertid sentrale personer rundt den unge kongen Håkon Håkonsson og del av hans krets av rådgivere. Hvorvidt ferden kan ha bidratt til å heve deres sosiale status er vanskelig å si. Gaut kom som sagt aldri frem, men sagaen sier at Roar høstet mange lovord om sin ferd. Han kan ha høstet viktige erfaringer av ferden. Senere kom han til å opptre som kong Håkons utsending til den tysk-romerske keiseren.⁴³³

Oppsummering

Den norske korstogsaktiviteten gikk motsatt vei av den generelle utviklingen i Europa, der monarkene overtok det militære lederskapet av korstogsbevegelsen. I Norge overtok derimot aristokratiet initiativet. Selv om paven i 1140-årene likestilte korstogene mot østersjøområdet med Jerusalemskrostogene synes de sistenevnte å ha hatt forrang i det norske riket. Til tross for at kildematerialet røper lite av motivene bak disse utferdene, synes tapet av Jerusalem i 1187 å ha utløst det samme engasjementet i det norske riket som i resten av Europa. Nordmenn tok korset til tross for stor intern uro.

mener jeg kan indikere at de var med på beleiringen og inntakelsen av byen og at de først dro hjem igjen i 1220, et år da korsfarerne ikke foretok seg noen kampanjer.

⁴³⁰ HHS kap.53

⁴³¹ HHS kap.53

⁴³² Dette gjelder Ogmund fra Spånheims ferd til Jerusalem. Han hadde reist ut en eller annen gang rundt 1217 reist på Bjarmlandsferd sammen med en gruppe andre nordmenn. Disse ble overfalt og drept, men Ogmund kom seg unna. Ferden hans gikk deretter til Novgorod, før han tok den østlige veien til havet og stanset ikke før han kom til Jerusalem. Deretter vendte han hjem til Norge. Ifølge sagaen var dette en ferd det gikk ord av (og var hans ferd allfræg): HHS kap.81; Det er imidlertid vanskelig å sette Ogmunds ferd i forbindelse med korstogsekspedisjonene, men det at sagaen sier det gikk ord om ferden hans gjør at det ikke kan utelukkes

⁴³³ HHS kap.191

DEL II

4. KONG HÅKON OG SKULE JARL – KORSTOG OG POLITIKK 1223-1240

I dette kapitlet ønsker jeg å gå nærmere inn på problematikken rundt politikk og korstogsideologi i forbindelse med forholdet mellom kong Håkon og Skule jarl. Tre momenter vil være sentrale: For det første ønsker jeg å se nærmere på Skule som aktør innenfor den norske korstogsbevegelsen i denne fasen. For det andre hvilke faktorer som hindret eventuelle norske korsfarere i å reise ut. Og for det tredje politiske nettverks rolle og betydning fram til 1240.

I perioden 1223 til 1240 måtte Håkon dele makten med sin konkurrent fra kongevalgene i 1217, 1218 og 1223;⁴³⁴ jarlen, senere også hertug, Skule Bårdsson. Skule hadde som vi så i det foregående kapitlet mest sannsynlig avlagt korstogsløfter allerede i 1217. Den videre gjennomgangen vil vise at han avla flere slike. Det har det vært en tendens innenfor historieskrivningen til å avskrive disse løftene som avledningsmanøvere for egentlige politiske mål. Jeg ønsker imidlertid å se Skules lovnader i en større europeisk kontekst. Var disse løftene kun avledningsmanøvere eller kan de ha vært uttrykk for en sterk personlig fromhet?

Norman Housley har påpekt noen av grunnene til at korstogsbevegelsen på midten av 1200-tallet ikke klarte å gjenta suksessen fra det første korstoget omkring 150 år tidligere. Housley mener europeiske monarker var innebefattet med hvor viktig kampen om Det hellige land var for kirken, men at den politiske virkeligheten kom først.⁴³⁵ Både kong Håkon og Skule jarl avla korstogsløfter mellom 1223-1240, uten at disse synes å ha blitt gjennomført.⁴³⁶ Det Housley ser som en europeisk tendens, mener jeg også gjelder for den det norske riket. Den interne politiske situasjonen var kaotisk og preget av perioder med uro og fragmentering. Dette vanskeliggjorde enhver større norsk korstogsdeltakelse fram til 1240.

Nettverk spiller helt klart en viktig rolle i å forstå den europeiske korstogsbevegelsen på 1200-tallet. Dette gjelder først og fremst forholdet til pavemakten og sentrale europeiske fyrster. På 1200-tallet er det særlig to monarker som markerer seg innenfor korstogsbevegelsen; den tysk-romerske keiseren Fredrik II (r. 1220-1250) og den franske kongen Ludvig IX (r. 1226-1270). Fredrik var mest sentral på 1220- og 1230-tallet, mens Ludvig var det fra 1240-tallet og fram til sin død i 1270. Kontakten det norske riket hadde med disse to, og andre europeiske fyrster, blir derfor et sentralt spørsmål for å forstå korstogenes betydning i en norsk sammenheng. I dette

⁴³⁴ Om kongevalget 1217: HHS kap.12-24; 1218: HHS kap.39-46 1223: HHS kap.85-97

⁴³⁵ Housley, *Fighting for the cross*: 17

⁴³⁶ Skule avla korstogsløfter i 1226, mens Håkon avla korstogsløfte i 1237

kapittelet er det imidlertid kontakten med Fredrik II som vil bli behandlet i forbindelse med hans korstog i 1228-1229.⁴³⁷

Historikernes syn på Skule og Håkon

I eldre norsk historiefremstilling er det en tendens til å fremheve enten Skule eller Håkon på bekostning av den andre. Noen historikere så kong Håkon som den største kongen i norsk middelalder.⁴³⁸ Andre derimot har karakterisert ham som en ”spån på en bølgetopp”, uoriginal og liten.⁴³⁹ Det samme kan sies om synet på Skule. Der han av noen er blitt hyllet for sitt politiske talent og trukket fram som hovedarkitekten bak kong Håkons regjeringsmakt,⁴⁴⁰ har andre trukket fram hans moralske karakterbrist som kimen til hans fall.⁴⁴¹ Mye av årsaken til at synet kan variere med slike store pendelslag, fra det ene ytterpunkt til det andre, skyldes at den hovedsakelig eneste kilden vi har til denne perioden er Håkon Håkonssons saga. Nyere forskning har beveget seg vekk fra den eldre historieskrivningens trang til å felle moralske dommer og fokuset er mer rettet mot større prosesser og institusjonell utvikling.

Som saga gir Håkons saga, til tross for en detaljert og troverdig framstilling, lite innsikt i aktørenes personlighet. Til forskjell fra for eksempel den eldre Sverres saga. Bildet som skisseres av Håkon synes hovedsakelig å være i tråd med tanken om kongemakten som et embete. Sagaen fokuserer derfor ikke like mye som tidligere kongesagaer på kong Håkon som person, men mer hvordan han skjøter sitt embete i tråd med *rex iustus*-idealet. Det kan være med på å forklare hvorfor korstogene knapt er nevnt i sagasammenheng, kontra de gjentatte gangene bevegelsen nevnes i dokumentmaterialet. Korstogsløftene var private og derfor ikke relevante å trekke fram i sagaen, siden denne primært omhandler de ytre forhold.

For det andre kan det ha vært lite hensiktsmessig å omtale kong Håkons gjentatte korstogsløfter ettersom han aldri dro på korstog. Dette kan ha stilt kongen i et heller dårlig lys. At det nevnes eksplisitt i forbindelse med de spanske utsendingene kan skyldes at det for det første var en hendelse som synes å ha vært godt kjent over hele Europa og for det andre at det var såpass kort tid siden dette skjedde i forhold til komposisjonen av sagaen, at det også var kjent i det norske riket. Mangelen på gjennomførelse kan også være grunnen til at det i Håkons nekrolog

⁴³⁷ For en generell innføring i Fredrik IIs korstog jfr. bl.a. Mayer, *The Crusades*: 227-238; Tyerman, *God's war*: 739-755

⁴³⁸ DNFH Fjerde Deel Første Bind: 428-432

⁴³⁹ H. E. Kinck, *Storbetstid*, Kristiania 1922: 32-33

⁴⁴⁰ H. Koht, ”Skule Jarl” i norsk HT Femte Rekke Femte Bind, Kristiania 1924: 498-452

⁴⁴¹ DNFH Fjerde Deel Første Bind: 979

gjøres et poeng i å framheve at kongen gjorde mer for kristningen internt i Norge, enn noen annen konge siden St. Olav.⁴⁴²

I likhet med kong Håkon danner sagaen hovedvekten av vår informasjon om Skule både som person og politiker. Fra et litterært synspunkt er store deler av sagafremstillingen av Skule dannet rundt rammen av spenningsforholdet mellom Skule og den unge kong Håkon. Den tragiske utgangen, hvor Skule til slutt føler seg presset til å gjøre opprør, synes å være gitt. For de to hovedaktørene, kongen og jarlen, var bildet neppe så klart. Det bevarte dokumentmaterialet kan til en viss grad fylle ut sagaens bilde av Skule. De få dokumentene som er bevart omhandler i relativt stor grad religiøse aspekter. Som jeg kommer tilbake til nedenfor gjelder dette for eksempel leidebrev til pilegrimsferd eller sjelegaver til religiøse institusjoner.

Når det gjelder bildet sagaen gir av Skule er det også viktig å huske at den var et bestillingsverk fra kong Håkons sønn, Magnus Lagabøte. Det har derfor blitt hevdet at sagaen systematisk baktaler og reduserer Skules person, initiativ og innsats. Narvo Bjørgo imøtegår dette synet og påpeker at en kartlegging av tekstledd der Skule nevnes, trolig på lang vei vil gi et balansert bilde av ham.⁴⁴³ Jeg er langt på vei enig i Bjørgos påstand, nettopp fordi det neppe ville være i kongemaktens interesser å sverte Skule. Han var tross alt kong Håkons svigerfar og hans blod ble ført videre gjennom kong Magnus.

Det som fremstillingene stort sett har rett i er at Skule gradvis ble vingeklippt av kretsen rundt kong Håkon. Han hadde tross alt vært favoritt til å etterfølge sin bror på tronen, men ifølge sagaen hadde birkebeinerhirden fremholdt Håkons rett.⁴⁴⁴ Fra å ha stor makt og innflytelse da den 13 år gammel Håkon kom på tronen, forsøkte etter hvert kretsen rundt den unge kongen å begrense Skules innflytelse. I et forsøk på å bedre forholdet ble det forhandlet fram en bryllupsavtale mellom Skules datter, Margrete, og den unge kongen. Et tradisjonelt grep for alliansebygging i middelalderens Norge. Men den senere myndige kongen kunne også være svært bestemt og egenrådige. Til slutt så Skule ingen annen mulighet enn å forsøke å omvelte kong Håkons styre, et styre han langt på vei hadde vært med å sikre og som til slutt endte med å felle ham. Allikevel ville det være en sterk overdrivelse å si at dette utfallet lå klart i dagen.

Som vi så i det foregående kapittelet hadde Skule mest sannsynlig allerede avlagt korstogsløfter sammen med sin bror kong Inge i 1217. Videre, fram til sin død i 1240, avla Skule flere slike løfter. Han hadde dessuten et godt forhold til kirken, særlig til kórsbrødrene i Nidaros som han gav flere store gaver. Kong Håkon hadde derimot først problemer med å bli akseptert av kirken på grunn av sin uekte byrd, senere på grunn av uoverensstemmelser med biskopen på

⁴⁴² HHS kap.333

⁴⁴³ N. Bjørgo, "Håkon Håkonssons ettermæle" i NHU bind VI: 157

⁴⁴⁴ HHS kap.20-21

Hamar. Skules forhold til kirken danner på mange måter et spenningsforhold mellom motiver og ideologi. Var hans nære forhold til kirken kun et pragmatisk trekk i hans ambisjoner om kongemakten? Eller var han styrt av samtidens religiøsitet og at hans mange pilgrims- og korstogsløfter i stedet var utslag av personlig fromhet og troen på kampen mot kirken og troens fiender? Eller må det i det hele tatt være et motsetningsforhold mellom motiv og ideologi?

Kong Håkon og pavemakten

Den tidligste kontakten kong Håkon hadde med den pavelige kurien etter å ha endelig sikret seg tronen på riksmøtet i Bergen i 1223, er i forbindelse med striden om erkebispevalget i 1224. Den 6. februar 1224 døde erkebiskop Guttorm i Nidaros. Kórsbrødrene ved domkapitlet i Nidaros og Skule jarl innstilte kort etter Sigurd, abbed av Tautra, til ny erkebiskop.⁴⁴⁵ Han var antakelig en storættet trønder med gode forbindelser til domskapitlet og Skule.⁴⁴⁶ De sendte deretter brev om beslutning sørover til godkjenning hos kongen. Kong Håkon og biskop Nikolas av Oslo mente imidlertid at valget av Sigurd ikke hadde foregått på korrekt måte.⁴⁴⁷ Dessuten var Sigurd allerede innstevnet til cistercienserordenens generalkapittel i Citeaux, grunnet uregelmessigheter rundt hans stilling som abbed.⁴⁴⁸ Sagaen trekker også fram et annet tungtveiende argument: ”Det hadde også litt å si at han ikke var særlig venner med kongen.”⁴⁴⁹ I stede for Sigurd ble kongens kandidat, kanniken Peter fra Hustad, innstilt som erkebiskop. Det var Peter som hadde blitt sendt fra Nidaros med brev til paven for å tale Sigurds sak, men nå ble han i stede den nye erkebiskop.

I 1228, året etter at ribbungereisningen var slått ned, begynte kong Håkon arbeidet med å få i stand en kirkelig kroning. På grunn av sin uekte byrd (*defectus natalium*) krevde en kirkelig kroning pavelig dispensasjon. Håkon sendte derfor brev med slik forespørsel til paven. Det opprinnelige brevet Håkon sendte er ikke bevart, men et svarbrev fra den pavelige kurien datert 13. februar 1229⁴⁵⁰ vitner om at Håkon ikke var fornøyd med sammensettingen av pavens undersøkelseskommisjon, ved erkebiskop Peder av Lund og biskop Bengt av Skara. Situasjonen hadde også forandret seg, ettersom de norske sendemennene til kurien kunne informere paven

⁴⁴⁵ HHS kap. 100

⁴⁴⁶ A. O. Johnsen, *De norske cistercienserklostre 1146-1264*, Oslo – Bergen – Tromsø 1977: 41

⁴⁴⁷ HHS kap.100

⁴⁴⁸ Fra generalkapitlet i Citeaux foreligger det en statutt fra september 1218: ”Sigurd, som på grunn av sin kravfulle oppførsel ble utstøtt av Tautra kloster, og som – fordi far-abbeden ble truet på livet – ble kalt tilbake til klosteret og forfremmet til abbed, og som ytterligere blir beskyldt for andre forkastelige handlinger, skal straks bli avsatt og dra til Clairvaux for å oppholde seg der.” (statutt 77 referert etter Johnsen) A. O. Johnsen påpeker at Sigurd til tross for dette fortsatte i stillingen og deltok blant annet i det store riksmøtet i Bergen i 1223 som en av rikets rangpersoner, men at han senere utvilsomt ble straffet i samsvar med det som var fastsatt av generalkonsilet: Johnsen, *De norske cistercienserklostre 1146-1264*: 41-42: 86-87

⁴⁴⁹ ”Var og þad til ad hann var lijtil vin Hakonar kongs” (HHS kap.100)

⁴⁵⁰ DN I nr.11

om at begge de to utnevnte prelatene nå var døde.⁴⁵¹ Paven overdro derfor kommisjonens arbeid til erkebiskop Tore av Nidaros og biskop Arne av Bergen.⁴⁵² Det skulle imidlertid fortsatt ta nærmere et tiår før kroningen endelig kom i stand.

Et av de første problemene som oppsto var at erkebiskop Tore døde allerede i 1230. Paven måtte derfor nedsette en ny kommisjon bestående av biskop Arne av Bergen, biskop Askjell av Stavanger og abbeden av cistercienserklosteret i Stanley (Wiltshire).⁴⁵³ Det andre problemet som oppsto var kongens strid med en av sine prelater. Våren 1234 dro Håkon rundt på Opplandene der det ble uenighet mellom ham og biskop Pål av Hamar (r. 1232-1251) om eiendommen Helgøya i Mjøsa.⁴⁵⁴ Kongen gjorde krav på øya, men biskopen mente at baglerkongen Inge Magnusson (r. 1196-1202) hadde gitt øya i gave til kirken. Håkon mente at siden Inge ikke hadde vært en legitim konge, så hadde han heller ingen rett til å gjøre en slik donasjon. Kongen anså derfor gaven som ugyldig. Biskopen sto på sitt og konflikten ble så skjerpet at biskopen fant det best å forlate landet og dro til paven i Roma. I sagaens versjon av striden løste det hele seg på en rolig måte ved at biskop Pål dukket opp på forliksmøtet mellom Håkon og Skule i 1237.⁴⁵⁵ Der blir resultatet av forliket at kongen får beholde Helgøya mot at kirken gis andre eiendommer som kompensasjon.⁴⁵⁶

Sagaen forsøker å forbigå i stillhet det faktum at denne striden gjorde at kong Håkon kom på kant med pavemakten. Biskop Pål hadde nemlig lagt fram saken sin for pave Gregor IX (r. 1227-1241), som ønsket å framstå like sterkt overfor den verdslige makten som sin forgjenger, Innocent III. Paven reagerte sterkt på biskopens anklager. Muligens hadde biskopen ikke vært helt nøytral i sin framstilling av saken for av pavebrevet 5. oktober 1234, rettes det en rekke sterke anklager mot kongen, blant annet at han hadde trukket geistlige for verdslige domstoler.⁴⁵⁷ Paven formante derfor kongen om å gjøre det godt igjen; i motsatt fall hadde han gitt fullmakt til erkebiskop Uffe av Lund, erkediakonen samme sted, og abbeden av Herrevad om å ta i bruk kirkestraff mot kongen.⁴⁵⁸ I verste fall skal de også henvende seg til den verdslige arm (*bracchii secularis*) om bistand. Pavemakten var i denne perioden svært villig til å oppfordre verdslige makter om å angripe dens fiender. Pavens oppfordring er nærmest et ekko av de truslene

⁴⁵¹ DN I nr.11

⁴⁵² “Quocirca fraternitati vestre per apostolica scripta mandamus quatinus, si est ita, iuxta mandatum, quod super hoc prefatis archiepiscopo et episcopo direximus, inquiratis diligentius veritatem, et quod inveneritis nobis vestris litteris intimetis, ut plenius per vestram relationem instructi securius procedamus” (DN I nr.11)

⁴⁵³ DN I nr.12

⁴⁵⁴ HHS kap.178

⁴⁵⁵ HHS kap.188

⁴⁵⁶ ”[T]ok Kongur eyna enn lagdi adrar eygner til stadarinnis Þær sem kongi líjkadi og Biskupi hugnadi med Radi Erkibiskups” (HHS kap.188)

⁴⁵⁷ “Quidam vero laici clericos ad vetitum vocantes examen, eos coram se agree, et de rebus cogunt ecclesiasticis respondere” (DN I nr.13)

⁴⁵⁸ “ut te ad id, monitione premissa, per censuram ecclesiasticam, appellatione remota, precipiendo mandantes compellant, bracchii secularis auxilio ad hoc, si opus fuerit, nichilominus invocato” (DN I nr.13)

Innocent III kom med mot kong Sverre i sitt brev til de danske og svenske kongene, men tonen var allikevel ikke like aggressiv som i 1198.

Det som kommer klart til syne i denne konflikten mellom konge og pave er Skules gode forhold til pavemakten. Samtidig med trusselbrevet til kong Håkon sendte paven 10. oktober et brev til Skule jarl.⁴⁵⁹ I dette brevet gjorde paven det klart at Skule måtte beskytte biskop Pål og om nødvendig utføre det pavens oppnevnte prelater påla ham. Formaningen om å beskytte biskopen ble også sendt til erkebiskop Sigurd i Nidaros og alle norske biskoper.⁴⁶⁰ Paven tok deretter biskop Pål og hans domkapittel i sitt vern,⁴⁶¹ samtidig som paven også appellerte til den danske kongen, Valdemar II, om å ta biskopen i sin beskyttelse fram til det var blitt enighet i striden.⁴⁶² Deretter forsvinner konflikten også ut av de bevarte pavebrevne.

Konflikten med pavemakten mellom 1234 og 1237 må ha gjort det vanskelig, for ikke å si umulig, for Håkon å bli kronet. Men konflikten løste seg i 1237. I de islandske annaler står det for dette året at: ”Hakon konungr crossaðr.”⁴⁶³ Det etymologiske definisjonen av begrepet *crossaðr* synes her å ha en klar sammenheng til korstog.⁴⁶⁴ Dette er det første korstogsløftet vi hører om fra Håkons side. På vårparten ble det holdt en rekke forliksmøter mellom kongen og jarlen, og ifølge sagaen ble det etter råd fra erkebiskop Sigurd sendt bud etter biskop Pål av Hamar.⁴⁶⁵ Antakelig oppholdt han seg da i Danmark, men kom tilbake til Norge og som nevnt tidligere kom det da i stand forlik mellom kongen og biskopen om Helgøya. Like etter ble det holdt Øyrating der Skule ble gitt hertugtittelen. Sagaen er ellers knapp med opplysninger om selve tinget, men det er uten tvil i en slik forbindelse at Håkon må ha avlagt korstogsløftet sitt. På tinget var rimeligvis erkebiskop Sigurd og andre geistlige, i det minste de fra Trøndelagsområdet og den nylig forsonte biskop Pål.⁴⁶⁶

I Nidaros lå relikviene av Olav den hellige og andre helligdommer og det er derfor fristende å tenke seg at disse relikviene spilte en sentral rolle i kongens korstogsløfte, slik som det for eksempel er beskrevet i forbindelse med konungstekja i Hirdskræen:

⁴⁵⁹ DN VI nr.18

⁴⁶⁰ DN VI nr.20

⁴⁶¹ DN I nr.14

⁴⁶² DN VI nr.19

⁴⁶³ *Annales Reseniani*, Henrik Høyers *Annaler*, *Annales regii*, og *Skálholts-Annaler* alle i Storm, *Islandske annaler indtil 1578*

⁴⁶⁴ I *Lexicon Poeticum* har adjektivet *Krossak* to mulige betydninger: ”tage korset, omvende sig”: S. Egilsson, *Lexicon Poeticum Antiquae Linguae Septentrionalis*, København 1966; Siden det i denne sammenhengen neppe kan ha en sammenheng med konversjon, synes begrepet å uttrykke at Håkon tok korset

⁴⁶⁵ HHS kap.188

⁴⁶⁶ Helle mener det er nærliggende å tro at forhandlingene mellom Håkon og Skule sammenfalt i tid med forliksdøftingene med biskop Pål, derfor regner han også at biskopen var til stede på Øyrating: Helle, *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca.1150-1319*: 142

Siden, etter messen, skal kongsemnet gå til alters og av alt hjerte be om Guds miskunn og den hellige Marias og den hellige kong Olavs forbønn. Siden skal kongen med knefall ta imot biskopenes velsignelse, og deretter skal det hellige kors og andre helligdommer bæres fram og føres i prosesjon.⁴⁶⁷

Et korstogsløfte var akkurat det som skulle til for å bedre kong Håkons forhold til pavemakten. Derfor var antakelig løftet hans i 1237 mer motivert av politiske årsaker enn av religiøse årsaker. Det forelå heller ingen korstogsplaner for Palestina i 1237. Keiser Fredrik hadde i 1229 fått i stand en traktat med sultanen al-Kamil. Traktaten sikret en fredsavtale for ti år, fem måneder og førti dager i Det hellige land.⁴⁶⁸ Avtalen innebar også at Jerusalem nok en gang havnet i de kristnes hender, med unntak av visse deler, fram til 1244.⁴⁶⁹ Håkon må ha vært klar over at han risikerte svært lite ved å avlegge et korstogsløfte i og med at det for øyeblikket ikke så ut til at noe korstog ville bli proklamert med det første. Håkon hadde dermed stabilisert sitt forhold til pavemakten, men forholdet til Skule var i ferd med å gå inn i sin siste og mest bitre fase, derfor fikk korstog og kroningskommisjoner foreløpig ligge.

Skule jarl – korstogsløfter og kirkedonasjoner

Med sitt noe anstrengte forhold til pavemakten synes ikke kong Håkon å passe inn i bildet av en aktiv korstogsaktør, i det minste ikke før 1237. Håkons hovedmål i denne perioden var først og fremst å få pavens dispensasjon for å kunne bli kronet. Dessuten hadde kongen tidvis et turbulent forhold til pavemakten, og først med korstogsløftet i 1237 synes forholdet å ha stabilisert seg. Derimot har vi sett at Skule jarl hele perioden igjennom hadde god kontakt med pavemakten. Derfor blir spørsmålet om ikke Skule passer best inn i bildet som det norske rikets ledende korstogsaktør i perioden. Han avla som vi skal se nedenfor minst to korstogsløfter i tillegg til at det i flere brev kom fram at han også planla flere pilegrimsferder, til både England og Palestina.

Et pavebrev datert 5. desember 1220 er svært interessant.⁴⁷⁰ I dette vernebrevet tar pave Honorius III, etter begjæring fra Skule selv, ham og hele hans eiendom, inkludert den eiendom

⁴⁶⁷ "Siðan eftir messona skal konongs æfni ganga til alteris oc biðia ser miskunnar við guð af ollu hiarta með arnaðar orðe hinnar hælgu mariu oc hins helga Olafs konongs. Taka siðan blæzan af biskupi með knefalle. En eftir þæt skal bera fram hinn hælga kross oc aðra hælga ðomæ. Her æftir skal processio fylgia hinum hælga krosse með oðrum hælghum ðomum" (*Hirdskrúen* kap. 2)

⁴⁶⁸ Mayer, *The Crusades*: 236

⁴⁶⁹ Fredrik klarte å restituere store deler av Jerusalem til de kristne, i tillegg til en smal landkorridor som forband byen med kysten, men Tempelhøyden forble på muslimske hender. Dessuten var byen blitt demilitarisert gjennom at bymuren var revet. Dette gjorde det praktisk talt umulig å forsvare byen ved angrep: Housley, *Fighting for the cross*: 17

⁴⁷⁰ DN I nr.6

han på lovelig vis erverver seg i framtiden, i sitt og St. Peters vern.⁴⁷¹ Grunnen til at paven gjør dette er ifølge brevet for å gjengjelde all den hengivenhet Skule har vist kirken. Brevets smigrende ordlyd kan tolkes som rene høflighetsfraser, men er også på mange måter svært likt de privilegiebrev pavemakten utstedte til korsfarere. Muligens håpet paven at Skule ville begi seg ut på korstog og støtte opp om korstoget som hadde strandet i Egypt.⁴⁷²

Det er vanskelig å se at Skule på dette tidspunktet forberedte seg til å dra på korstog, selv han ennå ikke hadde oppfylt lovnaden fra 1217. Det eneste sagaen og annalene nevner for 1220, er at Skule ønsket å sende en hær til Island.⁴⁷³ En mulighet er dermed at Skule bad paven ta sin eiendom, og all eiendom han i framtiden ville erverve seg, i sin beskyttelse fordi han hadde planer om å underlegge seg områder på Island. Det mest sannsynlige er likevel å se brevet i sammenheng med det nevnte korstogsløfte Skule avla sammen med sin bror kong Inge, men noe sikkert kan ikke sies.

Håkons saga forteller at kongen våren 1226 mottok brev nordfra om at Skule jarl var svært syk.⁴⁷⁴ Jarlens sykdom var så alvorlig at han hadde mottatt alle de kristne sakramenter. Men Skule overlevde sykdommen. Sagaen tilskriver bedringen guddommelig inngripen: ”Men Gud gjorde ham likevel god igjen av sotten.”⁴⁷⁵ Muligens var jarlen blitt rammet av sykdom allerede tidligere enn det sagaen indikerer. I et gavebrev fra Skule til kórsbrødrene ved domkapitlet i Nidaros datert 29. september 1225,⁴⁷⁶ synes tonen i brevet å tilhøre en syk mann som søker åndelig trøst og hjelp. Jarlen gir brødrene en rekke gaver mot at de opptar ham i sitt bønnehold og holder muntert lag til hans ære hvert år på andreamessedagen så lenge han er i live, og senere på årsdagen for hans død. Dødsdagen hans skal minnes med klokkeringing over hele byen, samt at prestene skal få utdelt det årlige ½ pund voks og 3 veide penger sølv.⁴⁷⁷ Gavenes funksjon er at kórsbrødrene skal hjelpe jarlens sjel ved å gå i forbønn for ham. Det at Skule utstedte et slikt gavebrev vitner klart om at han hadde klare tanker om at sjelen etter døden var i en tilstand der

⁴⁷¹ “Eapropter dilecte in domino fili, tuis supplicationibus grato concurrentes assensu, personam tuam cum omnibus bonis, que inpresentiarum rationabiliter possides, aut in futurum prestante domino iustis modis poteris adipisci, sub beati Petri et nostra protectione suscipimus, et presentis scripti patrocinio communimus” (DN I nr.6)

⁴⁷² Etter inntakelsen av Damietta hadde korstoget mer eller mindre stoppet opp på grunn av interne uenigheter gjennom hele 1220. Først på sommeren 1221 kunne korstogsaktiviteten gjenopptas, da med katastrofalt utslag: Mayer, *The Crusades*: 225

⁴⁷³ HHS kap.59; Storm, *Islandske annaler indtil 1578*

⁴⁷⁴ HHS kap.144

⁴⁷⁵ ”enn Gud bætti honum þo af þeire sott” (HHS kap.144)

⁴⁷⁶ DN I nr.8

⁴⁷⁷ ”En amote þesso þa skulu þeir meðan guð vill at ver livum. hava oss i b/oe/na halde sinu #z br/oe/ðralage. Ok þegar guð vill at ver sem brott kallaðer vili hinn same guð til fagnaðar. þa skulu þeir æliflega meðan sia staðr stændr vara artið halda huærer sem uppi ero með allum fullum salotiðum með vaxe z silfri allra kirkna amillum i kaupange. Skal vax vera æigi minna en halft pund. en .iii. penninga vegna i silfri huæriom preste. Skylt skal oc at ringia at staðenom oc um allan b/oe/ at þæiri artið sem at þæim aðrum er sua ero skipaðar. Sua er oc mællt at aller br/oe/ðr skyli saman sitia #z ser skæmta af þæssare varre minning a huæriom Andres messodegi meðan vart er lif. En artiðardag varn hværn sidan guð kallar oss til sin” (DN I nr.8)

den trengte hjelp.⁴⁷⁸ Dette synes også å ha en klar sammenheng med at skjærsilden begynte å gjøre seg gjeldene på norrønt område i denne perioden. Den første omtalen av dette er i biskop Jons saga, skrevet omkring 1200-1210.⁴⁷⁹ Dette var heller ikke første gangen Skule dukker opp i forbindelse med sjelemessegaver. Ved kong Inges død i 1217 hadde Skule donert et gullkar og andre gaver, for at det skulle holdes sjelemesse for den avdødes sjels velferd.⁴⁸⁰ Skule håpet antakelig at store gaver til kirken skulle berge ham gjennom sykdommen. Det er også sannsynlig at sykeleiet beveget han til å donere farsarven, gården på Rein, til kirken.⁴⁸¹ I Skules nekrolog fortelles det at han lot bygge en steinkirke på Rein og samtidig grunnla et nonnekloster som han utstyrte med mye gods.⁴⁸²

Sykdommen kan ha beveget jarlen til å ta korset på nytt. I et pavebrev til erkebiskop Peter i Nidaros fra november 1226, kommer det fram at Skule jarl (*dux Norwagie*) har besluttet å ta korset og at erkebiskopen derfor skal preke korstog i hele sin kirkeprovins.⁴⁸³ Erkebiskopen gis videre apostolisk myndighet til å absolvere alle som tar korset, også ekskommuniserte, så sant deres synder ikke er altfor grove.⁴⁸⁴ Fra et samtidig pavebrev til erkediakon Nikolas på Shetland, kommer det fram at den hjelpen (*subsidium*) Det fjerde Laterankonsilet bestemte skulle brukes til Det hellige land, det vil si 1/20 del av alle geistlige inntekter, skal gå til jarlens planlagte korstog.⁴⁸⁵ Erkediakon Nikolas skal derfor kreve inn tyvendedelen av de kirkelige inntektene på Shetland og utbetale summen direkte til jarlen.

Skules korstogsløfte sammenfaller med den tysk-romerske keiseren Fredrik IIs korstogsløfte fra 1225 om å dra på korstog i august 1227.⁴⁸⁶ Fredrik, var med historikeren Christopher Tyermans ord, *a serial cruce signatus*. Han hadde allerede sverget å dra på korstog fire

⁴⁷⁸ Nedkvintne bemerker dette i forbindelse med Håkon biskop i Oslo sitt testamente fra 1264: A. Nedkvitne, *Døden i norrøn middelalder – En mentalitetshistorisk studie*, Oslo 1997: 69

⁴⁷⁹ Nedkvitne, *Døden i norrøn middelalder* e: 69-70

⁴⁸⁰ SBB kap.47

⁴⁸¹ Christian C. A. Lange mener at klosterets stiftelse enten kan henlegges til 1237, og da kanskje helst i forbindelse med Skule opphøyelse til hertug, men Lange påpeker også året 1226 og Skules sykdom: "Naar man kjender til Middelalderens Tillid til slige gaver, synes denne Gjetning ei usandsynlig." C. C. A. Lange, *De norske klostres historie i middelalderen*, Christiania 1856: 248

⁴⁸² HHS kap.242; Nonneklosteret tilhørte augustinerordenen, de såkalte augustinerkórfruene (Takk til Eldbjørg Haug for opplysninger om klosterets ordenstilhørighet). Klosteret hadde også en nær forbindelse til Skules ætt. I 1238 finner vi hans søster, fru Sigrid Bårdsdatter, som klosterets første abbedisse: Lange, *De norske klostres historie i middelalderen*: 246-247; Islandske annaler opplyser om en annen tett forbindelse. For året 1267 heter det at: "Margrét Skvla dóttir dróttning fór til Reins": Storm, *Islandske annaler indtil 1578*: 137

⁴⁸³ "[D]ilectus filius nobilis vir [Skulo] dux Norwegie cruce signatus ad Terre sancte subsidium cum numerosa cruce signatorum multitudo magnifice se accingat" (DN I nr.10)

⁴⁸⁴ "Ad hec si qui cruce signati, vel qui crucem assumere voluerint pro violenta manu iniectione sint vinculo excommunicationis astricti, absolvendi eos iuxta formam ecclesie tibi concedimus facultatem, nisi forte adeo sit eorum gravis et enormis excessus, quod merito *non sint ad sedem apostolicam remittendi" (DN I nr.10)

⁴⁸⁵ "Terre sancte subsidio secundum statute generalis concilii deputatam, eidem duci duximus concedendam" (DN I nr.9)

⁴⁸⁶ Mayer, *The Crusades*: 232

ganger tidligere; på sin kroningsdag som tysk konge i 1215, igjen på sin kroningsdag som keiser i 1220 og to ganger til i 1223 og 1225.⁴⁸⁷

Samtlige ganger hadde han av ulike grunner unndratt seg å gjennomføre løftene. En skuffet og resignert Honorius hadde derimot akseptert Fredriks gjentatte unnskyldninger. Men i mars 1227 døde Honorius og hans etterfølger, Gregor IX (r. 1227-1240), holdt en langt strengere linje. Da Fredrik måtte gjøre vendereis i august 1227 ble han ekskommunisert i september.⁴⁸⁸ Pave Gregor startet den maktkampen han og senere paver kom til å føre mot Fredrik og Hohenstaufferne. Innocent IV (r. 1243-1254) erklærte ved konsilet i Lyon i 1245 Fredrik for avsatt og begynte å tale korstog mot keiseren.⁴⁸⁹ Dette var ikke det første politiske korstoget mot pavens fiender i Italia, men det klart mest betydningsfulle.⁴⁹⁰ Fredrik døde allerede i 1250, men pavemakten fortsatte allikevel kampen mot hans etterkommere⁴⁹¹

Skule dro riktignok ikke på noe korstog i 1226. Kanskje er pavens anstrengelser i forhold til Fredriks korstogsløfter noe av grunnen til at Skule slapp unna reprimander. Fredrik var tross alt en langt viktigere fyrste, med større ressurser til rådighet enn Skule. Dermed var pavemakten antakelig mer interessert i å få Fredrik til å holde sitt korstogsløfte enn Skule. Det er i hvert fall ingen bevarte pavebrev som vitner om at pavemakten oppfordret Skule til å overholde sitt korstogsløfte eller som truet ham med ekskommunikasjon.

I 1226 hindret dessuten den interne politiske situasjonen Skule i å forlate landet til fordel for korstogsplanene. Ribbungeopprøret var nå inne i sin siste fase. Sigurd Ribbung var død, men junker Knut, sønn av jarlen Håkon Galen hadde overtatt lederskapet. I skjul hadde kong Håkon innledet forliksforhandlinger med Knut, frenden sin, uten at det umiddelbart ga positive resultater.⁴⁹² Da ribbungene led et stort nederlag på Eidsvoll i 1226 ble all tvil feid til side. Striden var avgjort og Knut overga seg til Håkon i Oslo.⁴⁹³ Dermed var et problem løst, men i stedet begynte forholdet mellom kongen og jarlen å bli mer spent. Framfor å dra på noe korstog dro Skule med tillatelse fra Håkon til kong Valdemar Seier i Danmark på vårparten 1228. Sagaen

⁴⁸⁷ Tyerman, *God's war*: 740

⁴⁸⁸ Mayer, *The Crusades*: 233

⁴⁸⁹ Jensen, *Korstogene*: 170; Mayer, *The Crusades*: 260-261

⁴⁹⁰ Det første politiske korstoget mot pavemaktens fiender i Italia, begynte som nevnt tidligere med Innocent IIIs korstog mot Markward av Anweiler og hans tilhengere på Sicilia i 1199. Grunnen var at de var opponenter av pavens politiske ambisjoner i Italia: S. Lloyd, "The Crusading Movement 1096-1274" i *The Oxford Illustrated History of the Crusades*: 41

⁴⁹¹ Stridighetene mellom pavemakten og Hohenstaufferne fortsatte under Fredriks sønn og etterfølger, Konrad IV, men han døde alt i 1254. I 1268 ble den siste Hohenstaufferherskeren, Konradin, henrettet etter et mislykket forsøk på å gjenerobre Sicilia: Tyerman, *God's war*: 898

⁴⁹² Håkon sendte ifølge sagaen stallaren sin, Gudleik fra Ask, for å forhandle med Knut nokså snart etter at denne hadde overtatt lederskapet for ribbungeflokkene. Ferden var imidlertid resultatløs, for da ribbungene ble klar over at sendemennene ville tilby Knut forlik, satte de ham under oppsyn slik at han ikke skulle rømme fra dem: HHS kap.147

⁴⁹³ HHS kap.156

kommer med påstander om at Skule med dette gikk bak kongens rygg og at de to: ”talte sammen om mange ting som ingen andre fikk vite noe om.”⁴⁹⁴ Ved avreise fikk jarlen store gaver og halve Halland i len av danskekongen.⁴⁹⁵

Skules pilegrimslofter – reell fromhet eller politiske avledningsmanøvere?

For året 1232 er sagaen knapp med å fortelle om begivenheter rundt Skule. Vinteren 1231-1232 befant han seg i Bergen og om høsten 1232 dro han til Trondheim.⁴⁹⁶ I et leidebrev fra Henrik III av England til Skule jarl,⁴⁹⁷ gis jarlen og hans menn leide til å oppholde seg i England mens de er på sin pilegrimsferd (*peregrinationis*) til St. Thomas’ grav i Canterbury. Kanskje var denne pilegrimsferden et substitutt for korstogsloftet? Brevet er datert 25. juni 1232 og gir Skule leide i England fram til påsken 1233. England var ikke bare en viktig handelspartner, men også et pilegrimssted. Hovedmålet for pilegrimer til England var å besøke St. Thomas’ grav i Canterbury.

Erkebiskop Thomas Becket hadde fra omkring 1165 ligget i konflikt med sin gamle venn, kong Henrik II av England, og ble den 29. desember 1170 drept av kongens menn. Dette hadde vakt stor oppsikt rundt om i Europa, og pave Aleksander III kanoniserte den avdøde erkebiskopen allerede tre år senere. Becketts kult må ha vært godt kjent i Norden og for nordmenn var det en relativt kort ferd til hans grav, sammenlignet med en reise til andre viktige pilegrimsmål som for eksempel Roma, Jerusalem og Santiago de Compostella (St. Jakobs grav i Spania). Senere, på 1300-tallet, ble flere ulike kilder om Becket, blant annet fragmenter fra den første kjente Becket-biografien til Robert av Cricklades, *Vita et miracula*, satt sammen i den islandske kildesamlingen *Thómas saga II*.⁴⁹⁸

Pilegrimsferd til England kunne også kombineres med handel. Slik som for eksempel tilfellet var med lendmannen Jon Ståls Englandsferd i 1225. Fra 12. mars dette året foreligger det et leidebrev fra Henrik III for den norske kjøpmannen *Johannes Stel* (Jon Stål),⁴⁹⁹ til å komme til England med varer og drive handel fram til jul.⁵⁰⁰ Fra sagaen vet vi at Jon også benyttet anledningen til å besøke Canterbury for å feire St. Thomas’ translasjonsdag 7. juli.⁵⁰¹ En senere

⁴⁹⁴ ”[O]k toluðu þeir þa hluti marga er eckí uôru a aNaRa Manna uítí.” (HHS kap.161)

⁴⁹⁵ HHS kap.161

⁴⁹⁶ HHS kap.172-173

⁴⁹⁷ DN XIX nr.206

⁴⁹⁸ H. Antonsson, *St. Magnús of Orkney: a Scandinavian martyr-cult in context*, Leiden 2007: 43

⁴⁹⁹ Jons ferd er også omtalt i Håkon Håkonssons saga: HHS kap.130

⁵⁰⁰ DN XIX nr.169

⁵⁰¹ HHS kap.130

instruks fra Henrik III til fogdene i Ipswich datert 30.september 1229, vitner også om norsk pilegrimsaktivitet til England i denne perioden.⁵⁰²

Når det gjelder Skules leidebrev i forbindelse med sin planlagte pilegrimsferd til Canterbury i 1226, så er det ingen kilder som bekrefter hvorvidt han faktisk dro. Kildenes taushet behøver ikke nødvendigvis bety at Skule ikke dro, men da må det ha skjedd mellom utsendelsesdatoen for leidebrevet 25. juni og til Skule nevnes blant dem som var til stede ved Håkon unges fødsel i Bergen 10. november 1232.⁵⁰³ Vinteren 1232-1233 oppsto det en rekke tvistemål og mye uenighet mellom konge og jarl, som gjorde det umulig for Skule å dra på pilegrimsferd etter jul. Kildematerialet er fullt av lakuner om hva Skule foretok seg i juli-august 1232.

Den siste lovnaden Skule gjorde om å dra til Det hellige land var i 1235. Kilden bak denne informasjonen er et leidebrev fra Henrik III, hvor Skule gis tillatelse til å oppholde seg i den engelske kongens rike.⁵⁰⁴ Det er i motsetning til korstogsløftet i 1226 ikke bevart noe pavebrev i det norske kildematerialet som viser til pavelig godkjenning av denne ferden. Det kan allikevel ha være et forsøk på å gjennomføre korstogsløftet fra 1226. På grunn av den spente politiske situasjonen mellom Håkon og Skule på dette tidspunkt, er Skules planer i 1235 av flere historikere i etterkant blitt oppfattet som en avledningsmanøver for å skjule politiske motiv. Historikeren Alexander Bugge så pilegrimsferdsplanene, både i 1232 og 1235, som avledningsmanøver for jarlens egentlige intensjoner: å bygge opp en flåte på tjue skip uten å vekke mistanke.⁵⁰⁵ Bugges syn på pilegrimsløftene sammenfaller godt med den tone som sagaen legger opp til, nemlig at Skule i denne perioden konspirerte mot kong Håkon. Selv om sagaen forsøker å framstå som objektiv, er det ikke til å unngå at den har en klar agenda og er politisert i retning av en uforbeholden støtte til kongemakten.

Det er påfallende at verken Skules korstogsløfter eller den planlagte pilegrimsferden til Canterbury er nevnt i sagaen. Sturla Tordsson skrev sagaen på bakgrunn av et omfattende kildemateriale og burde derfor hatt tilgang til Skules leidebrev eller i det minste ha hørt om dem. Det kan derfor virke som om dette materialet bevisst ble utelatt fra sagaen, kanskje fordi det talte imot den offisielle versjonen kong Håkon hadde lagt for dagen? Derimot understreker sagaen at Skule i perioden rundt pilegrimsløftet av 1232 bygde det store skipet Langfredag, og at han ankom møtet med Håkon i Bergen året etter med en flåte på tretti skip.⁵⁰⁶ Møtets funksjon var å

⁵⁰² DN XIX nr.193

⁵⁰³ HHS kap.174

⁵⁰⁴ DN XIX nr.219

⁵⁰⁵ Bugge, *Norges Historie* Andet Bind's Annen Del: 260-262

⁵⁰⁶ HHS kap.176

finne fram til et nytt forlik om riksdeling mellom konge og jarl, fra kongens side øyensynlig planlagt som en landrådssak innenfor rammen av hirdjurisdiksjonen.⁵⁰⁷

Møtet er blitt sett på som den store opptakten til bruddet mellom Skule og Håkon. Under møtet kom det mange anklager mot Skule. Uenigheten toppet seg da Skule avviste oppfordringen fra Gunnar kongsfrende om å falle kongen seremonielt til fote og legge sin sak under kongens myndighet og miskunn.⁵⁰⁸ Jarlen reiste deretter bort i sinne. Kun hektisk mekling fra erkebiskop Sigurds side klarte å få de to forlikt denne gangen.⁵⁰⁹

Sagamaterialet er den kilden som best støtter opp om Bugges påstander, mens det bevarte brevmaterialet taler for en religiøs agenda bak Skules foretak. Skule hadde som vi har sett nære bånd til kirken, fremfor alt kórsbrødrene ved domkapitlet i Nidaros. I tillegg hadde han som vi skal se et utbredt kontaktnettverk, som taler for at han må ha hatt god kjennskap til eventuelle korstogsplaner ute i Europa. Skules donasjoner og brev til geistlige om å gå i forbønn for hans sjel, vitner også om en mann som var opptatt av sitt religiøse åndsliv.

Det er Skule som, i perioden fram til sitt opprør og fall i 1240, er det mest aktive korstogsaktøren i det norske riket. Motivene hans for dette engasjementet er derimot mer uklare. Det eneste sikre som kan sies om Skule er at kildematerialet ikke er tilstrekkelig for å kunne trekke én bestemt konklusjon. Og kanskje finnes det heller ikke en bestemt løsning for å forklare Skule Bårdssons handlinger? Middelaldereliten som Skule var en del av levde i et samfunn der det ikke var klare skillelinjer mellom den religiøse og den verdslige sfæren. Dermed behøver det heller ikke være noe motsetningsforhold mellom hans religiøse fromhet, uttrykt gjennom blant annet hans donasjoner til kirken, hans korstogs- og pilegrimslofter og hans verdslige ambisjoner om å komme på den norske tronen.

Skule var også en del av et europeisk nettverk. Han var *dux totius Norvegie* og ifølge ham selv dette av Guds nåde.⁵¹⁰ Skule anså seg selv dermed ikke bare som en norsk jarl, men som en internasjonal aktør. Dermed var det også meget viktig å vise at han forsto de sosiale kodene den europeiske eliten opererte med – tanken om høviskhhet og ridderlighet. Deltakelsen i korstogene var nettopp et slikt prosjekt. Det samlet aristokratiet i Europa i et felles foretak for kristenheten og skapte en arena for kulturutveksling der høviskhhet og ridderlighet kunne vises. Tidvis skapte dette nærmest et konkurranseforhold blant korsfarerne, som var mer skadelig enn til gagn for den hellige saken. Skule hadde også som omtalt tidligere dynastiske forbindelser til utferder til Det hellige land. Hans forfader, Åsolv på Rein, var gift med Tora Skoftessdatter som var datter av

⁵⁰⁷ Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*: 140

⁵⁰⁸ HHS kap.177

⁵⁰⁹ HHS kap.177

⁵¹⁰ DN XIX nr.140

Skofte Ogmudsson.⁵¹¹ Slekten hans var dermed en del av det norske korstogsnettverket. Dermed kan det ha vært forventninger fra samfunnet og menneskene rundt Skule at han skulle følge sine forfedres eksempel.

I den norske historieskrivingen vil jeg hevde at historikere har stolt litt for mye på sagaens framstilling, og dermed har det religiøse aspektet forsvunnet i bakgrunnen. Korstogsløftene hadde dessuten også en sammenheng med at kretsen i og rundt det norske hoff hadde behov for å vise at det var på samme nivå som resten av Europa. Dette kommer tydeligere fram under kong Håkons senere regjeringstid.

Politiske nettverk av korsfarere

[The 13th century] rulers sensed the significance that the Holy Land held for the Church and their subjects alike, and in part shared that esteem, but they weren't prepared to sacrifice to its alarmingly high demands the numerous other concerns of dynasty, honour and prestige. The Holy Land was always on the agenda but it never came first, and it needed to come first if it was to be saved.⁵¹²

Norman Housleys sitat sier noe allmenngyldig om det politiske handlingsrommet herskere i 1200-tallets Europa beveget seg innenfor. Det politiske klimaet internt i Europa var ikke lenger det samme i 1250-årene som det hadde vært ved det første store korstoget i 1095. Det manglet ikke på monarker som tok korset, men å realisere korstogsplaner var ofte vanskeligere. Tyermans karakteristikk av den tidligere omtalte korsfareren Fredrik II som *a serial cruce signatus*, gjelder ifølge samme historiker også mange andre europeiske herskere på 1200-tallet.⁵¹³ Korstogsbevegelsen ble bifalt av flere av Europas mektige fyrster, men graden av gjennomføring varierte. I England tok Henrik III korset minst tre ganger; i 1216, 1250 og 1271.⁵¹⁴ Men han dro allikevel ikke ut på korstog av den grunn. Men hvorfor så mange brutte løfter? Tyerman karakteriserer det slik: "[T]he cross became an accepted way of displaying religious credentials, almost regardless of whether [one] embarked."⁵¹⁵ Det fantes riktignok unntak. I Frankrike tok kong Ludvig IX korset to ganger, i 1248 og 1267, og reiste ut begge ganger.⁵¹⁶ Hans første korstog i 1248-1254 endte med at han ble tatt til fange og løslatt først etter å ha betalt en enorm sum i løsepenger. Det andre korstoget i 1267 endte med hans død i Tunisia tre år senere.

Perioden var full av tilbakeslag. I Danmark ble det fra 1147 drevet en aktiv korstogspolitikk i områdene rundt Østersjøen. Dette resulterte i dansk kontroll over store

⁵¹¹ Hkr MagBerr kap.20

⁵¹² Housley, *Fighting for the cross*: 17

⁵¹³ Tyerman, *God's war*: 740

⁵¹⁴ Tyerman, *God's war*: 738

⁵¹⁵ Tyerman, *God's war*: 737-738

⁵¹⁶ Mayer, *The Crusades*: 260: 281

områder av det som i dag utgjør deler av Estland og Latvia. Valdemar Seier innledet i første halvdel av 1200-tallet en dansk ekspansjon i disse områdene. Det begynte med det danske korstoget mot Estland i 1219.⁵¹⁷ I 1223 ble imidlertid all dansk korstogsaktivitet innstilt. I begynnelsen av mai dette året ble nemlig kong Valdemar og hans sønn tatt til fange av kongens egen vasall, grev Henrik av Schwerin. Grev Henriks handlinger førte til hektisk diplomatisk virksomhet, hvor blant annet ordensmesteren for Den tyske orden, Herman von Salza, deltok aktivt i forhandlingene om en løslatelse.⁵¹⁸ Pave Honorius III var også engasjert i forhandlingene.⁵¹⁹ Grunnen til pavens sterke engasjement var at Valdemar i all hemmelighet hadde avlagt et korstogsløfte og var derfor omfattet av den pavelige beskyttelse lovet til alle korsfarere.⁵²⁰ Til tross for trusler om harde kirkestraffer, ble Valdemar løskjøpt først to år senere. Tilbakeslaget med kongens tilfangetakelse, og de økonomiske utgiftene for å få ham frigitt, må ha rammet korstogsaktiviteten i Østersjøområdene hardt.

Men var Håkon og Skule også en del av dette nettverket av korsfarere? De var begge svært opptatt av å bygge opp et kontaktnettverk blant europeiske fyrster og på mange måter skapte Skule seg et nettverk parallelt med kongemakten. Dette har sammenheng med den nokså frie rollen hans som jarl. Selv om Skule også var en av kongens håndgangne menn, sto han friere enn andre medlemmer av aristokratiet til å handle på egenhånd. Skule sto et hode høyere enn andre aristokrater, men opplevde etter hvert at kretsen rundt kongen gradvis forsøkte å redusere denne svært selvstendige rollen. Som vi har sett overfor at det først og fremst Skule som er en pådriver når det gjelder korstogene i denne perioden. Hans politiske nettverk blir dermed også av betydning.

Sagaen nevner flere ganger at Skule oppsøkte kong Valdemar i Danmark, blant annet den mislykkede ferden i 1223 da Valdemar i forkant var tilfangetatt av grev Henrik.⁵²¹ Det nevnes også om et senere møte mellom Skule og Valdemar.⁵²² Den klareste indikasjonen på Skules selvstendige utenrikspolitiske program er imidlertid i forholdet til keiser Fredrik II. Både kong Håkon og Skule hadde intensjoner om å knytte nær kontakt med keiseren. Det kommer fram i sagaens framstilling av den tredje kjente sendeferden fra det norske riket til den tysk-romerske keiseren i 1237.⁵²³ Ved denne utferden var det to sendemenn. Kongens mann var Roar kongsfrende, mens Bård Isaksbror var den nylig utnevnte hertugens representant. I sagaen

⁵¹⁷ Lind et. al., *Danske korstog*: 208

⁵¹⁸ Jensen, *Korstogene*: 163

⁵¹⁹ Lind et. al., *Danske korstog*: 177

⁵²⁰ Jensen, *Korstogene*: 163

⁵²¹ HHS kap.84

⁵²² HHS kap.161

⁵²³ HHS kap.191

mistenkeligjøres hertugens sendemann.⁵²⁴ Denne politiserte framstillingen blir om muligens enda mer påfallende ved at sagaen i de to neste kapitlene trekker frem Bårds voldtekt av en kvinne og hvordan han senere ble drept som et resultat av denne moralsk fordømmende handlingen.⁵²⁵ Det vitner om et klart forsøk på å sverte Bård og fremstille han som en mann av lav moralsk karakter. Indirekte rammer dette også Skule siden Bård var en av hans menn.

Et annet godt eksempel på Skules nettverksbygging er hans kontakt med den engelske kong Henrik IIIIs formynderstyre. I et udatert brev, trolig fra 1222,⁵²⁶ kommer det fram at Skule allerede det foregående året hadde sendt kapellanen Jon til den engelske kongen med gaver. Brevet er interessant ikke bare fordi det viser at Skule forsøkte å etablere sitt eget kontaktnettverk, men også fordi det indikerer hvordan Skule så på sin egen rolle. Brevet, adressert til ”Den eminente Heinrich, av Guds nåde anglernes konge”, er sendt fra Skule, som gir seg selv tittelen: ”På samme vis, S[culius], hertug av hele Norge.”⁵²⁷ Skule ble ikke hertug før i 1237, så referansen til hertugtittelen (*dux*) er ment som den posisjon jarleverdigheten hans tilsa. Mer problematisk er hentydningen til at han har tittelen av ”Guds nåde” og at den gjelder ”hele Norge.” I virkeligheten styrte Skule bare 1/3 av det norske riket, og ordbruken indikerer et forsøk på å skape seg en høyere verdighet enn han i realiteten hadde. Det var bare en person i riket som hadde tittelen sin ”av Guds nåde” og det var kongen.⁵²⁸ Skule hadde også private handelsinteresser i England. Det kommer blant annet fram av to leidebrev, gitt av kong Henrik for Skules kjøpmenn i England. Disse var Peter Oddsson i 1224⁵²⁹ og Andres Arnesson i 1225.⁵³⁰ Etter dette hører vi lite om norske kjøpmenn på vegne av Skule, uten at dette nødvendigvis betyr at han sluttet å sende ut kjøpmenn.

Hvor omfattende Skule nettverk var kommer klart fram under hans opprør mot kong Håkon i 1239-1240. På vårparten 1240 sendte Skule ifølge sagaen ut en rekke brevsendinger til forskjellige fyrster rundt om i Europa. Abbed Bjørn, fra klosteret på Nidarholm, fraktet brev for hertugen til viktige fyrster på kontinentet; Danmark, Det tyske rike og andre land der omkring,

⁵²⁴ ”og þotti Roa Bardur ecki allt flytia af skynsemi milli þeira Kongs og Jarls” (HHS kap.191)

⁵²⁵ HHS kap.192-193

⁵²⁶ Dateringen av brevet er, ifølge fotnote i RN I, gjort på bakgrunn av at Skules sendemann, kapellan Jon, nevnes i et brev anno 19.august 1222 fra Henrik III til Skule: RN I nr.458

⁵²⁷ ”Illustrissimo viro Henrico, Dei gratia regi Anglie, S[culius], eadem gratia dux totius Norwegie, salutem et dilectionis sinceritatem” (DN XIX nr.140)

⁵²⁸ Hirdskræen er en senere kilde, men mye av dens stoff rundt forholdet mellom hertug og konge, stammer mest sannsynlig fra Håkons styringstid. Her heter seg der at: ”konongr skal gefa [hertugen] suærð oc fa hanum .i. honð. skal hænn .i. þui við kiænnazt. at hænn hællðr hærtogaðom af.”(*Hirdskræen* kap.7). Likeledes er det som nevnt tidligere i Kongespeilet gjort klart at det er kongens embete som har fått sitt navn av Gud. Jfr *Kgs*:139. Begge kildene indikerer et syn som etter all sannsynlighet også har vært gjeldene under Håkons styre, nemlig at kongen er den eneste som er gitt sin makt av Gud. Hertugen/jarlen har sin makt fra kongen. Dette taler for at Skule på dette tidspunktet så på sin rolle i forhold til kongemakten som svært selvstendig

⁵²⁹ DN XIX nr.162

⁵³⁰ DN XIX nr.170

samt også til den pavelige kurien.⁵³¹ En annen sendemann, Jatgeir skald ble sendt østover med brev til ulike deler av det svenske riket; Jemtland, Helsingland og Svitjod.⁵³² Alle disse utsendingene ble avskåret av kong Håkons menn.

Muligens kom et eller flere av Skules brev forbi Håkons menn. På vårparten 1240 sendte keiser Fredrik et brev til det norske riket i et forsøk på å megle i konflikten mellom Håkon og Skule.⁵³³ Keiseren hadde på en eller annen måte fått høre nyheten om konflikten som var utbrutt. Han påpekte i brevet at han satt pris på både kongen og hertugen og bad om at de skulle sende hver sin representant til ham for å framlegge saken. Deretter skulle keiseren selv dømme i saken. I mellomtiden bad han partene inngå våpentilstand. At keiser Fredrik hadde reelle intensjoner om å få i stand forlik mellom Håkon og Skule, indikeres også av at Håkon på vårparten 1241 ble oppsøkt i Konghelle av en viss Matteus, som var en utsending fra keiseren.⁵³⁴ Dette var en svært eksotisk delegasjon for ikke bare hadde Matteus med kostbare gaver (*agiætum giðfum*), han var også ledsaget av fem *blamenn* (negre/arabere).⁵³⁵

Matteus' sendeferd hadde antakelig også en mer pragmatisk side. Særlig to ting synes å ha vært på agendaen. I 1240-1242 ble Sentral-Europa invadert av mongolene, som var en alvorlig trussel mot hele Europa.⁵³⁶ Dermed kan keiseren ha ønsket å mobilisere Europas herskere mot den forestående trusselen. Det andre er av kirkepolitisk art. Som nevnt hadde paven ekskommunisert Fredrik allerede i 1227 og gjentok dette i 1239. På konsilet i Lyon i juni-juli 1245 ble det bestemt at Fredrik var avsatt som keiser og det ble bestemt å predikere et korstog mot ham i tyske områder.⁵³⁷ Derfor synes utsendingen fra den tyske keiseren å ha hatt klare politiske mål om å vinne norsk støtte for keiserens sak. Dette framstøtet ser ut til å ha vært vellykket. Sagaen nevner ingenting om pavens fordømmelse av Fredrik, og i nekrologen over ham heter det at: "Det er folks mening at keiser Fridrek var en av de gjæveste romerske keisere i seinere tid."⁵³⁸ Ifølge den engelske benediktinermunken Matteus av Paris hadde kong Håkon ved kronning i 1247, sagt at han gjerne ville føre krig mot kirkens fiender, men ikke alle av pavens fiender.⁵³⁹

⁵³¹ HHS kap.215

⁵³² Siden Jatgeir ble sendt østover med brev, kan Svitjod her kanskje sikte til de russiske områdene, muligens Novgorod? HHS kap 216

⁵³³ RN I nr.705

⁵³⁴ HHS kap.243

⁵³⁵ HHS kap. 243

⁵³⁶ Tyerman, *God's war*. 785

⁵³⁷ Tyerman, *God's war*. 774

⁵³⁸ "Enn þat er mal manna at friðrekr. hafi einn uerit gaufgazstr hófðingi af Roma-borgar-keísarum i hinni siðarí æfui" (HHS kap.275)

⁵³⁹ *Chronica Majora* bind V: 201

Oppsummering

Skule var den eneste av konge og jarl som kunne drive en aktiv korstogspolitikk i denne perioden. Dette skyldes flere faktorer. For det første hadde Skule et godt forhold til kirken og erkebiskopene i perioden. Kontakten, både den norske geistlighet og den pavelige kurien, kan ha vært en avgjørende faktor til at han også avla flere korstogs- og pilegrimsløfter. For det andre hadde også Skule dynastiske tilknytninger til korstogsbevegelsen. Kong Håkons tilsynelatende manglende interesse for korstogene i denne perioden må tilskrives hans unge alder og at det derfor hovedsakelig var kongens rådgivere som la opp politikken. For det andre hadde satt han ikke sikkert på tronen. De innenrikspolitiske problemene, både ribbungereisningen og det etter hvert anstrengte forholdet mellom Håkon og Skule, gjorde det upraktisk å omdirigere dyrebare ressurser og mannskap til inntekt for korstogssaken. For det tredje hadde han også i perioder på 1230-tallet et turbulent forhold til enkelte norske geistlige og ikke minst pavemakten.

Når det gjelder Skules mangel på gjennomførelse av sine løfter, må det i stor grad tilskrives den politiske ustabile situasjonen. Denne mangelen på gjennomføring har ført til at flere historikere i etterkant har sett hans religiøse ambisjoner som avledningsmanøvre fra politiske mål. Jeg vil derimot hevde at kildematerialet ikke er i stand til å gi et såpass ensrettet svar. Virkeligheten er antakelig et sted midt i mellom. Skule var riktignok en politisk aktør med høye ambisjoner, men han var også en from mann, noe hans gaver og donasjoner til kirkelige institusjoner indikerer.

Oppbyggingen av politiske nettverk stod sentralt både i Håkon og Skules utenrikspolitiske ambisjoner. Flere av kontaktene var også sentrale innenfor den samtidige korstogsbevegelsen. Det norske riket hadde gjentatte sendeferder til den mest sentrale verdslige aktøren innenfor både korstogsbevegelsen og det politiske liv i perioden, den tysk-romerske keiser Fredrik II. Fredrik hadde med sitt korstog i 1228-1229 klart å forhandle seg frem til en avtale som gjorde at store deler av Jerusalem igjen var på kristne hender fram til 1244. Dermed var det heller ikke nødvendig med store militære kampanjer i denne perioden. Senere, under konflikten mellom pave og keiser, var kontakten mellom det norske riket og keisermakten så sterk at selv ikke paven klarte å bryte opp vennskapet. Hverken Håkon eller Skule ønsket å bli involvert i pavens politiske strid med keiseren. Sistnevnte grep også inn i norske forhold og forsøkte forgjeves å megle under Skules opprør.

5. KONGE, KORSTOG OG HOFF – 1240-1260

Som vi har sett i det foregående kapittelet var det Skule som var den aktive korstogspolitiker i det norske riket fram til sin død i 1240. Men Håkon hadde allerede avlagt sitt første korstogsløfte i den foregående perioden. Jeg vil i dette kapittelet gå konkret inn på Håkons forhold til korstogene og korstogsideologien. Et direkte spørsmål er: Hvorfor fullførte han aldri sine korstogsløfter? For å svare på det er det nødvendig å se nærmere på hvordan Håkons politiske program bar preg av samtidens korstogsideologi. Slik jeg ser det kan en skille mellom en direkte og en indirekte påvirkning.

Den direkte påvirkning kommer til uttrykk ved at kong Håkon i perioden etter 1240 avla en rekke korstogsløfter til pavemakten. Hans mangel på gjennomføring av disse korstogsløftene er blitt sett på som at han ikke tok dem særlig seriøst og det er dermed lett å trekke den slutningen at Håkon var en pragmatisk politiker, som på kynisk vis utnyttet korstogsløfter til egen politisk vinning. Allikevel hedres kong Håkon i sin nekrolog for å ha gjort mer for kristendommen i Norge enn noen annen konge siden Olav den hellige.⁵⁴⁰ Samtidig er det også viktig å ta med at korstogsforskningen i senere tid har begynt å ta korstogsideologien mer seriøst, ikke bare som kamuflasje for politiske mål.

I 1240-årene kom det en stor trussel mot Europa fra øst, mongolene. Deres inntog i Europa spredde frykt over hele kontinentet. Den katolske kirkens forhold til mongolene var tveegget. Det var håp om at mongolene kunne være en alliert mot muslimene og de kristne håpet i det lengste at mongolene var en av Israels tapte stammer. Men dette håpet brast og i stedet ble mongolene omtalt som Herrens svøpe. Mongolene ble derfor en trussel framfor en redning. De mongolske innfallene skapte flyktningstrømmer, også til Norge. Det er muligens her nøkkelen til å forstå kong Håkons innsats for kristendommen ligger.

Det er også viktig å se den siste perioden av kong Håkons styringstid i en større kontekst enn den rent nasjonale. Denne perioden er preget av en av de store konfliktene i europeisk middelalder, nemlig konflikten mellom keiser Fredrik II og pavemakten. Begge forsøkte de å vinne allierte til sin sak, og begge henvendte de seg til den norske kongen. Dette satte kong Håkon i en kinkig situasjon. Kongen ville gjerne bli kronet av paven, men samtidig ville han beholde det gode forholdet til den tyske keiseren. Hvordan påvirket dette kongens korstogsiver? I forrige kapittel så vi at både Skule og Håkon var en del av et korstogsnettverk. Der var imidlertid Skule hovedfokuset. Derfor vil jeg i dette kapittelet undersøke kong Håkons nettverk. Et sentralt punkt vil i den forbindelse være hans forhold til den franske korstogskongen Ludvik IX. Et trekk ved 1200-tallet er at tanken om korstog ikke bare kom til å bli sett på som en kamp

⁵⁴⁰ HHS kap.333

for å vinne tilbake Jerusalem for kristendommen. I stedet var korstogene en kontinuerlig krig på flere fronter til kristendommens forsvar. Særlig gjelder dette kampene på den iberiske halvøya og i Baltikum, hvor framgangen også var større. Kong Håkons kontakt og allianser i disse områdene blir dermed interessante å se i lys av kongens korstogstanker.

Når det gjelder den indirekte påvirkningen, mener jeg denne kommer til uttrykk i Håkons anstrengelser for å reformere den norske hirden. Håkon hadde ambisjoner om å løfte det norske riket opp på det samme kulturelle nivå som andre europeiske hoff. Sentralt i hans didaktiske program sto importen av seder og skikker fra de kulturelle strømninger ute i Europa. Korstogsideologien kommer her mer implisitt frem, fordi den var en viktig del av det europeiske ridderideal.

Mellom pave og keiser – kong Håkons politiske balansekunst

Som allerede nevnt hadde Håkon siden slutten av 1220-årene jobbet med å få en dispensasjon for sin uekte byrd fra pavemakten og dermed også få i stand en kroning. Etter Skules fall i 1240 ble dette nok en gang et aktuelt tema.

På vårparten 1244 kom Bjørn, abbeden i Nidarholm, tilbake til Norge.⁵⁴¹ Abbeden hadde vært en av Skules nære rådgivere og hadde vært sendemann for kompromitterende brev fra Skule til utenlandske regenter. Etter at disse brevene var blitt tatt fra ham fikk han likevel fortsette sin ferd til Roma, hvor han hadde saker til behandling.⁵⁴² Da han kom tilbake til Norge, gikk kong Håkon med på å gi abbeden grid og ba ham komme til seg når det passet. Sagaen forteller at abbed Bjørn hadde med pavens hilsen og velsignelse, i tillegg til et brev: ”med så fagre ord at det knapt er kommet et så vakkert brev til Norge fra paven.”⁵⁴³ Brevet med beskjeden om at Innocent IV hadde tiltrådt pavestolen, har antakelig inneholdt mer enn kun tradisjonelle formel.⁵⁴⁴ Men hvorfor er slikt flatterende brev fra paven? Grunnen til pavens fagre ordsending til kong Håkon ligger i den politiske striden som pågikk mellom pave og keiser. Som kardinal hadde pave Innocent IV, eller Sinibaldo Fieschi som han da het, hatt et godt forhold til keiser Fredrik II, men som pave kom han raskt på kollisjonskurs med keiseren. Særlig da det ble klart at

⁵⁴¹ HHS kap.244

⁵⁴² Abbeden var blitt suspendert som bestyrer for Nidarholmen kloster og satt i bann av erkebiskopen. Han hadde deretter pantsatt klosterets eiendom til Skule for å oppdrive penger til å reise til paven i Roma. Dit hadde han også medbrakt klosterets segl. Dette brukte han til å pantsette klostereiendom nok en gang, ettersom han måtte oppholde seg lenge i byen i påvente av pavevalget som drøyde ut. Som Munch, så passende påpekte, så var Bjørn heldigere i Roma enn en skulle ha ventet. Paven ikke bare løste ham fra bannet, men gjeninnsatte ham også som bestyrer av klosteret. Paven hadde derfor neppe full innsikt i saken, og da erkebiskopens utsendinger ankom, hadde han allerede forlatt byen: DNFH Fjerde Deel Første Bind: 12-13

⁵⁴³ ”hann færði honum bref fra pafanum með sua fögrum orðsendingum at varla hefir komit iafnfaghrt bref í Norge af pafanum” (HHS kap.246)

⁵⁴⁴ Jfr. kommentar i fotnote til Regesta Norvegica: RN I nr.739

keiseren ikke kom til å gå med på de krav pavedømmet hadde satt fram.⁵⁴⁵ Dette kom som nevnt til å føre til at kirkekonsilet i Lyon erklærte Fredrik for avsatt og begynte å predikere korstog mot ham.⁵⁴⁶

Samtidig hadde de fagre ordene fra paven i brevet gitt Håkon fornyet håp om å få i stand en kroning.⁵⁴⁷ Han innkalte erkebiskop Sigurd og de andre biskopene til et møte, der han bad dem om deres støtte til å sende en ny forespørsel til paven om kroning. Biskopene ville gjerne gå med på dette, men ville samtidig ha kongen til å godta kirkelige rettigheter og kong Magnus' kroningsed. Dette nektet kongen tvert.⁵⁴⁸ I stedet sendte Håkon sine egne sendemenn til paven; den engelskfødte Laurentius, abbed på Hovedøya kloster og hans sekretær, Bjarne, kórsbror i Nidaros.⁵⁴⁹ Kongen gjorde flere tiltak for at kroningen ikke skulle drøye ut slik det tidligere hadde gjort. For det første gjentok han sine løfter om å dra på korstog.⁵⁵⁰ Muligens var Håkon informert om at Jerusalem nok en gang hadde falt i hendene på muslimene i september året før.⁵⁵¹ For det andre betalte han ifølge Matteus av Paris kurien 30 000 mark sterling for kroningen.⁵⁵² Hvorav 15 000 mark ble gitt til den pavelige legaten, kardinal Vilhelm av Sabina, under hans opphold i Norge.⁵⁵³ Vilhelm mottok også penger fra den norske kirken, selv om dette var en beskjeden sum i forhold til kongen, bare 500 mark.⁵⁵⁴ Selv om det er omdiskutert hvorvidt Matteus' omtalte beløp er korrekt,⁵⁵⁵ er det liten tvil om at Håkon betalte en eller annen sum til kurien for sin

⁵⁴⁵ Dette gjaldt blant annet keiserens besittelser i Italia. I 1220 hadde Honorius III gått med på å krone Fredrik til tysk-romersk keiser i håp om å få ham med på sine korstogsplaner mot Damietta, i Egypt. Paven hadde også gått med på å la Fredrik få styre Sicilia, samtidig som han satt som keiser. Denne foreningen mellom Sør-Italia og Det tysk-romerske riket var en direkte trussel mot pavedømmet. Derfor hadde allerede pave Innocent III tvunget Fredrik til å overlate styret av Sicilia til sin sønn, Henrik. Men etter Innocents død hadde Fredrik fått Henrik valgt til tysk konge og dermed sikret at begge rikene forble forent under sønnen: Mayer, *The Crusades*: 231

⁵⁴⁶ Jensen, *Korstogene*: 170; Mayer, *The Crusades*: 260-261

⁵⁴⁷ HHS kap.247

⁵⁴⁸ HHS kap.247

⁵⁴⁹ HHS kap.247; Hvem som var kongens sendemenn kommer fram i et pavebrev: DN I nr.30

⁵⁵⁰ Det synes som om kongen har gitt paven beskjed om dette via sine sendemenn ettersom paven allerede i november 1246 tar kongen og hans rike inn under det apostoliske vern, så lenge korstoget varer: DN I nr.33

⁵⁵¹ Jerusalem falt for en hær av khwarezmid-krigere, et tyrkisk folkeslag som var blitt fordrevet fra sine tradisjonelle områder av mongolens framrykninger

⁵⁵² *Chronica Majora* bind V: 222

⁵⁵³ *Chronica Majora* bind IV: 651

⁵⁵⁴ *Chronica Majora* bind IV: 651

⁵⁵⁵ Munch summerer beløpene slik at den totale summen utgjorde 45 000 mark. At Håkon eller det norske riket skulle ha slike ressurser til rådighet, tviler han på. Derfor spekulerer han på om summen Matteus oppgir heller er et uttrykk for munkens harme over det han kaller "de pavelige Udpresselser" og at summen derfor er en overdrivelse: DNFH Fjerde Deel Første Bind: 27; Gustaf Adolf Donner mener imidlertid at Munch både har misforstått og regnet feil. For det første hadde de norske legatene neppe med seg et stort pengebeløp til paven. Matteus nevner at pengene ble overlevert til paven i Roma, men i 1245 hadde paven forlat byen, da han ikke lenger følte seg trygg, og hadde via Genova dratt til Lyon. Donner mener Matteus' utsagn gir mening dersom de norske legatene kun *lovet* kurien disse pengene; 15 000 av dem ble betalt til Vilhelm, mens det resterende beløpet ble overlevert paven etter at denne var tilbake i Roma i april 1251: G. A. Donner, "Kardinal Wilhelm von Sabina" i *Commentationes Humanarum Litterarum. Tomus II*, O. Harrasowitz (red), Helsingfors 1927-1929: 307; Knut Helle, mener i likhet med Munch, at Matteus' beretning inneholder en kjerne av historisk sannhet, men at summen åpenbart er en overdrivelse: Helle, *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca.1150-1319*: 145; Jeg mener det er mulig at Håkon kan ha betalt 15 000 mark, men om han har betalt så mye som 30 000 er mer tvilsomt. Det norske kongemakten er blitt regnet som lutfattig, men Håkon kan

kroning. Paven, som sårt trengte både pengestøtte og allierte i kampen mot keiser Fredrik, må ha vært svært etterkommelig for å vinne den norske kongen til sin sak. Derfor gikk han også raskt med på å sende kardinal Vilhelm for å krone kongen allerede samme år.⁵⁵⁶

Matteus nevner samtidig som han beretter om Vilhelms legasjon til Norge, at paven sendte ut en rekke delegasjoner til Tyskland, Spania og Italia for å skaffe støtte i kampen mot Fredrik og hans sønn Konrad.⁵⁵⁷ Vilhelm hadde et lignende oppdrag, ved siden av kroningen av kong Håkon, for det norske og svenske riket.⁵⁵⁸ Norske historikere har gjerne fokusert mest på det nasjonale aspektet ved kardinalens besøk, særlig i forbindelse med kirkens jurisdiksjonsfrihet og satt besøket i samband med utviklingen fram mot sættargjerden i Tønsberg i 1277.⁵⁵⁹

Selv vil jeg hevde at det er flere momenter som kan gi en indikasjon på at Vilhelm tok opp korstogsspørsmålet. For det første hadde han, som jeg kommer nærmere tilbake til senere, selv en bakgrunn i korstogsbevegelsen. Som pavens utsendte i de baltiske områdene hadde han vært en aktiv pådriver for korstog. For det andre gjelder det ordlyden i to taler sagaen tilskriver kardinalen. Den første er fra hans stopp i England på vei til Norge: ”Men jeg har to ærend [i Norge], som jeg tror alle må si er gode, det ene er å forkynne om Jesus Kristus, Guds sanne sønn, og det andre er å krone kongen deres, med Guds nåde og pavens samtykke.”⁵⁶⁰ Særlig interessant i denne sammenheng er det at kardinalen sier han skal ”forkynne om Jesus Kristus.” På norrønt kan strofen indikerer at Vilhelm her snakket om å predikere korstog; ”Er þat at birta þeim iesum cristum sannan guðs son.”⁵⁶¹ Ordet *birta* kan ha flere betydninger – lyse opp, gjøre kjent, åpenbare, kunngjøre.⁵⁶² For å bedre forstå talen kan det være nødvendig å se nærmere på den andre talen sagaen tilskriver kardinalen.

Den andre talen er en lignende tale som kardinalen holdt ved sin ankomst til det norske riket. Her heter det på norrønt at kardinalen er kommet for: ”at boða monnum nafn iesu

godt å klart å oppdrive en sum på 15 000 mark rundt 1247. Hendelsen er nær i tid med Skules fall, hvor Håkon må ha fått tilgang til inntekter gjennom beslag av falne motstanderes gods og eiendom. En annen pekepinn er kongens årlige inntekter. Ifølge Svein H. Gullbekk utgjorde den årlige landsskylden på slutten av 1200-tallet omkring 100 000 mark, kongemaktens skatteinntekter lå på rundt 10 000 mark og inntekter fra bøter minst like mye, hvis ikke mer: S. H. Gullbekk, ”Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen?” i norsk HT bind 84 nr.4, Oslo 2005: 556; Summen kong Håkon eventuelt overdro til Vilhelm utgjorde dermed halvannet års kongsinntekter. Kvaliteten på myntene er ikke nevnt i kildematerialet, så det kan tenkes at kongen betalte 15 000 mark, men at dette eventuelt var av dårlig sølvkvalitet.

⁵⁵⁶ HHS kap.248; DN I nr.32

⁵⁵⁷ *Chronica Majora* bind IV: 612

⁵⁵⁸ *Chronica Majora* bind IV: 612; Munch, DNFH Fjerde Deel Første Bind: 23

⁵⁵⁹ Jfr. bl.a. O. Kolsrud, ”Kirke og folk i middelalderen” i *Norske Teologiske Tidsskrift* bind XIV, Oslo 1913; H. Koht, ”Sættargjerda i Tønsberg 1277” i norsk HT bind 5 rekke 3, Oslo 1915; J. A. Seip, *Sættargjorden i Tønsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo 1942; J. Schreiner, ”Konge og kirke i Norge 1247-1297” i norsk HT bind 33, Oslo 1943-46; E. Gunnes, ”kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277” i norsk HT bind 49, Oslo 1970

⁵⁶⁰ HHS kap.249

⁵⁶¹ HHS kap.249

⁵⁶² *Norrøn ordbok*, ved M. Hægstad og A. Torp, Oslo 2004: 51

cristis.”⁵⁶³ Ordet *boða* kan også bety det samme som *birta*, men det kan også bety kalle, tilby, forkynne.⁵⁶⁴ Kardinalens tale blir altså mer spisset idet han ankommer Norge og presiserer muligens intensjoner om å tale korstogets sak.

For det tredje bemerker sagaen at kardinalen og kongen gjentatte ganger samtaler med hverandre under kardinalens opphold.⁵⁶⁵ Blant annet nevnes det at: ”Kongen talte med kardinalen for sine menn og mange spørsmål de trengte å få utredet, og kardinalen rettet i sakene så godt han kunne.”⁵⁶⁶ Sagaen kommer ikke konkret inn på hvilke spørsmål kardinalen og kongen talte om og fokuset blant norske historikere har som sagt i hovedsak vært å se besøket i en svært nasjonal kontekst i forbindelse med kirkens stilling i riket. I sagaens neste strofe nevnes det at kardinalen innviet Apostelkirken i kongsgården og gav avlat der. Sett i sammenheng mener jeg det kan tenkes at de to også diskuterte kong Håkons korstogsløfter og hans eventuelle støtte i pavens strid med keiseren. Dette kan forklare hvorfor kardinalen såpass klart tok kongens parti i hans konflikter med den norske kirken i forkant av kroningen.

Det kan også tenkes at kardinalen kan ha snakket med andre i kongens krets. Blant annet hadde Knut jarl fått omgjort sitt korstogsløfte mot å enten støtte ungarenes kamp mot mongolene eller betale kurien den summen et korstog ville ha kostet ham.⁵⁶⁷ Nå har vi ingen kilder som bekrefter eller avkrefter hvorvidt Knut noensinne betalte denne summen, men dersom han ikke hadde gjort det hadde kardinalen en god anledning til å drøfte saken med ham.

Dersom kardinal Vilhelm drev med en eller annen form for korstogspredikeringen under sitt Norgesbesøk, vil det være umulig å si noe om dette var rettet mot keiser Fredrik eller noen av de andre korstogsmerkene, slik som for eksempel de baltiske korstogene. Dersom det var ment for å få kong Håkon med på pavens korstog mot keiseren, var det hele mislykket. Kongen hadde ingen intensjoner om å bryte sitt vennskap med Fredrik. Dersom vi skal tro Matteus av Paris hadde paven imidlertid svært høye tanker om kong Håkon og hadde i forbindelse med kroningen også gitt kongen beskjed at han gjerne ville innsette Håkon på selveste keisertronen.⁵⁶⁸ I samtale med Matteus skal imidlertid kong Håkon ha uttrykt seg avvisende til et slikt forslag. Ifølge Matteus var kongen: ”villig til å angripe kirkens fiender, men ikke alle av pavens personlige

⁵⁶³ HHS kap.250

⁵⁶⁴ *Norrøn ordbok*: 56

⁵⁶⁵ HHS kap.252

⁵⁶⁶ “MArgar (sic) nauðsyniar ræddi konungr fyrir kardinala af hendi þegna sína. ok bætti vm sem han feck” (HHS kap.252)

⁵⁶⁷ DN I nr.27

⁵⁶⁸ *Chronica Majora* bind V: 201

fiender.”⁵⁶⁹ Korstog var dermed noe Håkon støttet, så lenge det ikke kom i konflikt med hans utenrikspolitiske program.

Sagaen tegner et bilde av forholdet mellom kong Håkon og keiser Fredrik som svært godt.⁵⁷⁰ Det at norske prelater eller andre geistlige ikke var til stede ved konsilet i Lyon i 1245⁵⁷¹ er en klar indikasjon på det norske rikets holdninger i konflikten mellom pave og keiser. Håkon hadde dessuten økonomiske grunner til å holde seg på god fot med keiseren. På slutten av 1240-tallet hadde det kommet til uroligheter mellom nordmenn og kjøpmenn fra Lübeck.⁵⁷² Håkon hadde i den anledning skrevet brev og klaget saken inn for keiseren. Ifølge sagaen hadde keiseren sendt svar tilbake at den norske kongen sto høyere i kurs hos keiseren enn noen andre nordiske regenter og at keiseren derfor ville overdra byen til kong Håkon.⁵⁷³ Keiser Fredrik døde imidlertid før denne avtalen kunne ratifiseres. Sagaens nekrolog over keiser Fredrik gir også klare indikasjoner på at det norske riket sto på keiserens side i striden med paven. Ikke ett ord er nevnt om Fredriks stridigheter med pavemakten, men konstaterer kort at: ”Det er folks mening at keiser Fridrek var en av de gjæveste romerske keisere i seinere tid.”⁵⁷⁴

Misjon og korstog i nordområdene – mongoler, bjarmer og de kjetterske russerne

Kong Håkon la mer vinn på å styrke kristendommen i Norge enn noen annen konge før ham siden Olav den hellige. Han lot gjøre kirke nord i Troms og kristnet hele kirkesognet. Det kom til ham mange bjarmer som hadde flyktet østfra for tartarenes ufred. Han kristnet dem og gav dem den fjorden som heter Malangen.⁵⁷⁵

Dette utdraget er hentet fra kongens nekrolog i Håkon Håkonssons saga. Håkon sammenlignes i sitatet med misjonskongen Olav Haraldsson og roses for sitt arbeid i kristendommens tjeneste. Kanskje ligger noe av nøkkelen til å forstå pavens rosende ordlag av kong Håkon også i dette utsagnet? Hva besto egentlig Håkons misjonsarbeid i Nord-Norge av, og hvilken sammenheng er det til korstogsbevegelsen? For å bedre forstå sammenhengen, må en først finne ut hvem disse flyktningene var og hvem de flyktet fra?

⁵⁶⁹ “Sed postquam coronatus fuit, protestatus est palam, se simper velle ecclesie inimicos, sed non omnes Papæ inimicos, impugnare” (*Chronica Majora* bind V: 201)

⁵⁷⁰ Sagaen sier blant annet at det mellom kongen og keiseren var: ”hinn mesti felaghskapr” (HHS kap.275)

⁵⁷¹ DNFH Fjerde Deel Første Bind: 17

⁵⁷² HHS kap.275

⁵⁷³ ”Þat stoð ok a brefum keisara at hann mundi gera þui meiri sæmd hakonar konungs enn annarra hófðingía a norðr-lóndom at hann mundi gefa staðín lyboku u hans valld” (HHS kap.275)

⁵⁷⁴ ”Enn þat er mal manna at friðrekr. hafi einn uerit gaufigazstr hófðingi af Roma-borgar-keisarum I hinni siðarí æfu” (HHS kap.275)

⁵⁷⁵ ”<H>Akon kongr lagdi meira fysi a at styrkia guds kristni i norigi enn kongr fyrir honum. Sidan er var hinn hellgi olafur kongr. han let giora kirkiu nordur i trums ok kristnadi alla þa kirkiu-sokn. til hans kuomu mar[ger] biarmar er flyit hofdu austan fyrir ofrid[i] tartara ok kristnadi hann þa ok gaf þeim einn fiord er malangur h[eitir]” (HHS kap.333)

Mongolene dukket først opp på de vestlige Eurasiske stepper i 1222.⁵⁷⁶ På 1230-tallet gjorde de en rekke framstøtt i russiske områder og flere byer ble erobret, deriblant Riasan, Moskva, Vladimir, Suzdal og en rekke andre mindre byer.⁵⁷⁷ De vendte imidlertid om før de nådde Novgorod. Muligens unnslopp byen ved å betale mongolene tributt.⁵⁷⁸ I 1239 dro mongolene sørover og forlot de russiske områdene. Istedenfor innledet de en rekke kampanjer langt inn i Vest-Europa.⁵⁷⁹ Det er i forbindelse med disse mongolske kampanjene på slutten av 1230- og begynnelsen av 1240-tallet, at norske historikere har plassert hendelsen med bjarmene.⁵⁸⁰

Det er dermed disse mongolene som er sagaens *tartarer*. Mongolene som var med i de russiske kampanjene utgjorde i realiteten en minoritet. Etter hvert som mongolene rykket fram, førte kontakten med lokale folkeslag til at de etiske skillelinjene tidlig ble visket ut.⁵⁸¹ Som et resultat av dette oppsto det i kildene en fellesbetegnelse, *tartar*, om disse inntrengerne.⁵⁸² Men hvem er *bjarmene* utdraget fra sagene nevner? Halvdan Koht betegnet dem svært vagt som personer fra området rundt Kvitesjøen som sagaene kaller Bjarmaland.⁵⁸³ Tradisjonelt har bjarmene blitt identifisert som den finsk-ugriske folkegruppen karelerne, men nyere forskning har reist tvil om dette. Blant annet er det blitt hevdet at bjarmene like så godt kan være et annet finstaltende folkeslag, vesperne, som blandet seg med karelene i denne perioden.⁵⁸⁴

Årsaken til bjarmenes ankomst til det norske riket er omdiskutert. Koht stiller seg svært skeptisk til at bjarmene var blitt fordrevet av mongolene. Ifølge Koht: ”nådde aldri [mongolene] så langt som til Kvitehavet, og inga folk der turvte ta på røming for dei.”⁵⁸⁵ han tar ikke noe klar stilling til hvem andre som kan ha fordrevet bjarmene, men referer til den russisk historiker, K. Tiander, som mener bjarmene ble drevet på flukt av hærfolk fra Novgorod.⁵⁸⁶ Håkon Stang avviser teorien om at bjarmene ble fordrevet av hærfolk fra Novgorod med bakgrunn i at en slik

⁵⁷⁶ D. Ostrowski, ”The Mongols and the Ruś: Eight Paradigms” i A. Gleason (red), *A Companion to Russian History*, Singapore 2009: 66

⁵⁷⁷ Ostrowski, ”The Mongols and the Ruś: Eight Paradigms”: 66-67

⁵⁷⁸ Ostrowski, ”The Mongols and the Ruś: Eight Paradigms”: 66

⁵⁷⁹ E. Christiansen, *The Northern Crusades*, St Ives plc 1997: 133

⁵⁸⁰ Narve Bjørge opplyser i fotnote, med referanse til P. A. Munch, at det har vært vanlig innenfor norsk historieskrivning å datere bjarme-flukten til 1238-39: N. Bjørge, ”Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242” i norsk HT nr.61, Oslo 1982: 68; Koht kommer ikke med noen nærmere datering i sin artikkel, mens Stang bryter noe med det eldre synet. Selv om heller ikke han kommer med noen definitiv datering, ser han flukten i sammenband med en mongolsk ekspedisjon i de nordlige områdene i 1242-43: H. Stang, ”Norges første flyktninger – asiatick perspektiv på Troms 1242” i norsk HT nr.60, Oslo 1981: 344; Bjørge slutter seg til Stangs resonnement om at hendelsen fant sted på begynnelsen av 1240-tallet: Bjørge, ”Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242”: 71

⁵⁸¹ Ostrowski, ”The Mongols and the Ruś: Eight Paradigms”: 67

⁵⁸² Ostrowski, ”The Mongols and the Ruś: Eight Paradigms”: 67

⁵⁸³ H. Koht, ”Gråfjelden i norsk historie” i norsk HT bind.29, Oslo 1930-33: 22

⁵⁸⁴ Moseng et al, *Norske historie 750-1537*: 159

⁵⁸⁵ Koht, ”Gråfjelden i norsk historie”: 31

⁵⁸⁶ Koht, ”Gråfjelden i norsk historie”: 31

ekspedisjon ikke er nevnt i Novgorods tidebøker.⁵⁸⁷ Ifølge Stang omtaler disse tidebøkene langt mindre hendelser på 1200-tallet, men om noen aktivitet i nordområdene; ”er det taust som i graven.”⁵⁸⁸ Stang mener i stedet at mongolene i et kortvarig framstøtt omkring 1240 kan ha kommet så langt nordover som traktene rundt Kvitesjøen. Stangs problem er imidlertid at kildene ikke kan bringe fram bevis enten for eller imot påstanden. Han benytter seg derimot av en rekke andre kilder, deriblant muslimske og kristne kilder fra andre regioner,⁵⁸⁹ for å forsøke å bygge opp en lang og troverdig indisierrekke. Narve Bjørgo slutter seg til Stangs indisierrekke, som han mener er både grundig og tillitsvekkende.⁵⁹⁰

Dermed er forskningen ifølge Bjørgo tilbake ved utgangspunktet som Munch og Keyser aldri tvilte på; årsaken til at bjarmene kom vestover var den ufred mongolinvasjonen skapte.⁵⁹¹ I likhet med Bjørgo støtter jeg Stangs resonnement om at mongolene kan være årsaken til bjarmenes flukt. Novgorod synes å ha hatt mer enn nok med å forsvare seg mot mongolene til at de kunne drive en aktiv ekspansjonspolitik i nordområdene på slutten av 1230-årene. Trusselen mongolene utgjorde var svært stor. Noe av grunnen lå i deres mobilitet og enorme rekkevidde. Det er illustrerende at da mongolene dukket opp utenfor Novgorod var prins Aleksander Nevskij (r. 1236-1263) totalt uforberedt. Ifølge byens krønike var det bønn, og ikke prinsen, som reddet byen.⁵⁹²

Hvorfor tillot kong Håkon Bjarmene å slå seg ned i Norge? Stang ser for seg tre grunner; de har vært væpnet og forholdsvis mange, de har betalt for seg og de må ha framstått som en lojal gruppe som styrket norske interesser i regionen.⁵⁹³ Bjørgo mener Stangs politisk-økonomiske forklagringsgrunner er interessant, men har flere innvendinger.⁵⁹⁴ Han legger i stedet vekt på noe Stang bare nevner i korte trekk, nemlig misjonsgevinsten. Bjørgo mener dette er det avgjørende momentet for å forstå Håkons handlemåte.⁵⁹⁵ Som vist i forrige kapittel hadde Håkon tidvis et noe problematisk forhold til pavestolen, men dette forholdet hadde bedret seg, spesielt etter at Håkon avla korstogsløfte. Etter Skules fall hadde Håkon gjenopptatt forsøkene på å få i stand en kroning. Ser en Håkons korstogsløfte i 1237 og ambisjonene med å bli kronet i sammenheng med

⁵⁸⁷ Stang, ”Norges første flyktninger – asiatisk perspektiv på Troms 1242”: 338

⁵⁸⁸ Stang, ”Norges første flyktninger – asiatisk perspektiv på Troms 1242”: 338

⁵⁸⁹ Stang benytter seg blant annet av den persiske historikeren Rashīd ad-Dīn verk om mongolene, og den franske 1700-tallesjesuittpateren Antoine Gaubil i Beijing, som skrev et verk om mongolene basert på kinesiske kilder

⁵⁹⁰ Bjørgo, ”Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242”: 68

⁵⁹¹ Referansen til Munch og Keyser er gjort etter: Bjørgo, ”Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242”: 68

⁵⁹² Christiansen, *The Northern Crusades*: 133

⁵⁹³ Stang, ”Norges første flyktninger – asiatisk perspektiv på Troms 1242”: 358-561

⁵⁹⁴ Bjørgo mener for det første at bjarmene som kom til det norske riket neppe utgjorde så mange som Stang gjerne vil ha det til. For det andre ville etorstilt misjonerings- og koloniseringstiltak i nord, neppe kunne unngått å bli nevnt av Sturla Tordsson. Sagamaterialet for årene 1241-1246 er ganske tynt og Sturla hadde dermed neppe unnlatt å nevne et såpass stortilt tiltak: Bjørgo, ”Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242”: 73

⁵⁹⁵ Bjørgo, ”Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242”: 69

bjarmenes ankomst, må de har framstått som en gylden mulighet for kongen for å øke i anseelse i kirkens øyne.

På vårparten 1241 ble det sendt to viktige brev til Roma. Det første var en ny kroningssøknad for kong Håkon.⁵⁹⁶ Det andre var en forespørsel om endringer av kongens korstogsløfte.⁵⁹⁷ Her er det det siste brevet som er aktuelt å se nærmere på. I sitt brev av 8. juli 1241 tillater pave Gregor IX at kong Håkons korstogsløfte om å dra til Det hellige land endres til å føre krig mot rikets hedenske nabofolk.⁵⁹⁸ Disse to handlingene er av norske historikere blitt sett på som at kong Håkon hadde konkrete egeninteresser knyttet til sine gjentatte korstogsløfter.⁵⁹⁹ Dermed framstår Håkons misjonsvirksomhet av bjarmene fort som en lettkjøpt misjonsgevinst kongen kunne ta til egen inntekt og bruke i kroningsforhandlingene. Men muligens har historikerne oversett et viktig poeng, nemlig at endringene av Håkons korstogsløfter, forutsetter at pavemakten førte en korstogspolitikk som samsvarte med kongens forespørsel.

Pavens tillatelse til å endre korstogsløftet, må ses i sammenheng med Gregor IXs holdninger til russerne og forholdet mellom den katolske og den ortodokse kirken på 1230- og 1240-tallet. I 1204 hadde kristne korsfarere inntatt Konstantinopel og etablert et latinsk kongedømme. Innocent III så dermed sitt snitt til å reversere skismaet fra 1054 og bringe den østlige kirken tilbake under sitt, og den katolske kirkens, overherredømme.⁶⁰⁰ I 1222 la Honorius III ned forbud mot at greske ritus skulle være tillatt i områder kontrollert av latinere.⁶⁰¹ Denne holdningen overfor den ortodokse kirken gav seg også utslag i korstogsaktiviteten i Øst-Europa. Paven la stor vekt på de baltiske korstogene, hvor mange aktører var involvert, både den danske og svenske kongemakten i tillegg til militærordene, Den tyske orden og Sverdrbrødrene. Et annet viktig moment er at pave Gregor IX førte, i det minste i den siste perioden av sitt pontifikat, en svært aggressiv linje overfor de ortodokse russerne.⁶⁰² Som en konsekvens forsøkte han å

⁵⁹⁶ Dette kommer fram gjennom et pavebrev fra 8. juli 1241, adressert til abbeden av St. Mikael's kloster i Bergen og dominikanernes provinsial i Norge, der paven nok en gang nedsetter en granskningskomité for å undersøke mulighetene for en kroning og dispensasjon fra kongen uekte byrd (*defectu natalium*): DN I nr.25

⁵⁹⁷ RN I nr.715; jfr. pavens svarbrev fra 6-8. juli 1241 DN I nr.24

⁵⁹⁸ "Gregorius episcopus etc.[Haquino] illustri regi Norwagie. Cum signo vivifice crucis assumpto voveris in Terre sancte subsidium proficisci, et id, sicut asseris, propter nimiam locorum distantiam et paupertatem hominum regni tui ac ignorantiam linguarum interiacentium commode nequeas adimplere, nosque propter hoc tibi licentiam commutandi votum huiusmodi contra papanos tue terre vicinos duxerimus concedendam, quia dignum est et conveniens, ut qui divinis insistunt obsequiis, prerogative gaudeant gratie specialis, personam tuam cum familia et omnia bona tua sub beati Petri et nostra speciali protectione suscipimus, et presentis scripti patrocinio communimus, statuantes ut postquam iter contra paganos ipsos assumpseris, ea omnia integra maneant et quietas, donec de tuo reditu vel obitu certissime cognoscatur. Datum Laterani .viii. Id. Julii. Pontificatus nostri anno quintodecimo" (DN I nr.24)

⁵⁹⁹ Bjørge referer til at Keyser påpeker parallelliteten i forhandlingene om kroning og korstog som "demonstrativt tydelig": Bjørge, "Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242": 70

⁶⁰⁰ Christiansen, *The Northern Crusades*: 132

⁶⁰¹ Christiansen, *The Northern Crusades*: 132-133

⁶⁰² Innenfor forskningen har dette vært et omdiskutert tema, og særlig innenfor russisk forskning har tendensen vært å se denne kirkepolitikk som en vestlig konspirasjon for å utnytte at de russiske fyrstedømmer samtidig ble svekket

involvere samtlige katolske land og institusjoner i de baltisk-skandinaviske områdene i sin korstogspolitik mot de ortodokse russerne.⁶⁰³ Russerne hadde også begynt å hindre den latinske misjonsvirksomheten i de finske områdene og hadde gjort aggressive framstøt mot latinsk kontrollerte områder.⁶⁰⁴ Den pavelige legaten i de baltiske områder, Vilhelm av Modena, som vi allerede har omtalt, men da som kardinal Vilhelm av Sabina, forsøkte i 1237 å organisere et korstog mot Novgorod. Dette ble en lang prosess og korstoget kom ikke av sted før i 1240.⁶⁰⁵ Korstoget, som reiste ut i 1240 kom i stand etter at paven henvendte seg til det svenske kongeriket. Det ble ledet av den svenske kongens svoger, Birger Magnusson. Den senere så kjente Birger Jarl i svensk historie. Resultatet var imidlertid at svenskene led nederlag i slaget ved Neva og måtte trekke seg tilbake.⁶⁰⁶

Denne konteksten mener jeg ofte ikke kommer klart frem når det gjelder Håkons søknad om å få endret korstogsløftet i 1241. Ikke bare sammenfalt det med hans egne interesser, men det sammenfalt også med pave Gregors kirkepolitiske holdning til de ortodokse russerne. Med de kjettiske russerne som nær nabo ble det norske riket et viktig satsningsområde for pavemaktens korstogsambisjoner i Øst-Europa. Det svenske korstoget i 1240 hadde bestått hovedsakelig svensker og finner, men hadde også inkludert nordmenn.⁶⁰⁷

Munch påpeker i sin framstilling av denne perioden på to sentrale punkter. For det første var det i perioden etter det svenske korstoget hyppige konflikter mellom kareler, som var skattskyldige til russerne, og kong Håkons sysselmenn.⁶⁰⁸ For det andre er det fra denne tiden stadig flere nordmenn som begynner å bosette seg i de nordlige områdene. Det indikeres ifølge Munch ved at betegnelsen på bofaste nordmenn, *bumænd*, først dukker opp i denne perioden.⁶⁰⁹

Det turbulente forholdet mellom det norske riket og russiske fyrster blir langt på vei bekreftet av sagaen. Omkring år 1251 kom utsendinger fra Aleksander Nevskij i Novgorod til det norske riket og klaget over de ting kong Håkons sysselmenn foretok seg nord i Finnmark mot øst-karelene.⁶¹⁰ Det er fristende å tenke seg at dette ikke bare gjaldt manndrap og ran som det

av de mongolske angrepene: Lind et al, *Danske korstog*: 279; Eric Christiansen har imidlertid påpekt at denne tesen forutsetter at den pavelige kurien hadde en bedre innsikt i hva som skjedde i indre Russland, enn russerne selv hadde: Christiansen, *The Northern Crusades*: 133

⁶⁰³ Lind et al, *Danske korstog*: 279-280

⁶⁰⁴ I 1224 hadde Dorpat blitt inntatt og gjort til et latinsk bispesete, og blitt et utgangspunkt for katolsk misjonsvirksomhet i Russland. Tonen hadde først vært relativt mild, flere invitasjoner om å akseptere katolisismen hadde blitt sendt til Novgorod, men uten resultat. I 1234 hadde prins Yaroslav herjet Dorpat og den pavelige utsendingen, Vilhelm av Modena, begynte å organisere det omtalte korstoget: Christiansen, *The Northern Crusades*: 133

⁶⁰⁵ Christiansen, *The Northern Crusades*: 133

⁶⁰⁶ Lind et al, *Danske korstog*: 278

⁶⁰⁷ Jensen, *Korstogene*: 195

⁶⁰⁸ DNFH Fjerde Deel Første Bind: 54

⁶⁰⁹ DNFH Fjerde Deel Første Bind: 52-53

⁶¹⁰ HHS kap.271

står i sagaen,⁶¹¹ men at det også plaget russerne at nordmennene drev misjonsvirksomhet i områdene. Kirkegrunnleggelsen i Tromsø og Ofoten, som sagaen tilskriver kong Håkon,⁶¹² vitner om at kongen hadde klare mål om å styrke misjonen i de nordlige områdene. Misjonsvirksomhet og tilflytting av nordmenn tyder på at kongen i samarbeid med kirken, bevisst har ønsket å fremme kristendommen i de nordlige områdene. Kirken ble også under kong Håkon og hans sønn pålagt spesifikke oppgaver i de nordlige områdene. I et noe senere privilegiebrev, fra omkring 1262, ga kong Magnus Håkonsson erkebiskopen beskjed om at kirken skulle ha ansvaret for å holde Finnmarks befolkning med korn, mens kongemakten skulle overta kirkens ansvar for bestemte kornleveranser til Island.⁶¹³ Hvor vellykket kong Håkons prosjekt i nord har vært er vanskelig å si, men jeg vil anta at det er på bakgrunn av dette initiativ at kongen ble satt såpass høyt i kurs av pavemakten som Matteus av Paris og flere av pavebrevene indikerer.

En indikasjon på dette er som nevnt tidligere at paven gjerne ville innsette kong Håkon på keisertronen, men det viser seg også ved at pave Innocent IV i november 1252 henvendte seg til den norske kongen, og ikke Den tyske orden, med forespørsel om å kristne samogitene (en litauisk stamme) i Samland, en del av Preussen.⁶¹⁴ Denne stammen hadde kilt seg fast som en hedensk enklave mellom Den tyske ordens besittelser i Prøysen og Livland, og ordenes militære framganger hadde på dette tidspunktet stoppet opp.⁶¹⁵ Paven lovet kong Håkon at alle hedningene han omvendte, og som ingen andre hadde rettigheter over, skulle havne inn under kongens herredømme.⁶¹⁶ Pavens plan var antakelig at Håkon skulle avlaste Ordenen i et område de slet med å få gjennomslag i, samtidig som paven gjerne så at Ordenen fokuserte sine krefter mot det forventede korstoget mot mongolene.⁶¹⁷ Det er imidlertid ingenting i kildematerialet som tyder på at Håkon gjorde noe aktivt for å etterkomme pavens forespørsel. Derimot dukker det opp to pavebrev fra desember samme år,⁶¹⁸ der paven tar kongens eiendom og familie i sin varetekt så lenge kongens planlagte korstog til Palestina varer.⁶¹⁹

Kong Håkons dedikasjon til korstogene framgår også av at han i brevet om å få endret korstogsløftet, eksplisitt har bedt om å få ta del i den samme avlaten som korsfarere til Det

⁶¹¹ HHS kap.271

⁶¹² HHS kap.333

⁶¹³ RN I nr.1005

⁶¹⁴ DN I nr.46

⁶¹⁵ Lind et al, *Danske korstog*: 294; Christiansen, *The Northern Crusades*: 106-107

⁶¹⁶ ”si fidei Christi suscepimus per baptismum, tue ditioni subiici valeant, dummodo non sit in eis ius aliis acquisitum, serinitati tue auctoritate presentium indulgemus” (DN I nr.46)

⁶¹⁷ Lind et al, *Danske korstog*: 295

⁶¹⁸ Det ene brevet er adressert til kongen, det andre til erkebiskopen og biskopene i henholdsvis Bergen og Oslo: DN I nr.47:48

⁶¹⁹ Siden det bare er en knapp måned mellom brevene, tyder lite på at det kan ha rukket å gå sendinger mellom det norske riket og den pavelige kurien. Det er dermed ikke slik at pavens brev av desember vitner om at kong Håkon ignorerte pavens forespørsel om korstog i Preussen, men heller at de er svar på Håkons opprinnelige brev om korstog.

hellige land. Paven godtok Håkons forespørsel og tilkjente ham de samme åndelige privilegier for å kjempe mot sine hedenske naboer som den som ble gitt korsfarere til Palestina.⁶²⁰ Dette har altså vært et viktig punkt for kongen å gå gjennomslag for og vitner om at Håkon ikke bare var en taktisk politiker, men også en from mann. Håkon hadde dessuten et motiv for å gjøre bot i 1241. Ikke bare hadde han nedkjempet opprøret fra sin svigerfar, men stridighetene hadde også gått utover kirkens eiendom. Da Håkon fikk brev om Skules død, legger sagaen vekt på å fortelle at kongen tok nyheten om at Elgeseter kloster var brent svært tungt.⁶²¹ Det høres kanskje ut som lite å ta korset for, men en parallell finner vi fra det andre store korstoget. Det gikk nemlig et rykte i Frankrike i forkant av det andre korstoget, om at kong Ludvik VII hadde tatt korset i sorg over at liv hadde gått tapt i en kirke ved inntakelsen av Vitry i 1144.⁶²²

At det ikke ble gjennomført andre tiltak, som for eksempel korstogsaktivitet i Baltikum, fra norske side enn misjon og kristning i Nord-Norge, kan skyldes flere faktorer. Blant annet led det svenske korstoget som seilte oppover Neva-elven mot Ladogainsjøen nederlag i juli 1240. Også Den tyske ordens framstøt i september ble drevet tilbake.⁶²³ Klimaet for nye militære kampanjer i etterkant av disse nederlagene kan derfor ha surnet. I 1241 døde dessuten Gregor IX og ble etterfulgt av pave Celestinus IV (r.1241). Celestinus døde etter bare 18 dager som pave. Deretter tok det halvannet år før en ny pave, Innocent IV (r. 1243-1254), ble valgt. Celestins korte pontifikat og deretter den lange perioden der pavestolen sto tom, må ha gjort det vanskelig for kong Håkon å gjennomføre et eventuelt korstog ettersom foretaket ikke lenger hadde en øverste myndighet eller koordinert politikk å forholde seg til.

Da Innocent IV tiltrådte pavestolen skiftet pavemakten sin holdning overfor de ortodokse russerne. Han forsøkte ikke å gjenoppta Gregors aggressive linje, men ville heller forsøke med en mer diplomatisk linje. Fra 1245 forsøkte han å få i stand en kirkeunion med russerne og tilbydde de russiske prinsene militær støtte mot mongolene.⁶²⁴ Det var mongolene, og ikke russerne, som skapte mest bekymring rundt om i Europa i midten av 1240-årene, med sine raske og tilsynelatende uslåelige framrykninger.⁶²⁵ Den nye politikken førte også til at medlemmer

⁶²⁰ "Nos enim de omnipotentis dei misericordia et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius auctoritate confisi, eam tibi contra paganos ipsos huiusmodi prosequenti veniam concedimus peccatorum, quam consequeris in terre predictae subsidium accedendo" (DN I nr.24c)

⁶²¹ "A þesu brefi eru mikil tíðindi tuenn. ok eru þat ill tíðendi er klaustrið er brent" (HHS kap.243)

⁶²² Riley-Smith, "The State of Mind of Crusaders to the East, 1095-1300": 84

⁶²³ Christiansen, *The Northern Crusades*: 134

⁶²⁴ Christiansen, *The Northern Crusades*: 135; Lind et al, *Danske korstog*: 285-292

⁶²⁵ Historier om mongolenes grusomheter spredde seg over hele Europa. Våren 1241 forlot ingen skip danske havner i frykt for et forestående mongolsk angrep og at de kunne bli nødvendig å bruke disse i forsvaret av landet. Mens det i England gikk rykter om en dansk-mongolsk allianse for å erobre England. Så langt vekk som i Portugal ble det holdt kirkemøter og bedt til Gud om å stoppe mongolenes framrykning: Lind et al, *Danske korstog*: 285; Jensen, *Korstogene*: 184

av det norske aristokratiet, slik som Knut jarl, som hadde avlagt korstogsløfter, ble fritatt fra disse og ble i stedet oppfordret til å hjelpe Ungarn mot mongolene.⁶²⁶

Kong Håkon og de uoppfylte korstogsløftene

Da Jerusalem ble inntatt av de muslimsk Kwharezmide i 1244 skapte ikke dette den samme religiøse gløden i Europa som tapet av byen i 1187 hadde medført. På grunn av interne stridigheter i England og den tyske keiserens strid med paven, var Frankrike på dette tidspunkt den eneste europeiske stormakten som var i stand til å mønstre et korstog.⁶²⁷ Til gjengjeld brant den religiøse iveren sterkt hos den franske kongen. Faktisk hadde den fromme kong Ludvik IX vært såpass sikker på at paven kom til å proklamere korstog, at han hadde tatt korset allerede i desember 1244.⁶²⁸ På grunn av kildenes taushet er det imidlertid ikke klart om kongen var influert av nyheten om Jerusalems fall eller om det bare var et religiøst innfall.⁶²⁹

Kong Ludvik kjente til kong Håkons korstogsløfte. Antakelig hadde Håkon skrevet til ham og bedt om tillatelse til å oppholde seg i Frankrike underveis på sitt korstog til Det hellige land.⁶³⁰ Dette kan ha vært med på å gi paven den store tiltroen han hadde til at kong Håkon ville gjennomføre sitt korstogsløfte. Paven trodde så sterkt på at Håkon at han gav kongen dispensasjon til å motta 1/20 av den norske kirkens inntekter i tre år til foretaket.⁶³¹ Dermed er det kanskje ikke så rart at kong Ludvik trodde han hadde en forbundsfelle i kong Håkon. I 1248 sendte han derfor Matteus av Paris som sendemann med brev til Norge.⁶³² Nordmennenes egenskaper som sjømenn var godt utbredt i Europa og landet var en stor flåtemakt. Og nettopp Håkons flåte må ha vært Ludviks hovedforanledning for kontakten. I Matteus' gjengivelse av den franske kongens brev ble kong Håkon tilbudt lederskapet av hele den franske flåten og at den franske hæren på den måten også ville adlyde ham.⁶³³

⁶²⁶ Paven oppfordrer til at Knut enten skal hjelpe ungarene mot mongolene eller betale til Det hellige land så mye som et korstog ville kostet ham: DN I nr.27

⁶²⁷ Mayer, *The Crusades*: 260

⁶²⁸ Mayer, *The Crusades*: 260

⁶²⁹ Mayer, *The Crusades*: 260

⁶³⁰ Det synes i hvert fall å være den mest åpenbare forklaringen, for som Munch har påpekt dro neppe Matteus på flere brevsendinger mellom Norge og Frankrike, men hadde med seg to brev fra den franske kongen; det ene forespørselen om å delta på kongens korstog, det andre en tillatelse om opphold i Frankrike: DNFH Fjerde Deel Første Bind: 45

⁶³¹ Hamar var unntatt, ettersom biskop Pål visstnok også hadde tatt korset (DN I 40)

⁶³² Det er Matteus selv som opplyser dette: *Chronica Majora* bind IV: 651: Matteus forteller også selv at han hadde andre konkrete oppgaver å utføre i Norge. Etter alle hendelsene rundt abbed Bjørn og Nidarholmen kloster, sendte erkebiskopen i Nidaros bud til paven om at klosteret trengte å reformeres. Paven sendte derfor Matteus fra St. Albans i England, for å gjenopprette St. Benedikts regler på Nidarholmen: *Chronica Majora* bind IV: 42:45

⁶³³ *Chronica Majora* bind IV: 651

Håkon avsto imidlertid invitasjonen fra kong Ludvik. Hovedgrunnen Håkon oppga til Matteus for avslaget var den motstridene natur mellom franskmenn og nordmenn, som kong Håkon fryktet ville kunne lede til uopprettelige skader underveis.⁶³⁴ Den norske kongen var imidlertid svært fornøyd med det andre brevet fra den franske kongen. Håkon fikk i det tillatelse til å oppholde seg, samt proviantere i den franske kongens rike under sin pilegrimsferd.⁶³⁵

Men selv om kong Håkon avsto tilbudet om en offisiell norsk deltakelse i Ludviks korstog, kan det allikevel vært nordmenn med franskmennene. Noen følte seg muligens kallet av sin egen religiøsitet eller ble inspirert av den fromhet den fransk kongen utviste. Dette hadde naturlig nok bare vært spekulasjoner hadde det ikke vært for en merkelig anekdote i John av Joinvilles (1225-1317) verk om kong Ludviks liv.⁶³⁶ Under kongens opphold i Caesarea 1251-1252, nevner Joinville at en flandersk adelsmann, Alenard fra Senaingan, ankom kongens leir.⁶³⁷ Alenard hadde ankommet Det hellige land fra Norge, der han hadde fått bygd sitt skip.⁶³⁸ Det kan virke som om Alenard hadde inngående kjennskap til det norske riket og at han har vært svært langt nordover.⁶³⁹ Joinville nevner deretter en merkelig løvejakt, som Alenard og hans reisefølge på ni riddere deltok i.⁶⁴⁰ Kan noen av disse ni ridderne eller andre i Alenards følge ha vært nordmenn?

Paul Riant mener at denne muligheten ikke kan avskrives,⁶⁴¹ mens Norman Housley omtaler disse ridderne som norske korsfarere.⁶⁴² Selv om det norske kildematerialet ikke nevner noe om at en flandersk adelsmann skal ha fått bygd et skip i Norge eller at nordmenn ble med han på reisen, mener jeg det med stor sannsynlighet kan ha vært nordmenn med i Alenards reisefølge. Nordmenn gikk for å være gode sjømenn, noe kong Ludvik eksplisitt nevner som en av grunnene til at han ønsket kong Håkons deltakelse i sitt korstog. Siden kong Håkon takket nei til Ludviks invitasjon kan andre nordmenn ha sett Alenards ankomst som en mulighet for å få dratt på korstog.

En annen interessant henvendelse i korstogssammenheng skjedde i forbindelse med Håkons datter, jomfru Kristinas, giftemål med Alfons X (r. 1252-1284) av Castillas bror, Don Felipe. Giftemålet hadde bakgrunn i at Håkon Unge i 1255 hadde sendt menn til Spania med

⁶³⁴ *Chronica Majora* bind IV: 651-652

⁶³⁵ *Chronica Majora* bind IV: 652

⁶³⁶ *The Life of Saint Louis*, oversatt ved M. R. B. Shaw, London/Reading/Fakenham 1967: 289

⁶³⁷ *The Life of Saint Louis*: 289

⁶³⁸ *The Life of Saint Louis*: 289

⁶³⁹ Alenard fortalte Joinville at i Norge var nettene så korte om sommeren, at hver kveld så en sollyset fra den følgende dagen smelte inn i den nye soloppgangen: Joinville, *The Life of Saint Louis*: 289; Det virker dermed som Alenard har opplevd midnattssolen og at han derfor kan ha vært såpass langt nord i Norge som til Nordland. Det behøver imidlertid ikke være Alenard selv som har opplevd dette. En mulighet er at en av ridderne i følget hans, kom fra denne delen av Norge.

⁶⁴⁰ *The Life of Saint Louis*: 289

⁶⁴¹ Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palästina 1000-1350*: 492-493

⁶⁴² Housley, *Fighting for the Cross*: 243

hauker og flere andre gaver til Alfons.⁶⁴³ Dette er en klar indikasjon på den aktive utenrikspolitikken som ble ført under kong Håkons styringstid. Etter den norske sendeferden i 1255, kom en spansk delegasjon ved sira Ferant⁶⁴⁴ til Norge på høsten 1256.⁶⁴⁵ Resultatet av disse sendeferdene var at jomfru Kristina skulle giftes bort til en av Alfons' tre brødre. Hun skulle selv, i samråd med de beste menn kongen hadde sendt med henne, velge hvem av brødrene hun ville gifte seg med.⁶⁴⁶ Alliansen giftemålet innebar, er interessant i et norsk utenrikspolitisk perspektiv, men svært interessant i en korstogssammenheng. Utenrikspolitisk burde giftemålet kanskje ses i lys av det norske rikets forhold til den tyske keiser, ettersom Alfons X var i slekt med Fredrik II gjennom sin mor, Elisabeth Hohenstaufen. Som allerede omtalt tidligere hadde det norske riket sterke bånd til den tyske keiseren og bryllupet kan ha vært et forsøk på å styrke forholdet etter keiser Fredriks død. I 1256 var Alfons en av to kandidater om å bli tysk konge, etter William II av Hollands. Han tapte imidlertid året etter mot Rikard av Cornwall, som ble kronet i 1275. Det til tross for at Alfons var støttet av både Ludvik IX og pave Aleksander IV. På bakgrunn av dette kan kretsen rundt kong Håkon ha oppfattet den politiske situasjonen i 1255 som at Alfons var på god vei til å bli tysk konge, ett stort skritt mot å bli keiser og derfor en svært nyttig alliert.

Saken har også en annen side. Castilla var en viktig brikke i de spanske korstogene, *Reconquistaen*. Alfons' far, Ferdinand III (r. 1217-1252) hadde blant annet inntatt Cordoba i 1236, og returnert til St. Jakobs katedralen i Compostella kirkeklokkene som muslimene hadde erobret i 997.⁶⁴⁷ I 1244 hadde han fått i stand en avtale med Jakob I (r. 1213-1276) av Aragón, den såkalte Almirzatraktaten, som trakk opp grensene mellom de to korsfarerkongenes interesseområder og gjorde at Ferdinand kunne konsentrere seg om krigføringen mot Mohammed I ibn Naser (r. 1237-1273) av Granada.⁶⁴⁸ To år senere måtte Mohammed gå med på å bli Ferdinands vasall, betale tributt og møte på Ferdinands rådsforsamlinger i likhet med de andre av kongens baroner.⁶⁴⁹ I 1248 hadde korsfarerkongen ytterligere erobret den strategisk viktige havnebyen Sevilla fra muslimene.⁶⁵⁰ Dermed må det også påpekes at Kristina Håkonsdatter ble gift inn i en familie med sterke bånd til korstogssaken på den iberiske halvøya.

I sagaen om kong Håkon er jomfru Kristinas ferd til Spania viet et helt kapittel. I sitt følge hadde hun en rekke betydningsfulle menn fra det norske riket. To av dem, Ivar Engelsson og

⁶⁴³ HHS kap.284

⁶⁴⁴ Sira Ferant, eller Fernando, er omtalt i en instruks dater 14. september 1256 fra Henrik III av England til sin fogd i Lynn. Kongen ber om at det skal skaffes et skip til Fernandos forestående besøk til kong Håkon i Norge (DN XIX nr.267)

⁶⁴⁵ HHS kap.287

⁶⁴⁶ HHS kap.290

⁶⁴⁷ Tyerman, *God's War*: 670

⁶⁴⁸ Jensen, *Korstogene*: 190

⁶⁴⁹ Jensen, *Korstogene*: 190

⁶⁵⁰ Jensen, *Korstogene*: 190-191

Torlaug Bose, dro etter at oppdraget med å frakte prinsessen var utført, sammen med flere andre videre til Jerusalem.⁶⁵¹ På denne reisen døde Ivar,⁶⁵² men Torlaug er nevnt som kongens sendemann til hertug Albrecht av Braunschweis i 1262.⁶⁵³ Dette vitner om at pilegrimsferdstradisjonen fortsatt var levende blant medlemmene av det norske aristokratiet, slik den hadde vært en mannalder tidligere med Reidar Sendemann og Peter Støype.

Sagaen forteller at det i forbindelse med giftemålet i 1258 også ble inngått en forbundstraktat mellom kong Alfons og kong Håkon.⁶⁵⁴ Her forpliktet kongene seg til å hjelpe hverandre, men med visse unntak; Castilla ville for eksempel ikke støtte krig mot Aragón, Frankrike eller England; Norge ville ikke støtte krig mot Sverige, Danmark eller England. Men i denne forbindelse dukker også korstog opp. Dette er eneste gang sagaen eksplisitt referer til kong Håkons korstogsløfter. Alfons planla å angripe muslimene og henvendte seg til kong Håkon om støtte.⁶⁵⁵ I likhet med Ludvik IX av Frankrike åtte år tidligere, håpet antakelig Alfons på å få hjelp av Håkons flåtemakt. Dette må ses i sammenheng med at mye av konflikten med islam på denne tiden sentralisert seg rundt Gibraltarstredet og handlet om kontrollen av denne viktige portalen til Middelhavet.⁶⁵⁶ Fra spansk side ble det påpekt at paven hadde samtykket at korstogsløfter til Det hellige land kunne løses der framfor den lange ferden til Palestina. Dette var dermed en god anledning for Håkon å innfri sitt korstogsløfte.⁶⁵⁷ Håkons svar nevnes ikke, men det synes ikke som at noe ble gjort.

Kong Håkons senere diplomatiske forbindelser med en muslimsk hersker, sultanen av Tunisia,⁶⁵⁸ har gitt historikerne hodebry. Paul Riant tok det som påskudd for Håkons manglende religiøsitet og at sendeferden også var et utslag av at Håkon ville ha hevn for spanjolenes slette behandling av Kristin kongsdatter.⁶⁵⁹ Kildematerialet kan slik jeg ser det ikke støtte opp om en slik påstand. Slik jeg ser det betyr ikke Håkons diplomatiske forbindelser at han vendte korstogssaken ryggen. Mulig håpet han å imitere sitt store forbilde, keiser Fredrik II, som gjennom diplomati hadde klart å gjenvinne Jerusalem. Selv om samarbeid med muslimene ble fordømt fra kirkelig hold, var virkeligheten annerledes. De latinske herskerne i Det hellige land var i perioder nødt til å være pragmatiske i sine allianser for at riket skulle bestå. Det er flere

⁶⁵¹ HHS kap.294

⁶⁵² HHS kap.294

⁶⁵³ HHS kap.313

⁶⁵⁴ Det må påpekes at nærmest hele kapittel 296 mangler i Sth.8 fol. fordi et blad mangler i håndskriftet. Dermed er hendelsen ikke omtalt i denne versjonen, men hentet fra en av de andre redaksjonene av sagaen, i dette tilfellet Skálholtsbók yngsta: *Skálholtsbók yngsta* i *Det Arnarnagnaanske Haandskrift 8la Fol.*: kap.356 (296)

⁶⁵⁵ ”Kongr af Spania bio þa hersinn ut j heidinnndom, ok fysti han miog Hakon kong ok (sic) fara med ser og leysa sua kross, þann er hann hafdi tekít, þuiat þar var til paua leyfi ok þar skyldi krossin leysaz, sem til Jorsala væri farit ”(*Skálholtsbók yngsta* kap.356 (296))

⁶⁵⁶ A. Forsey, ”The Military Orders 1120-1312” i *The Oxford Illustrated History of the Crusade*: 188

⁶⁵⁷ *Skálholtsbók yngsta* kap.356 (296)

⁶⁵⁸ HHS kap.313

⁶⁵⁹ Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palästina 1000-1350*: 488-490

eksempler på allianser mellom de kristne statene og muslimske herskere. Til og med kong Ludvik IX hadde forsøkt diplomatiet for å omvende mongolene til kristendommen, men med liten suksess.⁶⁶⁰ I det norske riket synes også diplomatiske evner å ha stått høyt i kurs. Blant annet blir Skules seier over ribbungene i 1223 omtalt i sagaen som den fagreste seieren jarlen hadde vunnet, siden han hadde brutt ned en stor flokk uten kamp.⁶⁶¹ Håkons kontakt med den tunisiske sultanen kan derfor ikke avskrive hans engasjement for korstogsbevegelsen.

Det er også vesentlig å ta med kirken på 1200-tallet begynte å formulere klarere oppfatninger om det sjelelige etterliv. Etter hvert som dogmene rundt himmel og helvete ble fastere ble skjærsilden introdusert.⁶⁶² Fra omkring 1200 hadde tanken om skjærsilden vunnet økende oppslutning blant internasjonale teologer, og omtrent fra samme periode dukker de første omtalene av skjærsilden opp på norrønt område.⁶⁶³ Både Håkon og Skule må derfor ha vært klar over at løftebruddene kunne få konsekvenser. I en visjon fra 1196 så den engelske munken Edmund pinslene fra Skjærsilden. Blant de som ble pint var en ridder som hadde kastet fra seg korset; han ble pint av demoner og måtte hver natt gjennomgå pinslene fra den pilegrimsferden han aldri hadde foretatt i live.⁶⁶⁴

Korstogsideologiens rolle i kong Håkons kongstanke

Kong Frans 1. av Frankrike (konge 1515-47), en kjent levemann og kvinnebedårer (...) forlot tidlig en morgen sin elskerinnes seng for å begi seg tilbake til sitt slott. På veien kom han forbi en kirke. Han gikk inn og var straks fordypet i bønn. En tradisjonell historiker, sier Febvre, ville nå spørre: Hvem var den egentlige Frans 1? Elskeren i den varme sengen tett inntil sin elskerinnes kropp, eller den troende i den kalde kirken, med sinnet vendt mot Gud?⁶⁶⁵

Dette eksempelet har Sverre Bagge hentet fra den franske historikeren Lucien Febvre og er ment for å illustrere problemet ved studiet av mennesker i en tidsalder, med tanker og oppførsel grunnleggende forskjellig fra vår egen. Den virkelige Frans I var like mye i begge disse handlingene.⁶⁶⁶ Min bakgrunn for å ta opp Bagges refleksjon rundt mentalitetshistorie er at dette også er et sentralt punkt i min tilnærming til både Skule og Håkons forhold til korstogsbevegelsen.

⁶⁶⁰ Ludvik IX sendte dominikaneren André av Longjumeau til den mongolske stor-kahnen i et forsøk på å konvertere mongolene til kristendommen. Senere sendte han fransiskaneren William av Rubroek i et lignende ærend: Mayer, *The Crusades*: 267-271

⁶⁶¹ ”Þessi væri hinn fegursti sigur að jall hafði vinnid að sígra Orustulaust so styrkuann flokk sem Ribbungar hófðu” (HHS kap.84)

⁶⁶² Nedkvitne, *Møte med døden i norrøn middelalder*: 67

⁶⁶³ Nedkvitne, *Møte med døden i norrøn middelalder*: 69-70

⁶⁶⁴ Housley, *Fighting for the Cross*: 53

⁶⁶⁵ S. Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge – Tanker, tro og holdninger 1000-1300*, Oslo 2005: 13

⁶⁶⁶ Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*: 14

Det store spørsmålet som dukker opp etter gjennomgangen av Håkons forhold til korstogsbevegelsen mellom 1240 og 1263, er hvorfor han gjentatte ganger avlegger korstogsløfter han ikke holder? Fra et moderne synspunkt framstår Håkon som en kynisk pragmatiker som utnyttet de mulighetene korstogsløftene innebar til å tjene sin sak overfor pavemakten. Jeg mener at to momenter er viktige å ta med i vurderingen av Håkons korstogsløfter; for det første det religiøse aspektet og for det andre hvordan korstogsideologien tjente kong Håkons kongstanke.

Det er ikke så lett å komme inn under huden på en mann som døde for nærmere 750 år siden og som ikke har etterlatt sine personlige refleksjoner i kildematerialet. Et hvert forsøk på å si noe om kongens personlige fromhet og følelsesliv vil bære preg av å bygge på indisier. Men jeg mener det finns spor i kildematerialet på at kongen tok sine korstogsløfter mer alvorlig enn det ofte blir framstilt. Som drøftingen av kongens omgjørelse av sitt korstogsløfte i 1241 viste, er bildet mer kompleks enn at det kun ble gjort fordi det passet inn i Håkons politikk. Ikke bare var han avhengig av at forespørselen om å få omdirigert sitt korstogsløfte nordover sammenfalt med pavemaktens politikk, men han ba også paven om å bli tilkjent de samme privilegier som korsfarere til Det hellige land. Det var altså et innslag av personlig fromhet involvert i forespørselen og fra pavemaktens side synes den senere aktelsen for kong Håkon å innebære at paven virkelig mente at Håkon hadde forsvart kristendommens sak i nordområdene. Dette kan ha en sammenheng med at pavemakten, i likhet med oss, ikke hadde innsyn i hvor mange bjarmer, samer eller russere som var blitt konvertert. Antallet var heller ikke det vesentlige.

Sagaen referer som nevnt at kardinal Vilhelm under sitt opphold i Norge innviet Apostelkirken kongen hadde fått bygd og at han gav "evig avlat" der.⁶⁶⁷ Sagaens påstand om at kardinalen ga evig avlat synes å være en overdrivelse. Jeg mener allikevel at informasjonen inneholder en kjerne av historisk sannhet. Allerede fra midten av 1030-tallet hadde kirken gitt avlat i forbindelse med kirkebygging.⁶⁶⁸ De som finansierte byggingen av en kirke kunne for eksempel bli gitt syndsforlatelse for deler av sin pålagte botsstraff.⁶⁶⁹ Etter hvert hadde denne praksisen blitt såpass populær og utbredt at Det fjerde Laterankonsil gikk inn for å begrense bruken av slik avlat.⁶⁷⁰ Tendensen var imidlertid at det ble en utvidning i anledninger der slik avlat ble gitt og at lengden på den avmålte botsstraff som ble ettergitt ble stadig større.⁶⁷¹ Siden pavemakten var svært imøtekommende overfor kong Håkon for å vinne hans støtte, er det

⁶⁶⁷ "hann vigði postula-kirkju i konungs-garði þa er hakon konungr hafði gera latið. ok gaf þar mikla afgipt æfínliga" (HHS kap.252)

⁶⁶⁸ A. L. Bysted, "Indulgence, Satisfaction, and the Heart's Contrition in 12th Century Crusading Theology" i *Medieval History Writing and Crusading Ideology*: 86

⁶⁶⁹ Bysted, "Indulgence, Satisfaction, and the Heart's Contrition in 12th Century Crusading Theology": 86

⁶⁷⁰ G. A. Zinn, "Indulgences" i *Medieval France: An Encyclopedia*: 473

⁶⁷¹ Zinn, "Indulgences": 473

dermed ikke umulig at kardinal Vilhelm kan ha tilkjent kong Håkon en viss avlat ved kirkeinnvielsen, dersom kongen har presset på for å få det.

Som vi så tidligere med Erling Skakke og det danske kongehuset, hadde datoer er en spesiell betydning og symbolsk makt. Kong Håkon hadde selv latt seg krone på Olsok (29. juli),⁶⁷² noe som knyttet kongen nært opp til St. Olav. I en korstogssammenheng er det kanskje mer interessant å se på kong Magnus Lagabøtes kroningsdato. Han ble kronet 14. september.⁶⁷³ Dette er korsmessedag (*krøss-messu-dagr*), som har en klar tilknytning til korstogene og som var en dato det ofte ble prediket korstog på. Kanskje håpet kong Håkon med dette å markere at det ble Magnus' ansvar å gjennomføre Håkons korstogsplaner? Korstogsløfter kunne nemlig gå i arv.⁶⁷⁴

Et annet aspekt som kan være forklarende på kong Håkons korstogsiver, er hvordan korstogsideologien kunne anvendes i hans kongstanke. Korstogene hadde alltid handlet om å være en botshandling for å motta avlat, men hadde gjennomgått store endringer gjennom hundre og femti år. Særlig gjaldt dette synet på Kristus. Der Kristus tidligere ble assosiert med en far som hadde mistet sitt arverike og kalte på sine sønner for å ta tilbake det tapte, endret dette synet seg på 1200-tallet til at Kristus nå var en herre som krevde tjeneste fra sine vasaller.⁶⁷⁵ Korstogene hadde på den måten blitt mer tilknyttet tanken om vasalltjeneste for en herre og samtidig blitt en arena for å utvise høvisk- og ridderlighet.

Korstogsideologien inneholdt på den måten elementer for det ideal kong Håkon arbeidet hardt med å få gjennomslag for: et aristokrati med egne standsnormer løsrevet fra bondesamfunnet som lojalt tjente kongen. Som Sverre Bagge har påpekt når det gjelder tendenser i Konespeilet, så gir dette verket sterke argumentasjoner for at det fortsatt i perioden omkring verkets tilblivelse (ca. 1255), eksisterte et lokalt forankret aristokrati eller bygdearistokrati som bare delvis eller ikke i det hele tatt var tilknyttet kongemakten.⁶⁷⁶ Dermed griper kong Håkons bruk av korstogsideologien inn i et av de mest omdiskuterte temaene innenfor norsk middelalderforskning; debatten om den norske statsdannelsesprosessen.⁶⁷⁷

Til tross for at det ikke er konsensus om når overgang fra et førstatlig samfunn til et statlig samfunn⁶⁷⁸ var gjennomført, vil de fleste norske historikere være enig i at utviklingen var inne i sin siste fase under Håkon Håkonssons styringstid og fullendt ved inngangen til 1300-tallet. Nå vil det ikke være plass til en inngående drøfting av statsdannelsesprosessen i denne oppgaven,

⁶⁷² HHS kap.253

⁶⁷³ HHS kap.310

⁶⁷⁴ Housley, *Fighting for the Cross*: 53

⁶⁷⁵ Riley-Smith, "The State of Mind of Crusaders, 1095-1300": 88

⁶⁷⁶ Bagge, "Kirken, bøndene og motstandsretten": 408

⁶⁷⁷ For referanser til debatten og eldre forskning, se som nevnt tidligere bl.a.: Bagge, "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen; Helle, "Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning"

⁶⁷⁸ Benevnelsene førstetlig samfunn og statlig samfunn, er begge hentet fra Sverre Bagges artikkel om norsk statsutvikling i middelalderen fra 1986: Bagge, "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen": 145-195

men jeg vil bare kort påpeke at selv om kongemakten etter 1240 ikke opplevde flere interne trusler, må kong Håkon allikevel ha hatt et sterkt behov for å samle aristokratiet og knytte det tettere opp til sin egen person. Korstogsideologien må ha framstått som en gylden mulighet for å skaffe mer lojale vasaller, ettersom det nå var utviklet seg til en ideologi tuftet på tanken om å tjene Jesus Kristus som en vasalltjeneste. Håkon brukte derfor korstogsideologien for å styrke kongemaktens personlige maktgrunnlag. Parallellene til dette finner vi i Kongespeilet.

Forfatteren av Kongespeilet hadde en klar politisk agenda; ikke bare hadde kongedømmet som embete stor makt og autoritet, men dette gjaldt også kongen personlig.⁶⁷⁹ Kongespeilet er et verk der kongemakten, i det minste i teorien, blir løftet ut av den marxistiske historieretningens redskapsteori. Det teokratiske moralaspektet legger klart opp til at kongen, selv om han normalt styrer i samarbeid med rådgivere og gode menn, står fritt til å bestemme kretsens sammensetting.⁶⁸⁰ Johan Schreiner er av den oppfatning at kretsen rundt kongen på 1240-tallet, særlig etter kroningen i 1247, gjennomgikk en transformasjon fra å primært bestå av verdslige stormenn til at det geistlige elementet i større grad overtok rådgiverkretsen.⁶⁸¹ Det kan kanskje også være en indikasjon på at kong Håkon hentet inspirasjon fra kirkens korstogsideologi i konsolideringsprosessen av sitt styre. Dessuten er det slående hvordan retorikken i Kongespeilet er bundet opp mot det religiøse; kongen har fått sitt navn av Gud og er valgt som hans representant på jorden. Kongen er bundet av Guds lover, men ikke av noen menneskelig instanser.⁶⁸²

Kildematerialet gir lite innsikt i hvordan korstogsløftene ble avlagt i Norge, eller om andre medlemmer av det norske aristokratiet tok korset sammen med kongen. Et trekk ved korstogene ute i Europa på samme tidspunkt er dette at dersom en konge eller en annen mektig magnat tok korset, var det naturlig at medlemmer av hans krets av vasaller tok korset. Mye på grunn av det press og driv kongemakten kunne pålegge sine vasaller.⁶⁸³ Et godt eksempel er hvordan kong Ludviks IX korstogsløfter i 1244 medførte at svært mange av hans vasaller tok korset sammen med sin herre, deriblant John av Joinville, kongens biograf. Jeg mener det er sannsynlig at noe lignende må ha forekommet også i det norske riket. Et mulig eksempel er Knut Jarl. Som nevnt tidligere fikk Knut i 1243 omgjort sitt korstogsløfte om å dra til Det hellige land til å gjelde økonomisk støtte eller militær hjelp til Ungarn mot mongolene.⁶⁸⁴ Men et ubesvart spørsmål er

⁶⁷⁹ Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*: 448

⁶⁸⁰ Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*: 448

⁶⁸¹ J. Schreiner, "Kongens rådgivere under Håkon Håkonsson" i norsk HT bind 34, Oslo 1946-48: 601-68; Knut Helle mener imidlertid at biskopene tvert om hørte til de kongelige rådgiverne ved viktige politiske anledninger gjennom størsteparten av perioden 1217-1319: *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*: 366-393

⁶⁸² Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*: 463

⁶⁸³ Lloyd, "The Crusading Movement 1096-1274": 50

⁶⁸⁴ DN I nr.27

når avla Knut korstogsløftet sitt? Siden jarlen har bedt om å få løftet sitt omgjort, kan det tyde på at det er gått noe tid siden løftet ble avgitt. En mulighet er da at Knut avla korstogsløftet sammen med kong Håkon i 1237. På den måten fikk kong Håkon en tidligere politisk rival til å innta et klart vasallforhold.

Fra hird til hoff – ridderskap, høviskhhet og korstog

Through [courtly manners] the secular upper class of the Middle Ages, or at least some of its leading groups, gave expression to their self-image, to what, in their own estimation, made them exceptional. The concept epitomizing aristocratic self-consciousness and socially acceptable behaviour appeared in French as *courtoisie*, in English “courtesy”, in Italian *courteiza*, along with other related terms, often in divergent forms.⁶⁸⁵

Håkon Håkonssons arbeidet målrettet under hele sin regjeringstid med å knytte utenrikspolitiske kontakter, gjennom inngåelser av økonomiske og diplomatiske allianser med andre europeiske land. Målet var å styrke riket utad og heve det opp på samme nivå som andre europeiske riker. Håkon ønsket et monarki *à l'europeenne*, etter modell av blant annet Plantagenêt-dynastiet.⁶⁸⁶ For å bli tatt som en seriøs aktør var det derfor viktig å vise rikets prestisje utad overfor utenlandske kontakter. Kongespeilet påpeker dette i samband med utsendninger fra andre hoff: ”Så kan det ofte bære til at høviske sendemenn fra andre land kommer til møte med kongen og hans hird, og de ser nøye på hans og hirdens tjeneste og høviskhhet og på alle hirdens seder, fordi de selv er høviske.”⁶⁸⁷ Konsekvenser av mangel på etikette er spott og hån for den enkelte, men fører også til at kongen kan bli stemplet som uhøvisk.⁶⁸⁸ Det må også ha vært viktig for kong Håkon at hans egne sendemenn kunne opptre høvisk. Dette krevde kunnskap og innsikt i europeisk hoffetikette. Dette kan nordmenn ha vært vitne til og lært gjennom sine korstogs- og pilgrimsreiser. Flere av kongens sendemenn hadde en slik bakgrunn, blant annet de nevnte Roar kongsfrende og Torlaug Bose.

Det høviske dannelsesprosjektet tjente også andre formål enn bare rikets fremtoning utad. For å stabilisere tilstanden internt og styrke kongemaktens autoritet, satset kongen på import av seder, skikker og litteratur fra utlandet.⁶⁸⁹ Gjennom å differensiere aristokratiet fra den øvrige befolkningen håpet kongen å skape en solidaritetsfølelse som ville hindre interne konflikter.⁶⁹⁰ Håkons store prosjekt var å omskape den norske hirden til et europeisk hoff.

⁶⁸⁵ N. Elias, *The civilizing process – The history of manners and state formation*, Oxford 1994: 50

⁶⁸⁶ L. Reynard, ”Når en roman av Chrétien de Troyes blir til en norrøn saga” i norsk HT bind 83 nr.2, Oslo 2004: 257

⁶⁸⁷ Kgs: 84–85

⁶⁸⁸ Kgs: 85

⁶⁸⁹ I. B. Budal, *Strengleikar og Lais – Høviske noveller I omsetjing frå gammalfransk til gammalnorsk* (doktoravhandling, UiB), Bergen 2009: 33

⁶⁹⁰ Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*: 186

Å skape større forskjeller mellom kongens menn og befolkningen forøvrig, krevde en kulturell nyorientering; hoffet måtte få dannelses. Seremonier, kleskoder og etikette var sentrale element i dette.⁶⁹¹ Sverre Bagge påpeker at det er et vanlig fenomen at sosiale eliter søker å skille seg ut fra landets jevne befolkning gjennom smak, skikker og oppførsel og i stedet søker å bli en del av en internasjonal elite.⁶⁹² Dannelsesverket Kongespeilet ble utformet, som det selv opplyser i prologen, for: "at enhver som vil vite noe om gode seder eller høvisk adferd eller fagert og passende språk, han skulle finne det og se det i boken på samme måten som en ser mange bilder eller allslags kunstverk i et klart speil."⁶⁹³ Men det var ikke bare dannelsesverk som kom til, det ble også importert kontinental, særlig fransk, høvisk litteratur.

Oversettelser av andre europeiske verk til norrønt var ikke noe nytt, men på 1100-tallet hadde dette hovedsakelig gjeldt religiøse tekster. Det nye med Håkon Håkonsson var at det nå også ble oversatt høvisk og verdslig litteratur.⁶⁹⁴ Dette gjaldt særlig de franske *lais*, korte dikt eller rytmiske småhistorier på vers.⁶⁹⁵ Det gammelfranske ordet korresponderer mer eller mindre til det norrøne *ljóð*, men de franske historiene ble allikevel oversatt til prosa på norrønt. Etter all sannsynlighet kunne kong Håkon selv lese. I en av de få innblikk kildene gir oss av kong Håkon som person, karakteriserer Matteus av Paris kongen som en *bene litteratus* – vel lærd eller dannet.⁶⁹⁶ Det første kjente verket som ble oversatt under kong Håkon, *Tristrams saga*, var en norrøn oversettelse av det franske verket *Tristan*. Ifølge prologen ble verket oversatt av en broder Robert i 1226.⁶⁹⁷ Dessverre har vi kun bevart senere overleveringer, et islandsk 1600-talls manuskript, dermed er ikke verken året 1226 eller oversetterens navn helt sikkert.⁶⁹⁸ Fra Håkons styringstid kjenner vi til fire andre verk der kongens navn nevnes; *Elis saga* (*Elie de Saint-Gille*), *Ívens saga* (*Yvain* etter Chrétien de Troyes), *Mǫttuls saga* (*Le Mantel mautaillié*) og *Strengleikar* (en samling gammelfranske *lais*).⁶⁹⁹

Men hvor finner vi sammenheng til korstogene i denne oversettelseslitteraturen? Blomstringen av den høviske litteraturen i Frankrike og Tyskland sammenfaller med de første fire store korstogene.⁷⁰⁰ Det eldste høviske verket på fransk, *Chanson de Roland*, skriver seg tilbake

⁶⁹¹ For en mer inngående drøfting om kleskoder og seremoniers betydning se: Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*: 147-204

⁶⁹² Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*: 188

⁶⁹³ Kgs: 5

⁶⁹⁴ Budal, *Strengleikar og Lais*: 33

⁶⁹⁵ *An old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais – etter Uppsala De la Gardie 4-7 – Am 666 b,4°*, ved E. Cook og M. Tveitane, Oslo 1979: XVI

⁶⁹⁶ *Chronica Majora* bind VII: 57

⁶⁹⁷ *An old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais*: XV

⁶⁹⁸ *An old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais*: XV

⁶⁹⁹ *An old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais*: XV

⁷⁰⁰ M. Routledge, "Songs" i J. Riley-Smith, *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, Gosport 2001: 91

nettopp til tiden rundt det første korstoget.⁷⁰¹ Dette verkets innhold har også klare korstogskonnotasjoner, selv om handlingen er lagt til Karl den Stores (r. 768-814) kriger mot muslimene på 770-tallet. Verket nevner ikke korstogene eksplisitt, men hadde etter all sannsynlighet en viss appell som propaganda.⁷⁰² Karl den store var på mange måter proto-korsfareren og mange av lederne i det første korstoget kunne spore sine røtter tilbake til keiseren og noen, slik som Robert av Flandern, Godfrey av Bouillon og hans bror Baldwin, var spesielt bevisst på dette slektskapet.⁷⁰³ Historien om Roland ble også oversatt til norrønt, *Rolandskvadet*, og var inkorporert i som en av mange tåtter i *Karlamagnús saga*.⁷⁰⁴

Gjennom korstogene ble det europeiske ridderideal og tanker om høviskhhet, ridderlighet og fromhet i stor grad formet. Korstogene skapte en del sosiale koder blant Europas riddere, først og fremst tanken om høviskhhet. Norman Housley bruker de moderne olympiske leker som en analogi for atmosfæren korstogene skapt: Korsfarerne ble knyttet sammen i en atmosfære av kameraderi, men dette fikk dem også til å konkurrere seg i mellom. Korstog var en prøvelse, ikke bare av troen, men også en test av tapperhet, høviskhhet og ridderskap.⁷⁰⁵ Kirken var aldri begeistret for de ideal ridderne selv hadde en tendens til å tillegge korstogene. Det ble derfor gjort forsøk på å begrense de mer utadvendte aspektene ved riddernes oppførsel, slik som deres tendens til å kle seg ekstravagant, men dette var mislykket.⁷⁰⁶

Korstogsidealene fant ofte uttrykk i høvisk litteratur og diktning. Dette gjaldt ikke bare i Frankrike, men også i Tyskland. Særlig under Hohenstaufernes styre i andre halvdel av 1100-tallet. W. H. Jackson advarer mot å overdrive kirkens propaganda i utviklingen av ridderideologien.⁷⁰⁷ Kirken var som nevnt svært kritisk til den sekulære formen for ridderlighet, men sjokket etter tapet av Jerusalem i 1187 konfronterte kristne riddere med en religiøs plikt som fikk stor påvirkning.⁷⁰⁸ I den tyske dikningen rundt Hohenstauferne, særlig sangene til Hartmann von Aue, ble korstogene forstått som et føydalt konsept eller en form for ridderlig vasallplikt overfor Gud.⁷⁰⁹ Dette medførte ikke at en gikk bort fra korstogenes verdslige motiver og Fredrik I Barbarossa gjorde det klart at hans motiver for å reise på korstog var for Guds skyld og verdslig ære.⁷¹⁰

⁷⁰¹ Routledge, "Songs": 91

⁷⁰² Routledge, "Songs": 93

⁷⁰³ Riley-Smith, *The First Crusade and the idea of crusading*: 112

⁷⁰⁴ *Karlamagnus saga ok kappu hans*, ved C. R. Unger, Christiania 1860: IV-IX

⁷⁰⁵ Housley, *Fighting for the Cross*: 121

⁷⁰⁶ Housley, *Fighting for the Cross*: 122

⁷⁰⁷ W. H. Jackson, *Chivalry in twelfth century Germany – The works of Hartmann von Aue*, Cambridge 1994: 183-184

⁷⁰⁸ Jackson, *Chivalry in twelfth century Germany*: 183-184

⁷⁰⁹ Jackson, *Chivalry in twelfth century Germany*: 189

⁷¹⁰ Jackson, *Chivalry in twelfth century Germany*: 190

Når det gjelder kong Håkons intensjoner bak oversettelsen av den høviske litteraturen er synet blant forskerne delt. Noen mener at de hadde en didaktisk funksjon, mens andre fremhever at de stort sett fungerte som underholdning.⁷¹¹ Fra et kulturelt synspunkt er Håkons innførsel av europeisk høvisk litteratur, særlig innenfor eldre forskning, blitt stemplet som sagalitteraturens endelikt og derfor et nasjonalt nederlag.⁷¹² Moderne forskning vil neppe være like enig i denne kritikken og det var heller aldri snakk om to diametralt motsatte kulturer; Håkon Håkonsson var ingen fiende av sagalitteratur⁷¹³ og Magnus Lagabøte fikk Sturla Tordsson til å skrive Håkons egen saga kort etter hans død.⁷¹⁴

Håkons intensjoner med den høviske litteraturen var etter all sannsynlighet mer enn bare ren underholdning. Sverre Bagge mener det neppe var fortellingenes innhold, men snarere at de var produkter av en fornem og aristokratisk kultur som var kongens hovedintensjoner bak innføringen.⁷¹⁵ Meningen var etter all sannsynlighet å gjøre den norske eliten kjent med ridderskap og europeisk kultur. Jeg er langt på vei enig med Bagge, men jeg tror også det lå klare didaktiske intensjoner bak. I Kongespeilet forklarer Faren til Sønnen hvorfor det er viktig for sønnen å lære om tjenester og seder ved kongens hird:

Om en uforstandig mann reiser til hirden, så er det som en uvitende mann farer til Jorsal eller en dum kommer i en god skole. Hvis en uvitende mann drar til Jorsal, så tror han selv at han er lærd og forteller om sin ferd, og mest slikt som en klok mann ikke synes er annet verd enn løyer og spott.⁷¹⁶

Det var altså viktig å forstå meningen bak de seder og skikken som ble praktisert ved kongens hoff, det er antakelig også derfor at faren forklarer flere ting svært inngående; slik som for eksempel hvorfor kongen skal tiltales i flertall.

Kong Håkons hoffintensjoner transformerte ikke den norske eliten om til en kopi av de europeiske forbildene. Gamle seder og skikker tok antakelig lengre tid å skifte ut. Antakelig er det mer riktig å snakke om at den europeiske kulturimporten fikk et norsk uttrykk. Oversettelsene av den europeiske litteraturen til norrønt synes i all hovedsak å være gjort av geistlige.⁷¹⁷ Lillian Reynard kaller det for adaptasjoner framfor oversettelser, ettersom de norrøne versjonene ikke er ordrette oversettelser, men snarere tilpasset og modellert etter den norrøne kulturens

⁷¹¹ Budal, *Strengleikar og Lais*: 37

⁷¹² Hans E. Kinck som den store frontmann for dette svært negative synet i sitt verk *Storhetstid* fra 1922, men også en tendens som er å spore hos mange andre historikere i den eldre forskningen: Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*: 188

⁷¹³ Kongen fikk blant annet lest opp de norske kongesagaene for seg ved sitt dødsleie: HHS kap.331

⁷¹⁴ Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*: 189

⁷¹⁵ Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*: 188

⁷¹⁶ Kgs: 76

⁷¹⁷ En *bróðir* Robert skal ifølge prologen ha oversatt *Tristrams saga*. Det er også grunn til å tro at denne Robert er den samme Robert som er nevnt som oversetter av *Elis saga* i 1226, men at han da har rukket å bli abbed: *An old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais*: XV

premisser.⁷¹⁸ I overgangen fra Chrétien de Troyes' *Le Chevalier au Lion* til den norrøne Ívens saga, påpeker Reynard at sistnevnte er en forkortet utgave av den franske originalen; den ytre handlingen prioriteres, i tråd med sagastilen, mens oversettelsen nærmest er rensket for heltens tanker og følelser.⁷¹⁹ Ære, ikke kjærlighet, er den fundamentale verdien den nordiske oversetteren framhever.⁷²⁰

Det viktige med litteraturen var at den kunne fungere som en samling eksempler for den ønskede oppførselen, i tillegg til at den viste en ny litterær smak påvirket av disse holdningene.⁷²¹ Dersom vi ser på beskrivelsen av medlemmer rundt hoffet i Mǫttuls saga og Ívens saga, så dukker gjerne de to adjektivene *hæverskligr* og *kurteisliga* opp i ulike former.⁷²² Kurteiss kommer av gammelfransk, *cortais*, og begge disse begrepene betyr høvisk, ridderlig eller beleven.⁷²³ De er begge begrep som beskriver oppførsel i tilknytning til et hoff, *la cour*.⁷²⁴ Et problematisk punkt er at mange av de høviske fortellingene hyller ulovlig kjærlighet og sanselig nytelse, noe som står i sterkt kontrast til kongens formål. Den utro dronningen er en historie som ofte går igjen.⁷²⁵ Men dette var litteratur, den historiske virkeligheten var noe annet. Aristokratiet definerte seg i stor grad ut ifra arv og det ble derfor satt strenge krav til gifte kvinners seksuelle oppførsel.⁷²⁶ Brudd på dette fikk ofte store konsekvenser.⁷²⁷

Kongespeilet inneholder mange referanser til bibelen og bruker mange eksempler derfra for å vise fram kongen som dommer. Her kommer det også fram elementer som omhandler manndrap og hvordan det skal refses. Her gjenfinner vi tanker om sjelslivet. Enhver strid skulle i utgangspunktet være rettferdig, men hirdmannen skulle ikke frykte for at hans handlinger gjort i kongens tjeneste skulle få følger i etterlivet. I Kongespeilet heter det seg at: "Du skal sky alt manndrap og være redd for det, med mindre det gjelder rettferdig refsinger eller alminnelig

⁷¹⁸ Reynard, "Når en roman av Chrétien de Troyes blir til en norrøn saga: 245-246

⁷¹⁹ Reynard, "Når en roman av Chrétien de Troyes blir til en norrøn saga": 250

⁷²⁰ Reynard, "Når en roman av Chrétien de Troyes blir til en norrøn saga": 255

⁷²¹ Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*: 187

⁷²² Begge sagaene er å finne i *Norse Romance vol. II – The Knights of the Round Table*, ved M. E. Kalinke (ed), Cambridge 1999

⁷²³ Egilsson, *Lexicon Poeticum*: 309:350;

⁷²⁴ Den høviske litteraturen oppsto i hovedsak ikke ved de kongelige hoff, men snarere rundt mindre føyedfyrrstere hoff. Litteraturens blomstringstid begynte omkring år 1100-1160 i den franske regionen Poitou-Aquitaine: Kay, "Court clerks, and courtly love": 85

⁷²⁵ For eksempel i historien om Lancelot og dronning Guenevere i Chrétien de Troyes *le Chevalier de la Charrette* fra omkring 1175: S. Kay, "Court clerks, and courtly love" i R. L. Krueger (ed), *The Cambridge Companion to Medieval Romance*, Cambridge 2004 : 81-84

⁷²⁶ Kay, "Court clerks, and courtly love": 92

⁷²⁷ Da grev Filip av Flandern (r. 1157-1191) oppdaget at hans kone, Isabelle av Vermandois, var utro med en av sine riddere, fikk han ridderen drept på skamfullt vis ved å drukne ham i kloakk. Et annet eksempel er Filip IV av Frankrike (r. 1285-1314). Da han oppdaget at hans to svigerdøtre var utro med to brødre, Gautier og Filip d'Aunay, ble de to kvinnene fengslet mens de to ridderne ble enten kastret, trukket, hengt og kvartet eller flådd levende, brekt på steiler og deretter hengt. Denne siste skandalen, *Tour de Nesle-affæren*, gjorde såpass sterkt inntrykk at det innenfor høvisk litteratur ikke ble flere historier om den utro dronningen: P. McCracken, *The Romance of Adultery – Queenship and sexual transgression in Old French literature*, Philadelphia 1998: 171-172

kamp. Men i alminnelig kamp etter din rette høvdings bud skal du ikke være mer redd for mannedrap enn for ethvert annet verk som du vet er godt og riktig.”⁷²⁸ Vi finner også igjen kristent tankegods som går tilbake til Augustin, men som fikk stor betydning for korstogene, nemlig tanken om at voldsbruken kunne være et uttrykk for kjærlighet overfor Gud og for kristne brødre.⁷²⁹ Kongens refsing er i realiteten uttrykk for kjærlighet: ”For hver refsing som blir gjort av hat, den er mannedrap. Men hver den refsing som blir gjort i kjærlighet og rettsinn, den er et hellig verk og ikke mannedrap.”⁷³⁰ Idealer fra tanken om det kristne ridderskap.

Kong Håkons ambisjoner om å omskape det norske hoffet etter europeisk standard ble på mange måter fullendt da Magnus Lagabøte i 1277 ga lendmenn og skutelsveiner lov til å kalle seg baroner og riddere, samt smykke seg med herretittel.⁷³¹ Det var også rundt denne tiden at Magnus fikk utformet Hirdskråen, den omtalte hirdloven. I dette verket vises det til en eldre hirdskrå som Steinar Imsen regner med har ligget til grunn for Magnus’ kompilasjon: verket er en palimpsest med lag på lag av eldre og yngre hirdlover og hirdsedvaner.⁷³² Hirdskråens kapitler som omhandler mer generell morallære (kap.23 og 24) daterer Imensen til Håkon Håkonssons styringstid, fordi likheten med Kongespeilet er svært påfallende. Begge framhever idealbilde av den høviske hoffmann og den europeiserte hoffkultur.⁷³³

Oppsummering

Den direkte kontakten med korstogsbevegelsen kom til uttrykk på to måter. For det første i Håkons gjentatte lovnader til pavemakten om korstogsdeltakelse. Håkons satsningsområde var i hovedsak hans engasjement i de nordlige områdene av riket. Dette medførte i perioder et problematisk forhold til russiske fyrster. Pavemakten forsøkte også å involvere Håkon i de baltiske korstogene, men her kan kildematerialet ikke gi noen klare svar på hvorvidt kongen etterkom forespørlene.

For det andre var korstogene ikke bare viktig i Håkons kontakt med pavemakten, de var også et sentralt ledd ved hans utenrikspolitikk. Håkons korstogsløfter var gjort kjent over store deler av Europa. Noe som bekreftets av kontakten med Ludvik IX av Frankrike og Alfons Xs sendemenn. Håkons manglende evne eller vilje til å gjennomføre sine korstogsløfter betyr ikke automatisk at han var en kynisk pragmatiker som utnyttet slike lovnader til personlig vinning.

⁷²⁸ Kgs: 112

⁷²⁹ Jfr Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*: 27

⁷³⁰ Kgs: 197

⁷³¹ Imsen, ”Innledning”: 24

⁷³² Imsen, ”Innledning”: 25

⁷³³ Imsen, ”Innledning”: 27

Den manglende evnen til å gjennomføre korstogsløfter faller inn i det mønster Norman Housley tegner av 1200-tallets herskere - viljen var der, men ikke den politiske stabiliteten internt.

Den indirekte rollen kan i all hovedsak knyttes opp mot Håkons ambisjoner om å transformere den norske hirden om til et hoff av europeisk standard. Europeiske riddere distanserte seg fra resten av samfunnet gjennom å utvikle egne kulturelle koder og normer. Korstog ble en arena for å framvise idealene om høviskhhet og ridderlighet. Håkons aktive import av disse idealene indikerer at kongen anså disse idealene som viktige i utviklingen av et norsk hoff. Den samtidige korstogsideologiens tilbøyeligheter til å tolke deltakelse som en føydal plikt, kan ha vært en måte for Håkon å knytte aristokratiet nærmere sin person og styrket maktgrunnlaget sitt.

6. KONKLUSJONER

Når vi samler alle trådene fra denne gjennomgangen, hva står da igjen? Målet har vært å trekke fram betydningen til en bevegelse og en ideologi som i mindre grad har blitt framhevet i tidligere norsk middelalderforskning. Denne studien har imidlertid gjort det klart at korstogene og korstogsideologien spilte en langt viktigere rolle enn det norske historikere har vektlagt. Både del I og del II viser at korstogene fikk betydning i utformingen av kongstanker, men på ulik måte. Dessuten var korstogene gjennom hele perioden et viktig tema i kommunikasjonen med andre europeiske monarker og med pavemakten. La oss vende tilbake til problemstillingene fra innledningen:

- Striden mellom Magnus Erlingsson og Sverre Sigurdsson ble av begge parter legitimert og forstått som en hellig krig.

Slik jeg ser det levner denne gjennomgangen liten tvil om at striden mellom kong Magnus Erlingsson og kong Sverre Sigurdsson både ble forstått og legitimert innenfor middelalderens konsept om hellig krig. Kirkens støtte til kong Magnus innebar ikke bare legitimitet for hans, i utgangspunktet, svake kandidatur til tronen sett fra det tradisjonelle kravet om at kun kongssønner kunne kreve kongsmakt, men kirken utrustet også dynastiet med dens åndelige beskyttelse.

Sentralt for å forstå hvordan striden utviklet seg i denne retningen er det å se på bakgrunnen til de to personene bak Magnus' kongemakt, nemlig Erling Skakke og erkebiskop Øystein. Begge hadde felles interesse av et samarbeid mellom konge og kirke og samtidig hadde de begge tilhørt stormannskretsen rundt kong Inge Krokrygg. Erkebiskopen fikk styrket kirkens stilling i forhold til kongemakten og fikk gjennomslag for mye av sitt kirkepolitiske program. Erling Skakke på side fikk kirkens støtte til sønnens kandidatur til tronen. Mens erkebiskopen hadde den teoretiske bakgrunnen, samt innsikt i kirkens holdninger til krigføring, hadde Erling med sin korstogsbakgrunn førstehåndsinnsikt i hvordan prinsippene bak hellig krig fungerte. Dette absorberte han og benyttet i den hjemlige striden.

Det var ikke bare den ene siden av konflikten som tolket striden i en religiøs retning. Kong Sverre hadde med sin prestebakgrunn også en god forståelse av prinsippene bak kirkens holdninger til krig. Selv om hans krav var tradisjonelt i den forstand at han hevdet å være kongssønn og dermed mente å ha rettferdig sak for å kreve tronen, forsøkte han allerede fra begynnelsen å legitimere sin rett ut i fra religiøse termer. Sverre gjorde bevisste mottrekk mot kong Magnus. Gjennom sin kroning hadde Magnus lovet å anerkjenne det norske riket som St. Olavs eiendom og erklært at han skulle være helgenkongens varamann og vasall. Kong Magnus

var derfor også St. Olavs ridder, et begrep hentet fra korstogsideologiens tankegods om det kristne ridderskap i tjeneste for Kristus – *miles Christi*. Dette var ikke en direkte underkastelse av kongemakten overfor kirken, men var en del av den teokratiske tanken om at kongens makt var guddommelig legitimert. Kong Sverre forsøkte gjennom bruken av drømmer og taler å bevise at helgenkongen hadde forkastet sin støtte til kong Magnus og i stedet hadde annerkjent Sverre som sin utvalgte ridder. Ettersom kong Magnus var Herrens salvede, forsøkte Sverre igjen gjennom drømmer å vise at også han var en Herrens salvede.

I forsvaret av det nye dynastiet utrustet erkebiskopen det med kirkens åndelige privilegier. Erkebiskopen gikk i den forstand lengre enn kirkens offisielle holdninger. Canones II går utover samtidig korstogsideologi, ettersom erkebiskopen ikke bare lover indulgens, men uten forbehold også lover martyriet til de som forsvare fedrelandet mot hedninger og fredsforstyrrere. Selv om erkebiskopen gikk lengre enn hans myndighet skulle tilsi, finner vi en parallell i det lekmannssyn som rådet innenfor korstogsbevegelsen; de som falt i kamp mot troens fiender ble martyrer. At erkebiskopen kom med slike lovnader kommer ikke bare frem i lovverket, men ble også eksplisitt påpekt i Sverres saga av Sverre selv.

Sverres brudd på freden hadde også ført til hans ekskommunikasjon og senere ble pavemaktens press mot Sverre som vi har sett ganske prekært. Innocent IIIs pontifikat ble begynnelsen på en rekke politiske korstog mot pavemaktens fiender. I sine brev til den svenske og danske kongemakt oppfordret pave Innocent dem til å styrte kong Sverre, men planene kommer aldri lenger enn dette. Både pavens karakteristikk av Sverre, samt utenforståendes beskrivelser, tolket det dit hen at Sverre sto i ledtog med djevelen. Dette synes også å ha vært tendens innad i det norske riket, ettersom Sverre så seg nødt til å komme dette ryktet i møte. Dermed er det også klart at samtiden selv synes å ha oppfattet kampen som en hellig krig.

- Mens de europeiske monarkene begynte å engasjere seg i korstogsbevegelsen fra det andre store korstoget i 1140-årene, er tendensen i det norske riket at initiativet går fra kongemakten til aristokratiet.

Hovedtendensen ved den norske korstogsdeltakelsen fra midten av 1100-tallet fram til og med utferden i 1217, er at initiativet ble overtatt av aristokratiet. Den norske kongemakten hadde vært tidligere ute med å ta på seg lederskapet for korstogsekspedisjoner enn tilfellet var generelt ute i Europa. Kong Sigurd Jorsalfare ble dermed også den første europeiske kongen til å besøke det nylig etablerte latinske kongedømmet Jerusalem.

Fra det andre store korstoget i 1140-årene tok monarkene over det militære lederskapet av korstogsbevegelsen. Særlig engasjert franske og tyske, noe senere også engelske, regenter seg i å

lede korstogsekspedisjoner til Det hellige land. For Norges vedkommende viser denne studien at tendensen gikk i motsatt retning. I forbindelse med den norske deltakelsen i det andre store korstoget, gikk lederskap og initiativet fra kongemakten over til aristokratiet. Denne tendensen vedvarte ut resten av 1100-tallet og gjaldt også de siste store militærekspedisjonene til Midtøsten i 1217. Bak foretakene sto ofte unge og ambisiøse lendmenn, som senere fikk sentrale stillinger enten i kretsen rundt kongen eller som utsendinger til andre hoff.

Et annen tendens som kommer fram i denne første delen er enkelte trekk ved selve den norske korstogsdeltakelsen i denne periode. For det første synes Jerusalemskorstogene å ha forrang foran andre korstogsarenaer. Det kan skyldes at det norske riket, i motsetning til både Sverige og Danmark ikke hadde territorielle interesser i Østersjøområdet. Det er ikke dermed slik at det tradisjonellistiske korstogsbegrepet best evner å forklare den norske korstogsdeltakelsen. Nordmenn, når anledningen bød seg, deltok i stridigheter på andre korstogsarenaer. Alle de store norske utferdene, fra Sigurd Jorsalfare i 1108 til de siste større utferdene i 1217, la ruten sin om den iberiske halvøya. Santiago de Compostella synes dermed å ha vært et vanlig pilegrimsmål på veien. Fra 1217 har vi også de første indikasjoner på at nordmenn kjempet på andre korstogsarenaer da Roar og hans kontingent ble igjen for å kjempe i den portugisiske *reconquistaen*. Målet for reisen var imidlertid det tradisjonelle korstogsmålet, nemlig Jerusalem.

- Både Skule og Håkons gjentatte pilegrims- og korstogsløfter må ses som seriøse uttrykk for reelle ambisjoner.

Slik jeg ser det kan ikke hverken Skule eller Håkons gjentatte korstogsløfter utelukkende avskrives som politiske avledningsmanøvere. De føyer seg imidlertid inn i den tendens Norman Housley påpeker for 1200-tallets fyrster generelt; viljen til korstog var til stede, men ikke det politiske klimaet. Å avlegge korstogsløfter var en viktig markering for å fremme bildet av ens egen fromhet, men virkeligheten umuliggjorde ofte at det ble noe mer enn kun lovnader. I etterkant har dette blitt tolket som at middelalderens monarker var pragmatiske og kyniske benyttet korstogsløfter for å fremme egne politiske mål. Som en konsekvens ble korstogene også lenge stemplet som de første utslag av europeisk kolonialismen. Dette er i dag tanker forskningen i stor grad har forlatt. I stedet er fokuset på å se alle de anstrengelsene som lå bak korstogsdeltakelse. Dette har også vist at korstogene innebar større utgifter enn eventuelle avkastninger. Dermed har også historikerne begynt å ta korstogsideologien mer seriøst.

Dette burde også få konsekvenser for synet på Skule og Håkons mange lovnader. Mangelen på gjennomførelse av løftene fra Skules side må ses i sammenheng med den politiske situasjonen i det norske riket. I 1217 hadde han måttet gi avkall på sin deltakelse ettersom han i

etterkant av kong Inges død, hadde store utsikter til å bestige den norske tronen. Det kanskje nærmeste vi kommer en innsikt i Skule personlighet, og hans tanker om fromhet, er i forbindelse med hans alvorlige sykdom i 1226. De store gavene til kirkelige institusjoner med instruksjoner om at det måtte bli holdt sjelemesser for hans velferd, vitner om en svært from mann som håpet at gavene kunne gagne sjelen. Det taler også for at Skule var kjent med dogmene om skjærsilden. Dermed svekkes bilde av den kynisk taktikeren, som kun utelukkende brukte korstogs- og pilegrimslofter for å kamuflere politiske ambisjoner.

Nå skal selvfølgelig ikke politiske ambisjoner avskrives. Korstogene hadde alltid et element av politikk i seg. Urbans kall til korstog i 1095 hadde for eksempel vært et resultat av den bysantinske keiserens bønn om militær hjelp. Dessuten hadde flere av det første korstogets ledere neppe bare religiøse motivasjoner bak sin deltakelse. Herskerne av det latinske kongedømmet var dessuten i perioder avhengig av å legge religiøse forskjeller til side og tenke pragmatisk for rikets videre eksistens. Allianser ble inngått med muslimer, som igjen kunne rette seg mot andre muslimer og kristne.⁷³⁴ Motivene bak korstogsdeltakelse kan på mange måter sies å være like tallrike som antallet deltakere, men det var uansett uløselig knyttet til religion ettersom det var en botsøvelse.

Primærkilden når det gjelder perioden fra 1223 til 1240, og den økende rivaliseringen mellom konge og jarl, er i stor grad et politisert verk med en klar agenda. Håkons saga sverter ikke Skule i like stor grad som det Sverres saga gjør av Sverres politiske fiender. Allikevel trekker sagaen ofte Skules motiver og gjerninger i tvil. Dokumentmaterialet tegner imidlertid et noe mer nyansert bilde. Skule var for eksempel i perioder på bedre talefot med pavemakten enn kongen. Han hadde også nære bånd til kirkelige institusjoner i det norske riket, særlig domskapitlet i Nidaros. Dette kommer tydelig fram under kong Håkons strid med biskop Pål av Hamar på 1230-tallet. I pavens brev til Skule i 1234 ber ham om at Skule må beskytte biskopen og utføre det pavens oppnevnte prelater ber ham om.⁷³⁵ At Skule hadde politiske ambisjoner kan ikke ignoreres, men at hans løfter til kirken var kamuflasjepolitikk mener jeg er en feiltolkning.

Heller ikke Håkons løfter til kirken om korstogsdeltakelse er blitt tatt spesielt seriøst. Håkons gjentatte løfter er på samme måte som med Skules, ofte blitt sett på som avledningsmanøvere for å nå politiske mål. Dette stemmer bare unntaksvis. Et slikt tilfelle er Håkons første løfte om korstogsdeltakelse i 1237, der de politiske motiv ikke kan utelukkes. Løftet ble avgitt i en periode der kongen ønsket å bli kronet, men samtidig var i konflikt med

⁷³⁴ Et eksempel er slaget ved Menbij i 1108: På den ene siden var Baldwin av Le Bourg og Joscelin av Edessa som var alliert med Jawali av Mosul. På den andre siden sto Tancred av Antioch, som var alliert med Ridwan av Aleppo. Sistnevnte vant slaget, men ifølge samtidige kronikører døde flere tusen kristne på slagfeltet: S. Runciman, *A History of the Crusades* volum II, London 1990: 113-114

⁷³⁵ DN VI nr.18

pavemakten. Korstogsløftet, sammen med en større pengesum og forlik med biskop Pål av Hamar, løste opp i problemene med paven. I de få innblikk sagaen gir av Håkon som person, skildres kongen som en svært gudfryktig mann som hverken ville gjøre opprør mot kong Inge eller som ikke vil komme med bestemmelser om hvem av sønnene som skulle bli konge; alt dette overlot Håkon ifølge sagaen i Guds hender.⁷³⁶

Korstogsløfter ble sjeldent tatt lett på siden brudd kunne få store konsekvenser. Som omtalt var det nettopp gjentatte løftebrudd som fikk pavemakten til å ekskommunisere, avsette, samt organisere korstog mot keiser Fredrik II. Men løftebrudd kunne ikke bare få politiske konsekvenser, det kunne også få sjelige konsekvenser. Dogmene omkring himmel og helvete ble på 1200- tallet klargjort i fastere termer og skjærsilden ble introdusert. Uoppfylte korstogsløfter kunne derfor føre til lidelser i etterlivet.

Slik jeg ser det kan kong Håkons forhold til korstogsbevegelsen deles inn i en direkte og en indirekte påvirkning. Den direkte påvirkningen kommer klart fram i hans utenrikspolitiske program. Som gjennomgangen har vist har hans kontakt med både den franske og spanske kongemakten korstogene som en fellesnevner. Håkons korstogsløfter i forbindelse med kroningen i 1247 var kjent ute i Europa. Andre monarker som hadde avlagt korstogsløfter, som for eksempel Ludvik IX av Frankrike og Alfons X av Castilla, ønsket å rekruttere Håkon til sine korstog på grunn av den norske flåten. På 1200-tallet hadde de fleste monarker innsett at den mest effektive løsningen på å transportere store korstogshærer var via sjøveien. Nordmenns egenskaper som sjømenn og ekspertise når det gjaldt navigasjon må ha vært svært ettertraktet. Det kan også være noe av grunnen til at nordmenn kan ha deltatt i Ludviks korstog i 1248, selv uten Håkons deltakelse.

- Korstogsideologien var rotfestet i det europeiske ridderideal. Et ideal som kong Håkon, med sin reform av den norske hirden, ønsket å forme det norske aristokratiet etter.

Importen av europeisk kultur tjente derfor et didaktisk formål.

Den indirekte påvirkningen kommer fram i Håkons ambisjoner om å transformere den norske hirden om til et hoff etter europeiske forbilder. Dette innebar at riket åpnet seg opp for kulturelle strømninger. Kongen ønsket å differensiere aristokratiet fra resten av befolkningen i håp om at dette ville skape en mer lojal gruppe som delte de samme kulturelle koder. Et grep var derfor å importere seder og skikker fra den europeiske hoffkulturen. Mye av middelalderens ridderideal hadde sitt utgangspunkt i korstogene, som også ble en arena der aristokratiet kunne utvise at de forstod og delte de samme kulturelle kodene. Spesielt tankene om tapperhet og høviskhet.

⁷³⁶ HHS kap.6: 291

Selv om det ikke fantes interne trusler mot Håkons styre etter Skules opprør og fall hadde kongen behov for å knytte aristokratiet tettere til sin person. Importen av i hovedsak fransk litteraturen markerte kongemaktens nye smak. Den høviske litteraturen tjente et didaktisk formål gjennom å være et forbilde for hvordan hoffmedlemmer skulle fremstå. Idealet ble det europeiske ridderideal, men de tradisjonelle oppfatningene, som for eksempel æresbegrepet, sto fortsatt sterkt. Som medlem av hoffet skulle en kunne prate dannet med damer og vise seg verdig i strid, men innenfor litteraturen ble følelseslivet fortsatt holdt nede.

Gjennom litteraturen ble hirden introdusert til de europeiske ridderidealene, men gjennom korstogsdeltakelse hadde de også kommet i direkte kontakt med praktiseringen av idealene. Allerede under ferden til Ragnvald jarl hadde det høviske aspektet ved utferden kommet fram.⁷³⁷ Flere av kong Håkons sendemenn hadde en bakgrunn fra korstogene eller foretatt pilgrimsferder til Det hellige land. Disse ble brukt som sendemenn fordi det var viktig for kongen å vise at det norske riket var på høyde med resten av Europa og hadde innsikt i de aristokratiske normer og skikker.

De videre linjene – korstogsbevegelsens betydning på 1300- og 1400-tallet

Det kan kanskje være interessant å trekke noen linjer videre utover denne oppgavens nedslagsfelt. Hva med perioden etter 1263? Det er i dag bred enighet blant historikerne at korstogene ikke tok slutt i 1291. Det samme gjelder også for det norske rikets kontakt med korstogsbevegelsen. Selv om utferdene i 1217 ser ut til å ha utgjort de siste store militære engasjementene fra norsk side, viste medlemmer av det norske aristokratiet fortsatt interesse for korsets sak. Fra omkring 1300 er det blant annet bevart bruddstykker av en reiseskildring – et *itinerarier* - til Det hellige land.⁷³⁸ Her fortelles det om baronen Anders Nikolasson som dro til Palestina i 1270, ifølge Gustav Storm sannsynligvis i den hensikt å slutte seg til en av de europeiske korstogsekspedisjonene.⁷³⁹ Slutten er ikke bevart i noen av bruddstykkene, men ifølge de islandske annalene døde Anders i Palestina i 1273.⁷⁴⁰ Anders var ingen hvem som helst i det norske riket. Han var blant de fremst og rikeste aristokratene og hadde blant annet vært med å signere fredstraktaten mellom Norge og Skottland i Perth i 1266.⁷⁴¹ Det kan tenkes at Anders ønsket å inngå som en del av Ludvik IXs korstog i

⁷³⁷ Jfr. Nedkvitne, "Why Did Medieval Norsemen Go on Crusades?"

⁷³⁸ *Itinerarium in terram sanctam* i *Momenta Historica Norvegiæ – Latinske kildeskrifter til Norges historie i middelalderen*, ved G. Storm, Kristiania 1880

⁷³⁹ *Momenta Historica Norvegiæ*: XXXXVIII

⁷⁴⁰ *Gottskalks Annaler* i Storm, *Islandske annaler indtil 1578*

⁷⁴¹ DN VIII nr.9

1267, men det ubesvart spørsmålet er om Anders hadde hatt noen tidligere kontakt med korstogsbevegelsen?

På 1400-tallet ble økonomiske bidrag til korstogene mot full indulgens den vanligste formen for støtte til korstogsbevegelsen, selv om folk fortsatt tok korset og ønsket å kjempe mot hedninger og vantro.⁷⁴² Et raskt søk i det norske kildematerialet fra 1300- og 1400-tallet avdekker en lignende tendens.⁷⁴³ Det militære engasjementet fra 1100- og 1200-tallet viker til fordel for økonomisk støtte i denne senere perioden. Men helt borte synes ikke det militære engasjementet å være.

På begynnelsen av 1300-tallet skjedde en rekke hendelser som kom til å få store konsekvenser for det norske riket. Da Håkon V døde i 1319 betydde dette også at Sverre-ættens mannlige linje døde ut. Svenske Magnus VII Eriksson kom på tronen som konge over både Norge og Sverige. Det nye kongefellesskapet kom ikke til å føre til en sammensmelting av de to rikene på dette tidspunktet, men på sikt kan hans velde ha bidratt til den senere nordiske unionen.⁷⁴⁴ Under Magnus' styre fikk Norge en konge med en klar korstogsagenda, som i all hovedsak rettet seg mot russerne. Svenskene hadde siden 1100-tallet drevet aktiv misjon og korstogsaktivitet i finske områder og lagt under seg store områder. Som nevnt tidligere hadde svenskene i 1240 ledet det mislykket korstog mot Novgorod. Allerede rundt 1320-årene begynte de første tegnene til korstogsplaner mot russerne å dukke opp.⁷⁴⁵

I Norge må det også ha vært grobunn for et korstog mot russerne omkring denne perioden. I 1323 trengte en russisk-karelsk plyndringsekspedisjon inn i de nordlige områdene av det norske riket. Ifølge islandske annaler brente og herjet russerne så langt sør som til den norske drottsete og ridder, Erling Vidkunssons, gård på Bjarkøy.⁷⁴⁶ Mulig har annalen feil årstall og at herjingene egentlig skjedde reåt før, i 1322. Fra februar 1323 foreligger det nemlig et brev fra pave Johannes XXII (r. 1316-1324) som lovet nordmenn den samme avlat som ble lovet Jerusalemskorsfarerne, til de som falt i forsvaret av landet mot de hedenske finnene (*Finnar*).⁷⁴⁷ Det ble imidlertid ikke noe korstog i denne omgang. Det svenske riket inngikk fredsavtale med Novgorod i 1323, mens det norske riket inngikk fredsavtale tre år senere.⁷⁴⁸ Noe som for øvrig vitner om det norske rikets selvstendige rolle tross kongefellesskapet. Da kong Magnus endelig fikk sitt korstog 20 år senere var han ikke lenger norsk konge, og hans to kampanjer i 1349 og

⁷⁴² Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 18

⁷⁴³ Jfr. bl.a. RN III nr.591:816; IV nr.192:431:979-982:1107; V nr.662:670:808:895; VIII nr.794-798:992

⁷⁴⁴ Moseng et al, *Norsk Historie 750-1537*: 142

⁷⁴⁵ Christiansen, *The Northern Crusades*: 187

⁷⁴⁶ *Gottskalks Annaler* i Storm, *Islandske annaler indtil 1578*

⁷⁴⁷ “quos in tuitione patrie contra illarum partium infideles se uiriliter opposcentes mori contigerit, illam remissionem omnium concedimus peccatorum que concedi per sedem apostolicam in terre sancte subsidium transfretantibus consuevit” (DN VI nr.106)

⁷⁴⁸ Christiansen, *The Northern Crusades*: 188

1350 hadde svært begrenset suksess.⁷⁴⁹ Det er så vidt meg bekjent ikke gjort noe forskning for å finne ut hvilken påvirkning eller rolle det norske riket spilte i disse korstogsplanene.

Med Kalmarunionen i 1397 gikk det norske riket inn i en ny fase der målet virkelig var en sammensmelting mellom de tre rikene Norge, Sverige og Danmark til en enhet.⁷⁵⁰ I 1346 hadde Danmark solgt sine territorier i Estland til Den tyske orden,⁷⁵¹ men det innebar ikke at den danske kongemakten hadde mistet sin interesse for korstogene. Den danske kongemakten var delvis involvert i husittkorstogene rundt midten av 1400-tallet. Da Jan Hus ble brent på bålet som kjetter i 1415 begynte en over 20 år lang religiøs konflikt mellom hans tilhengere, husittene, som ønsket å reformere den katolske kirken, og pavemakten som svarte med å erklære korstog.⁷⁵² Begge de to unionskongene Erik av Pommern (r. 1389-1442) og Kristoffer av Bayern (r. 1442-1448) var på et eller annet tidspunkt engasjert i disse korstogene.⁷⁵³ Heller ikke her er det gjort noen kartlegging på hva om disse kongenes korstogsaktiviteter hadde å si for det norske rikets vedkommende.

Konstantinopels fall i 1453 førte til endringer innenfor korstogsbevegelsen. Historikeren Kenneth M. Setton har argumentert for at gjenerobringen av Konstantinopel, framfor Jerusalem, ble det nye korstogsmålet.⁷⁵⁴ Samtidig hadde den dansk-norske kongen, Christian I (r. 1450-1481), kirkepolitiske problemer i Norge. Etter at erkebiskop Aslak Bolt (r. 1428-1450) døde begynte en lengre periode med stridigheter om hvem som skulle være norsk erkebiskop. Som ett ledd i sin argumentasjon overfor paven hevdet Christian I at Norge kunne gå fra den katolske tro og konvertere til den russisk-ortodokse tro.⁷⁵⁵ Senere kom kongen til å gjenta denne trusselen og bruke løfter om korstogsdeltakelse mot tyrkerne for å få igjennom sine politiske mål.⁷⁵⁶

Når det gjelder skandinavisk forskning på denne senere perioden av korstogene er feltet primært berørt av danske historikere, som for eksempel Janus Møller Jensen. Han har i en større studie behandlet det danske rikets forhold til korstogsbevegelsen i perioden 1400-1650.⁷⁵⁷ Denne korte gjennomgangen av de videre linjene avslører at det fortsatt er store lakuner når det gjelder forskningen på det norske riket og forholdet til korstogsbevegelsen. Dette gjelder i hovedsak hele perioden fra 1095 og fram til reformasjonen i 1536. Korstogene som forskningsfelt er i en norsk sammenheng ikke kommet lenger enn til startgroppen.

⁷⁴⁹ Christiansen, *The Northern Crusades*: 192-195

⁷⁵⁰ Moseng et al, *Norsk Historie 750-1537*:142

⁷⁵¹ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 40

⁷⁵² Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 56

⁷⁵³ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 59-70

⁷⁵⁴ K. M. Setton, *The Papacy and the Levant 1204-1571* volum 2, Philadelphia 1978: 142

⁷⁵⁵ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 73

⁷⁵⁶ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*: 77

⁷⁵⁷ Jensen, *Denmark and the Crusades 1400-1650*

BIBLIOGRAFI

Bilde

Min egen illustrasjon etter Matteus av Paris' vakre framstilling av en korsfarer i *Chronica Majora*. Originalhåndskriftet (MS Roy 2a xxii f.220) i er å finne hos The British Library.

Kilder

- A history of the expedition to Jerusalem 1095-1127*, ved H. S. Fink, Knoxville 1969
An old Norse Translation of Twenty-one Old French Lais – etter Uppsala De la Gardie 4-7 – Am 666 b,4°, ved E. Cook og M. Tveitane Oslo 1979
Arabiske krøniker til korstogenes periode (1098-1193), ved J. Østerup, København 1906
Bergen Fundas, ved M. Sørlic, Bergen 1957
Bergens Rimkrønike ved G. Vislie, Oslo 1925
Chronica Majora bind I-VII, redigert av H. R. Luard, Wiesbaden 1964
Codex Frisianus, ved C. R. Unger, Christiania 1871
De Itinere Frisonum, utgitt i *Quinti Belli Sacri – Scriptores Minoes*, ved R. Röhricht. Genevae 1879: 59-70
Den eldre Gulatingslova, ved B. Eithun et. al, Oslo 1994
Diplomatarium Norvegicum volum 1-21, C. C. A. Lange et al., Kristiania/Oslo 1847-1976
Fagrskinna, ved P. A. Munch og C. R. Unger, Christiania 1847
Gesta Dei per Francos, ved R. Levine, Woodhigde 1997
Hákonar Saga Hákonarsonar, ved M. Mundt, Oslo 1977
Heimskringla – Nóregs konunga sǫgur, ved F. Jónsson, København 1911
Historia Ierosolimitana, ved S. B. Edgington, Oxford 2007
Historia Rerum Anglicarum volum I-IV, ved R. Howlett, London 1884-89/1964
Historien om danenes ferd til Jerusalem, ved A. Salvesen, Oslo 1969
Hirdskræen – Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn, ved S. Imsen, Oslo 2000
Itinerarium in terram sanctam i Momenta Historica Norvegiæ – Latinske kildekrifter til Norges historie i middelalderen, ved G. Storm, Kristiania 1880: XXXXVII-XXXIX:163-168
Islandske annaler indtil 1578, ved G. Storm, Christiania 1888
Karlamagnus saga ok kappu hans, ved C. R. Unger, Christiania 1860
Kongespeilet, ved A. W. Bøgger og med et innledende essay av professor Sverre Bagge, Oslo 2000
La Conquête de Constantinople, ved E. Faral, Paris 1961
Latinske dokumenter til norsk middelalder fram til år 1204, ved E. Vandvik, S. Bagge, S. H. Smedsdal og K. Helle Oslo 1959
The Life of Saint Louis, ved M. R. B. Shaw, London/Reading/Fakenham 1967
Norges Kongesagaer bind 1-4, ved F. Hødnebo og H. Magerøy, Oslo 1979
Norse Romance vol. II – The Knights of the Round Table, ved M. E. Kalinke (ed), Cambridge 1999
Norske middeladlerdokumenter, ved S. Bagge, S. H. Smedsdal og K. Helle, Bergen 1973
Orkenyinga saga, ved S. Nordal, København 1913-16
Orkenyingasoga, ved G. Indrebø, Oslo 1929
Orkenyingenes saga, ved A. Holtmark, Oslo 1970
Passio Olavi, ved E. Skard, Oslo 1930
Regesta Norvegica volum 1-8, G. Storm et. al., Kristiania/Oslo 1898-2006
Skálholtsbók yngsta i Det Arnamagnaanske Haandskrift 8la Fol., ved A. Kjær og L. Holm-Olsen, Kristiania/Oslo 1910/1947
Soga om birkebeinar og baglar - Bǫglunga sǫgur I-II, ved H. Magerøy, Oslo 1988
Sturlunga saga I-II, ved K. Kålund, København 1904
Sverris saga, ved G. Indrebø, Kristiania 1920
Talen mot bispane, ved E. Eggen, Oslo 1963

Til Romaborg og Jorsal – Reiseguide fra 1100-tallet ved abbed Nikólás Bergsson, Småskriftserien nr.20, Trondheim 2003

Databaser

Dokumentasjonsprosjektet, Diplomatarium Norvegicum:

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Digitalarkivet, Regesta Norvegica:

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/regesta_felt.html

Oppslagsverk

S. Egilsson, *Lexicon Poeticum Antiquae Linguae Septentrionalis*, København 1966

M. Hægstad et al, *Norrøn ordbok*, Oslo 2004

F. Hødnebo (red), *Kulturbeskrivende leksikon for nordiske middelalder* volum I-XXII, Oslo 1956-1978

W. W. Kibler og G. A. Zinn (red), *Medieval France: An Encyclopedia*, New York 1995

Sekundærlitteratur

H. Antonsson, "Some observations on martyrdom in post-conversion Scandinavia" i *Saga-Book of the Viking-Society for Northern Research* nr.28, London 2004: 70-94

H. Antonsson, *St. Magnús of Orkney: a Scandinavian martyr-cult in context*, Leiden 2007

S. Bagge, *Den politiske ideologi i Kongespeilet*, Bergen 1979

S. Bagge, "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen" i norsk HT bind 65, Oslo 1986: 145-197

S. Bagge, *From gang leader to the Lord's anointed - kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*, Odense 1996

S. Bagge, "Kirken, bøndene og motstandsretten i Norge i middelalderen" i norsk HT bind 84 nr.3, Oslo 2005: 385-410

B. Bandlien, "A new Norse Knighthood? The impact of the Templars in Late Twelfth-century Norway" i *Medieval History Writing and Crusading Ideology*: 175-184

B. Bandlien, *Man or monster?: negotiations of masculinity in Old Norse society*, Oslo 2005

M. P. Barnes, *The runic inscriptions of Maeshowe, Orkney*, Uppsala 1994

C. Belsvik, *Tønsberg – Kongens by*, Lillehammer 1997

B. Birgisson, *Inn i skaldens sinn – Kognitive, estetiske og historiske skatter i den norrøne skaldediktningen* (doktoravhandling), Bergen 2007

N. Bjørge, "Norges første flyktninger – norsk perspektiv på Troms 1242" i norsk HT nr.61, Oslo 1982: 68-73

N. Bjørge, "Håkon Håkonssons ettermæle" i NHU bind VI: 155-163

G. A. Blom, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*, Oslo 1967

S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge 1978

B. Budal, *Strengleikar og Lais – Høviske noveller I omsetjing frå gammalfransk til gammalnorsk* (doktoravhandling, UiB), Bergen 2009

A. Bugge, *Norges Historie* Andet Bind Første Del, Kristiania 1915

E. Bull, *Folk og kirke i middelalderen*, Kristiania 1912

A. L. Bysted, "Indulgence, Satisfaction, and the Heart's Contrition in 12th Century Crusading Theology" i *Medieval History Writing and Crusading Ideology*: 85-93

- G. Constable, "The Historiography of the Crusades" i A. E. Laiou og R. P. Mottahedeh (red), *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, Washington D.C. 2001: 1-22
- E. Christiansen, *The Northern Crusades*, St Ives plc 1997
- G. A. Donner, "Kardinal Wilhelm von Sabina" i *Commentationes Humanarum Litterarum. Tomus II*, O. Harrasowitz (red), Helsingfors 1927-1929: 1-474
- N. Elias, *The civilizing process – The history of manners and state formation*, Oxford 1994
- G. A. Ersland og T. H. Holm, *Norsk Forsvarshistorie – Krigsmakt og kongsmakt 900-1814*, Oslo 2000
- C. Erdmann, *The Origin of the Idea of Crusade*, Princeton 1977
- A. Forsey, "The Military Orders 1120-1312" i *The Oxford Illustrated History of the Crusades*: 184-216
- J. Gallén og T. Dahlerup, "Johannitterorden" i KLNMB bind VII: sp.601-606
- E. Gunnes, "Erkebiskop øystein som lovgiver" i NHU bind VI: 94-109
- E. Gunnes, "kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277" i norsk HT bind 49, Oslo 1970: 121-160
- E. Gunnes, "Augustinerne i Norge" i J. E. G. Eriksson & K. Schei (red), *Seminarer "kloster og by" 11.-13. november 1992 – Omkring Olavsklosteret, premonstratensiserordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg 1993: 38-43
- E. Gunnes, *Erkebiskop Øystein – statsmann og kirkebygger*, Oslo 1996
- E. Gunnes, "Varna kloster" i *Collegium Mediaevale* vol.10 nr.1-2, Oslo 1997: 34-89
- S. H. Gullbekk, "Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen?" i norsk HT bind 84 nr.4, Oslo 2005: 552-572
- N. Hallan, "Magnus Erlingssons kroningsdag", i norsk HT bind 42, Oslo 1963: 128-135
- K. Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*, Oslo 1964
- K. Helle, "Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning" i norsk HT bind 88 nr.4, Oslo 2009: 572-609
- L. Holm-Olsen, "Ulv fra Lauvnes og skriftet om de danske korsfarere" i norsk HT bind 35, Oslo 1949-51: 459-483
- A. Holmsen og J. Simensen (red), *Norske historikere i utvalg – Samfunnsmaktene brytes* bind II, Oslo 1969
- A. Holmsen, "Erkebiskop Eystein og tronfølgeoven av 1163" i NHU bind II: 293-314
- N. Housley, *Contesting the Crusades*, Malden 2006
- N. Housley, *Fighting for the Cross – Crusading to the Holy Land*, New Haven 2008
- W. H. Jackson, *Chivalry in twelfth century Germany – The works of Hartmann von Aue*, Cambridge 1994
- J. M. Jensen, "Denmark and the First Crusades – The impact of crusade ideology in Denmark in the first half of the twelfth century" (upublisert artikkel)
- J. M. Jensen, *Denmark and the Crusades, 1400-1650*, København 2007
- K. V. Jensen, "Bellum Justum – i 1200-tallets vesteuropæiske tenkning og kirkens fred" i dansk HT bind 93 hæfte 1, København 1993: 29-46
- K. V. Jensen, "Danske korstog før og under korstogstiden" i P. Carelli et al, *Et annat 1100-tal: individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*, Göteborg 2004: 246-283
- A. O. Johnsen, *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*, Oslo 1945
- A. O. Johnsen, *Tønsberg gjennom tidene*, Oslo 1971
- A. O. Johnsen, "Nytolkning av Historia de Profectione Danorum in Hierosolymam" i B. Öhngren (red) et al, *Från medeltid til välfärdssamhälle – Nordiska historikermöte i Uppsala 1974*, Stockholm 1976:
- A. O. Johnsen, *De norske cistercienserklostre 1146-1264*, Oslo – Bergen – Tromsø 1977
- F. Jónsson, "Ragnvald jarls Jorsalfærd" i dansk HT Fjerde Bind, København 1912-1913: 151-165
- S. Kay, "Court clerks, and courtly love" i R. L. Krueger (ed), *The Cambridge Companion to Medieval Romance*, Cambridge 2004 : 81-96
- H. E. Kinck, *Storhetstid*, Kristinia 1922
- H. Koht, "Sættargjerda i Tunsberg 1277" i norsk HT bind 5 rekke 3, Oslo 1915: 261-276

- H. Koht, "Kong Sigurd på Jordal-ferd" i norsk HT Femte Rekke Femte Bind, Kristiania 1924: 153-168
- H. Koht, "Um kjeldegrunnlage for saga um Håkon Håkonsson" i norsk HT Femte Rekke Sjette Bind, Oslo 1927: 16-29
- H. Koht, "Gråfelden i norsk historie" i norsk HT bind.29, Oslo 1930-33: 19-35
- H. Koht, "Noreg eit len av St. Olav" i norsk HT bind 30, Oslo 1934-36: 81-109
- O. Kolsrud, "Kong Magnus Erlingssons kronings-eid 1163" i norsk HT bind 31, Oslo 1937-40: 453-488
- O. Kolsrud, *Noregs kyrkjesaga bind 1. Millomalderen*, Oslo 1958
- C. Krag og J. Sandnes (red), *Norske historikere i utvalg – Nye middelalderstudier. Kongedømmet, kirke, stat* bind VI, Oslo – Bergen – Stavanger – Tromsø 1983
- C. Krag, *Sverre – Norges største middelalderkonge*, Oslo 2005
- C. Krag, ""Sverre" for et alminnelig publikum", i norsk HT bind 85 nr.3, Oslo 2006: 487-491
- C. C. A. Lange, *De norske klostere historie i middelalderen*, Christiania 1856
- J. H. Lind, C. S. Jensen, K. V. Jensen, A. L. Bysted, *Danske Korstog – krig og mission i Østersøen*, København 2004
- T. Lindkvist, "Crusades and crusading ideology in the political history of Sweden" i *Crusade and conversion on the Baltic frontier 1150-1500*: 119-130
- F. C. Ljungqvist, "Bannlyst kung av Guds nåde – Maktlegitimering och kungaideologi i Sverris saga" i *Collegium Medievale* vol.21, Oslo 2008: 3-63
- S. Lloyd, "The Crusading Movement 1096-1274" i *The Oxford Illustrated History of the Crusades*: 34-65
- Ø. Lunde, "Premonstratensernes kloster i Tunsberg – kirken og klosteranlegget" i J. E. G. Eriksson & K. Schei (red), *Seminaret "kloster og by" 11.-13.november 1992 – Omkring Olavsklosteret, premonstratensereordenen og klostervesenet i middelalderen*, Tønsberg 1993: 23-37
- H. E. Mayer, *The Crusades*. 2nd Edition, London 1988
- P. McCracken, *The Romance of Adultery – Queenship and sexual transgression in Old French literature*, Philadelphia 1998
- H. Midbøe, *Historia de projectione danorum in Hierosolymam – En studie om verket og forfatteren*, Oslo 1949
- O. G. Mosen, E. Opsahl, G. I. Pettersen og E. Sandmo, *Norsk Historie I, 750-1537*, Oslo 2007
- P. A. Munch, *Det Norske Folks Historie* volum I-VI, Christiania 1852-1859
- A. V. Murray (red), *Crusade and conversion on the Baltic frontier 1150-1500*, Aldershot 2001
- A. Nedkvitne, *Døden i norrøn middelalder – En mentalitetshistorisk studie*, Oslo 1997
- A. Nedkvitne, "Why Did Medieval Norsemen Go on Crusades?" i *Medieval History Writing and Crusading Ideology*: 37-50
- H. J. Orning, "Håkon Håkonsson, Skule Bårdsson og norsk stasdannelse i første halvdel av 1200-tallet" i norsk HT bind 76 nr.1, Oslo 1995: 2-19
- D. Ostrowski, "The Mongols and the Rus': Eight Paradigms" i A. Gleason (red), *A Companion to Russian History*, Malden, MA 2009: 66-86
- L. Reynard, "Når en roman av Chrétien de Troyes blir til en norrøn saga" i norsk HT bind 83 nr.2, Oslo 2004: 245-259
- P. Riant, *Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palæstina 1000-1350*, Kjøbenhavn 1868
- J. Riley-Smith, *The First Crusade and the Idea of Crusading*, Philadelphia 1986
- J. Riley-Smith, *The First Crusaders, 1095-1131*, Cambridge 1998
- J. Riley-Smith, "The State of Mind of Crusades to the East, 1095-1300" i *The Oxford Illustrated History of the Crusades*: 66-90
- J. Riley-Smith (red), *The Oxford Illustrated History of the Crusades*, New York 2001
- J. Riley-Smith, *What Were the Crusades?* 3rd Edition, Basingstoke 2002
- J. Riley-Smith, *The Crusades - A History*. 2nd Edition, London 2005
- L. Riley-Smith og J. Riley-Smith, *The Crusades – Idea and Reality 1095-1274*, London 1981

- M. Routledge, "Songs" i *The Oxford Illustrated History of the Crusades*: 91-111
- S. Runciman, *A History of the Crusades – The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East 1100-1187*, London 1990
- S. Runciman, *The First Crusade*, Cambridge 2005
- F. H. Russell, *The just war in the middle ages*, Cambridge 1975
- J. Schreiner, "Konge og kirke i Norge 1247-1297" i norsk HT bind 33, Oslo 1943-46: 573-593
- J. Schreiner, "Kongens rådgivere under Håkon Håkonsson" i norsk HT bind 34, Oslo 1946-48: 601-608
- J. A. Seip, *Sattargjerd i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*, Oslo 1942
- K. M. Setton, *The Papacy and the Levant 1204-1571* volum 2, Philadelphia 1978
- M. Stefánsson, "Kong Sverres alder og prestevigsel" i norsk HT bind 85 nr.2, Oslo 2006: 279-288
- H. Stang, "Norges første flyktninger – asiatisk perspektiv på Troms 1242" i norsk HT nr.60, Oslo 1981: 337-361
- G. Storm, "Om lendermandsklassens talrighed i 12. og 13. Arhundrede" i norsk HT Anden Række Fjerde Bind, Kristiania 1884: 129-188
- G. Storm, *Islandske annaler indtil 1578*, Christiania 1888
- T. Tobiassen, "Tronfølgelov og privilegiebrev" i NHU bind II: 216-292
- C. Tyerman, *The Invention of the Crusades*, Basingstoke 1998
- C. Tyerman, *God's war – A new history about the Crusades*, Cambridge 2006
- R. W. Unger, *The ship in Medieval Economy 600-1600*, Montreal 1980
- E. Vandvik, "Magnus Erlingssons kroningseid" i norsk HT bind 34, Oslo 1946-48: 625-637
- E. Vandvik, "Eirik kongsson i dokument og saga" norsk HT bind 38, Oslo 1957-59: 493-516
- R. Vaughan, *Matthew Paris*, Cambridge 1979
- J. Wilkinson, J. Hill og W. F. Ryan, *Jerusalem pilgrimage, 1099-1185*, London 1988
- G. A. Zinn, "Indulgences" i *Medieval France: An Encyclopedia*: 472-473

ENGLISH SUMMARY

This study underlines the connection between the Norwegian kingdom and the crusading movement between approximately 1160 and 1263. This study has shown that, not only did Norwegians take part in the crusades, but the crusading ideology also had an impact on Norwegian thoughts about kingship.

During the reign of King Magnus Erlingsson, elements of contemporary crusading ideology were incorporated into both canon and civil law as a defence of the new dynasty. The struggle between Magnus Erlingsson and Sverre Sigurdsson, was thus regarded not only as a just war, but also understood by the people involved, as well by outside observers, as a holy war. After the fall of king Magnus, Sverre struggle with the Norwegian clergy and later the papacy, almost ended with crusade plans against Sverre. The election of pope Innocent III saw the papacy began to launch crusades against political enemies. The threat of a crusade against Sverre never got off the drawing board, but the pope did send letters to other Scandinavian kings encouraging armed campaigns against Sverre. The Norwegian crusading movement in this period went in the opposite direction of Europe in general. While kings in Europe tried to gain the military leadership of the crusading movement from the second crusade and onwards, the initiative for crusading in Norway was transferred from the king to the aristocracy.

The crusading and pilgrimage the vows of both Skule and Håkon needs to be taken more seriously. Traditionally Norwegian historians have looked at Skule's vows as smoke screens for more political ambitions. However, the earls relationship to ecclesiastical institutions and his good relationship with the papacy, indicates the image of a pious man. I have, at least, tried to challenge the traditional view and seen Skule's vows in a European context. The same is also the case with the crusading vows of king Håkon. The king never went on a crusade to the Holy Land, as promised, but did in fact persuade the papacy to allow him to change his crusading vows to support the Christianization in the northern parts of his realm. This merged with the papacy's aggressive attitude towards the orthodox Russians.

Both Håkon and Skule had contact with the most important crusading monarchs of their time. Both sent embassies to the German emperor Fredrick I, and they both stayed loyal behind him during his fall out with the papacy. Håkon was at the same time encouraged by Louis IX of France to take part in his crusade in the 1240s, but declined. This also seems to be the case with the Spanish encouragement in the 1250s. However, the importance of these contacts can be seen in the marriage contract between Norway and Castilla and the papacy's highly regards about the king. Both Håkon and Skule fall into the pattern that Norman Housley seems to fit the crusading ambitions of monarchs during the 1200s; the motivation is there, but not the political climate.

During the later part of his reign, king Håkon focused on internal reform. He wished to raise his kingdom the same heights as contemporary European courts. He therefore supported the import of European culture. This way, crusading ideology became incorporated indirectly, through the implementation of the idea of the Christian knighthood. There was a strong link between knighthood and the crusades, as the crusades became, even though always a pious act, an arena of displaying chivalry. The king also sponsored the translation of courtly literature from French to Norse. This literature acted as an instruction on how he wanted his court to behave. This is also indicated by the educational text, *The King's Mirror*, which emphasizes chivalric behaviour.